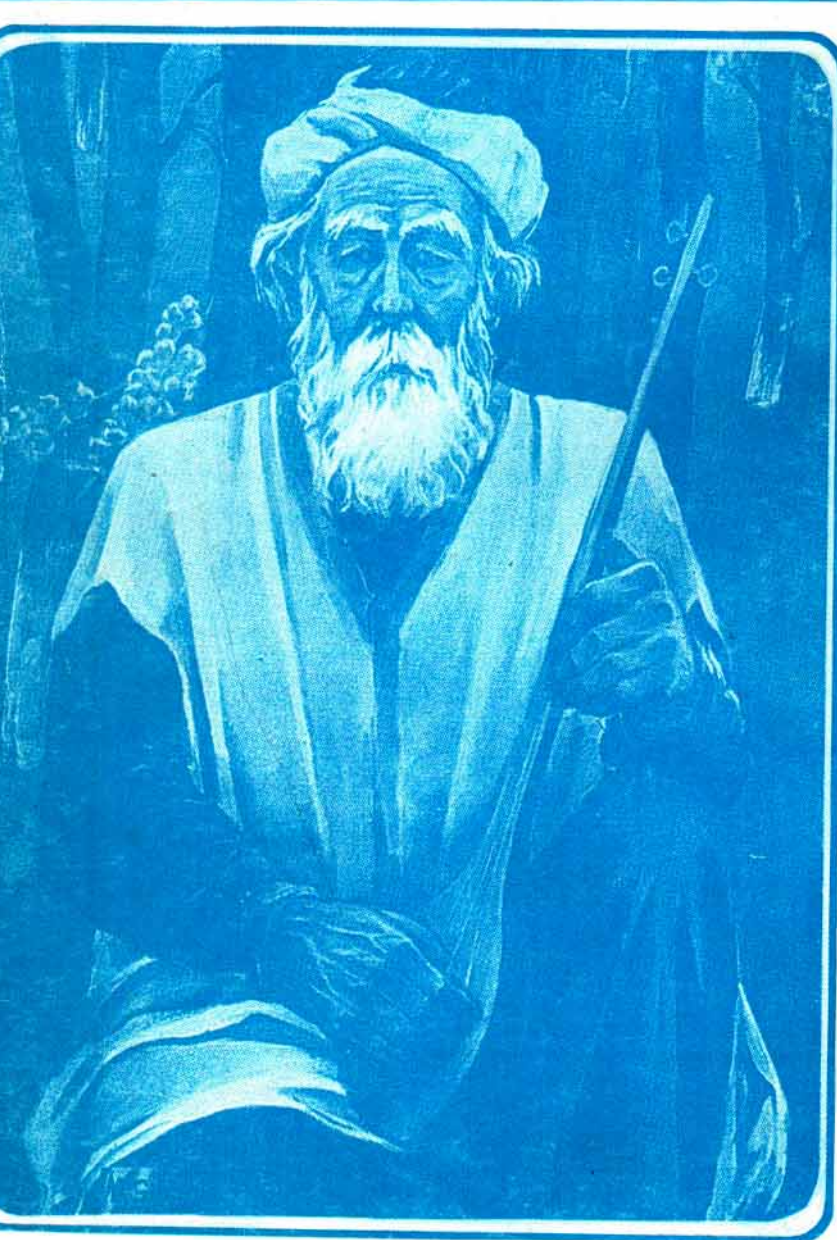

وارثی

فصلنامه فرهنگی، ادبی، هنری تورکجه - فارسجا فرهنگی درگی

۲۱ - جی ایل، پاییز و قیش ۱۳۷۸، سایه: (۴-۱۱۵، ۳-۱۱۴)، صحیفه: ۲۰۰

كاشغرلى محموداڭۇرە ۱۱-جى عصرده

تورک دونياسى (۲)

● دۆكتور جواد ھېت

۲- قوھوملوق:

كاشغرلى محمودون ديوانىندا قوھوملوقو ايفاده ائندن بير نئچه كلمه ذىكر ائدىلمىشىدیر. ديوانين تىدقیقى كۆستىرىكى، بۇ عصرده قوھوملوقا چوخ اهمیت وئریلیرى و قوھوملوق حۇقۇقونا رعایت ائدىلمىكده دیر. بیز داھا اۇنجه اۇغوش سۇزوندىن بحث ائتمىشىدىكى. كاشغرلى محمود بۇ سۇزو عربجه يه عشیرت ترجمه ائتمىشىدیر. لاکين بۇرادا اۇيماق، اۇبامعناسىندا ايشلنمىشىدیر. (ار اۇغوشلاندى: آدم عايله و قوھوم صاحیبى اۇلدو). قوھوم معناسىندا «ياقۇك و يا ياغۇق كىشى، اۇز كىشى و اۇرۇغ - تۇرىغ» سۇزلىرىنى ده ايشلتمىشىدیر. ياقۇك كىشى ياتىكىتى = قوھوم اولان آدم يادلاشدى. اۇرۇغ سۇزونو تۇخوم معناسىندا ايشلتمىشىدیر. اۇزاق قوھوملاردا: ياكیۇك (ياقۇق) كاداش دئمىشىدیر. اوغلانين قىز آلدىغى عايله ايله اولان قوھوملوقونا كازين = كايين (قايين)، يالنىز ايشلندىگى زامان قايين و (قازين كاداناقو) شكلىنده ايشلندىگى زامان قايين، قايئاتا و قايئاتانى ايفاده ائتمىكده دیر. تونگور (بۇگون دونور = قۇدا) سۇزو ده قادينين آتاسى، آناسى و باجىلارنى ايفاده ائتمىكده دیر. (۱) كىچىك قايينا (خانيمين كىچىك قارداشينا) «يۇرچ»، ارين كىچىك قارداشينا «ابنى» و بۇيوك قارداشينا «ابچى» دئىلىرى. ارين كىچىك باجىسىنا سىنگىل و بۇيوك باجىسىنا اكه دئىلىرى. ار، آروادين كىچىك باجىسىنا «بالدىز» و بۇيوك باجىسىنا «اكه» دئىردى.

۱- بۇگون تورکيه ده دونور، قۇدا معناسىندا ايشلنیر.

بۇيوك باجى نىن ارينه «يژنه» و دايى يا دا «تاقاي» دىيىلىر. «كۆكۆ» و يا «كۆكۆي» عمه يابى بى يە و «چىكان» دا بى بى اوغلو و «يىگن» باجى - قارداش اوغلو نادىيىلىرىدى. بۇيوك قارداش ن خانىمىنا «يىنگە» دىيردىلر.
 بۇلغار توركلرى (شمالى وۇلقا) قوهوملوق قورماغا «كۆكلىشمك» دىيردىلر.
 اۇبا و اۇيماق: اوغوزجادير و بىر نىچە عايىلە نىن تىزى. سودور.
 بۇي: بۇي يا قىيىلە اۇبالارىن بىرلىشمە سىندىن عمە گلىب، همىشە بىر ائىل - بۇدونون بىر حىصەسى كىمى ياشايدىلار.

اوغوز بۇيلارى عربلر كىمى قىيىلە شكىلىندە يوخ داها چوخ ائىل حالىندا ياشاماغى سۇردىلر. بۇ دا اونلارىن سىياسى باشارىلارىندا چوخ تائىرلى اۆلموشدور. دئمهلى ائىل - بۇدون بىر چوخ بۇيلارىن بىر تىك وارلىق كىمى بىرلەشەرك ياشامالارىندىن عمە گلىردى.

البتە هر كس گونلوك ياشايشىندا داها چوخ اۆز بۇيونا باغلى ايدى و بىر - بىرلىرىنى منسوبو اۆلدوقلارى بۇيلارلا تائىردىلار.

كاشغرلى يە گۆرە اوغوزلاردان بىر - بىرلىرىنى تائىمايان بىكى آدم بىر - بىرىنە تۇش گلىندە اۆنچە سالاملاشىرلار، سۇنرا «بۇي كىم» دئنه سۇرۇشورلار. يعنى هانسى بۇيدانسان. بۇيلارىن اۆزلىرىنە مخصوص دامغالارى و اۆزلىكلىرى واردى.^(۱)

بۇيلارىن باشىندا بگ (بىگ - بنى) لر دۇروردو. بونلارىن اداره ائندىكلىرى بۇلگە يە «بگ ائىلى» دىيىلىردى. بگ اۆز ائىلى - خلقى نىن اداره سىندىن مسئول ايدى و اداره دە تۆرە ايلە اۆلوردو. بۇيون اساس نىگرانلىغى و فلاكتلرە اۇغراماغىنا سبب ياغما هۇجوملارى و فتح حرىكتلىرى ايدى. خلىق دوشمىنن هۇجوموندىن واختىندا خىبردار اۆلماسى اوچون داغلارىن باشىندا مینارە كىمى بورجلار «كارقۇ» تىكدىرىب دوشمىنن گلمەسىنى خىبر و نىرمك اوچون اۇرادا اۆد ياندىراردىلار.

ائىل، بۇدون (قوم): ائىل، بۇيلارىن بىر ارادا ياشاماغىندىن عمە گلىر و مستقل حىياتى واردىر. ائىلن بۇيوگو خاندىر كى شاه معناسىنا گلىر. اگر بىر خان نىچە ائىلى حاكىمىتى ائىتىنا ائلمىشسا خاقان (شاهنشاه) دىيىلىردى.
 ائىل - بودون بۇيوكلرى آرا - سىرا يىغىنچاق اندردى و بونا «ترىنك» دىيىلردى. بۇ دا بىر نوع قورولتايدىر. بۇدون ياغما ائندىكى يىرلردن گىيردىكى ماللارى ائىل آراسىندا بۇلوشور و بونا «اۆلوش» = پاى» دىيىلردى.

اجتماعى طبقةلر:

مسعودى يە گۆرە اوغوزلار آشاغى، اورتا و يوكسك طبقةلردن اۆلوشموشدو (تشكىل). كاشغرلى دە اثرىندە بگلر، قازابودون (خلىق) و قۇللاردان بحث اندىر.

بگلر: بۇ طبقة يە داخل اۆلانلار باشدا خان اۆلماق اوزەرە دۆلندە چالىشان بگلر ايلە بۇدون و بۇي بگلرىدىر. كاشغرلى يە گۆرە توركلر (خاقانلىلار) خلىقدن اولان. وزيرلىك درجه سىنە چىخان آداما «يۇغروش» دىيردىلر.

۱- بۇگون توركىدە اينسانلارىن بىر - بىرلىرىلە تائىشدىقلارى زامان نره لىسىن ، هارالىسان سۆالى نىن سۇرولماسى دا بۇ عادتە دا يانبراج. (هېشت).

يۇغروش خاقاندان بىر درجە آشاغيدىر. اونا قارا ايپكەن بىر چتير وئىرلىر. بۇ چتير گونشە، ياغيشدا و قاردا اونون باشى اوستونده تۇتولار. بوندان سۇنرا «ياققۇ» ياغۇ» گلىر.

ياغو دا ديواندا خلقدن اولوب خاقاندان ايكي درجە آشاغيددير. اوندان سۇنرا «توكسين» گلىر. بۇ دا خلقدن چيخمادير. بونلار مختلف تورك دۇلتلرينده دۇلتە باغلى بۇدون و بۇيلارين باشلاريندا باشبوغ و يا اداره چى اولاراق وظيفه كۇرورلر. خاقان و يا خاندانا منسوب شاهزاده لره «تيگين» و اوندان بىر درجە آشاغيدا اولانلارا «اۆگه و يا اۆگه» دئيرديلر. بۇ لقبى خلقدن اولوب ياشلى دۇلت مشاورلرينه ده وئىرديلر. تيگينلرين جمعينه ده «تگيت Tegit»، دئيرديلر. بونلاردان سونرا «اينال» گلىر دى. اينال آناسى خانداندا و آناسى خلقدن اولان گنجلردى. او «طرخان» ين بگ معناسينا گلدېگىنى قئيد ائدير و «تاريم» دا خاقانلى خانلار سۇيوندان گلن خاتون و اۇشاقلارا دئيبيلير. «بکچ bekeç» ده تيگينلره وئىرلن لقبدير.

كاشغرلى يه كۆره «ساغۇن» و «كۆل ايركىن» قارلوق ائىلى نين بۇيوكلرينه وئىرلن عۇنوانلاردير و يابغو درجە سينيده دير. «چۇغلان» دا بۇ ائىلن بۇيوكلرينه وئىرلن آددير. خۇتن تۇره سينه كۆره ده خاقاندان ايكي درجە آشاغيدا اولانلارا «چۇوى» دئيبيلير دى.

يابا كۇلارين حۇكمدارينا اۇدراها معناسينا گلن (بۆگه) دئيبيلير دى.

ولايتلرده حۇكمران اولانلارا (تركن) خىطاب ائدليلير دى. (اطاعت ائدليلن كيمسه). تركن عىنى زاماندا خاقان و مليك معناسينا دا ايشله نير دى. يعنى عثمانليلارداكى سولطان سۇزونو ايفاده ائددير دى.

كاشغرلى نين وئىردىگى ايضاحاتا دا ياناراق حكومت اركانىنى و بۇيوكلرينى بئله سيرا لاييا بيليريك:

۱ - خاقان، خان و يا تركن (سلجوقلولا دا سولطان).

۲ - يۇغروش (سلجوقلولا دا وزير) ايله تيگين، بکچ و تاريم كيمى خاندانا منسوب شاهزاده لره.

۳ - يابغو (قارلوقلاردا كۆل اركىن و ساغون، ختنلى لره چۇوى و اۆگه).

۴ - اۆگه تگيت و توكسين.

۵ - اينال

۶ - طرخان يا تارخان

بگلر طبقه سى بۇ شكيله درجه لندىگى كيمى باشدا خاتون اولماق اوزره قادي نلار آراسيندا دا بونا بسزر درجه لنديرمه واردى.

خاتون ۱۱ - جى عصرده كاتون تلفوظ ائدليلير دى و حۇكمدارين قادي نلاريندا باشقا قادين شاهزاده لره ده دئيبيلير دى. خاتونلارا (تركن خاتون) دا دئيبيلير دى.

خاتوندا بىر درجە آشاغى (كۇنچۇى) و يا كاتون كۇنچۇى گلىر. كاتون كونچوى شاهزاده لرين خاتيملارينا دا دئيبيلير دى.

دئمەلى بگلر صينيغينه منسوب اولان خاقان، تگين لر و اينالدا باشقا يعنى يۇغروش، يابغو، اۆگه، توكسين و طرخان عۇنوانىنى خلقدن گلن آدمالاردا آلا بيلرديلر. حتا ساتين آليغىش قۇللار دا بگلر صينيغينه يوكسه له بيلرديلر. خۇصوصيله سلجوقلو تاريخينده قوللوقدان يوكسلميش (آتابگلر) و قوماندانلار اولموشدور. البته بۇ يوكسلمه لر دۇلت خيدمتينده مومكون اولموشدور. آما بۇ بگليگى بۇ قايدادان مستثنا دير.

يۇخارىدا سۇيەدىكلريمىزە رىغما تورىك دۆلتلىرىندە بىر اشرافىت اۆزۈنۈ گۇستىرمىكەدەير. مىثلاۋ زىرلىگە يۈكسەلن كىمىسە يە قارا چىتير و ئىرلىرىدى كى، اونون (قارابودون) و يا خىلقدن گىلىگى آنلاشلىسىن. بونا قارشى حۇكىمدارلارین و شاهزادەلرین چىتيرلىرى قىرمىزى (آل) ایدى.

كاشغىرلى نىن چاغداشى اولان يوسىف خاسى حاجب دە قارانىن قۇل رىگى و آغىن بىگلرە مىخوسىس اۆلدوغونو قىتيد ائتمىشىدیر.

تورىكلر اىنسانىن اصلىنە و دۇوارىن تىلمىنە (تۆپ) و اصالتلى و سۇيۈ كىمىسلرە (تۆپلۈگ ارەن) و يا (تۆپلۈگ بىلدىزلىغ) دىمىشىلر.

خاقان و دۆلت ادارەسى: كاشغىرلى يە گۆرە خان و خاقان تورىكلرىن ان بۇيۈك حۇكىمدارىدیر. افراسىياب اوغوللاریندا نا خان دىئىلمىشىدیر. قاراخانلى تۆپلۈ موند (جامعە) خانلىغىن آنجاق افراسىياب سۇيۈندان گىلنلرین حقى اۆلدوغو قناعتى حاكىم ایدى. قاراخانلى حۇكىمدارلارینا (قارا) (قادر) و (قىلىچ) كىمى لىقلىر دە و ئىرلىرىدى. بۇغرا قاراخان، قادرخان و قىلىچ خان كىمى. بونلارلا ياناشى خاقانلارلا بىمىثاۋ بىگ دە دىئىلىرىدى.

خاقانلى خانلارى «دوقوز تۇغلو» ایدىلر و دوقوز عددى اونلار طرفىندىن اوغورلو سايلىرىدى. بۇ توغلا (بايراق) تورونجو رىنگە اىپكىن و يا پارچادان اۆلۈب تورونجو رىنگ دە اوغور سايلىرىدى. يوسىف خاسى حاجبىن دىئىگىنە گۆرە بىگلرین شۇهرىتىنى اىكى شى بۇيۈدور: ائشىگىنە تۇغو و بىر دە سوفرەسى. خانلار حاكىمىت نىشانلرىندىن اولان نۇتى طىبلىنە (طبل) دە تۇغ دىئىلىرىدى. «خان تۇغ اۆردۈ» يعنى خان نۇبت داوولو (طبل) ووردو (چالدى).

خاقانلى خانلارین «چۇواج» دىئىلن خان چادىرى و اردى كى، اىپكىن تىكىلردى و شىدەتلى اىستى، ياغىش و قاردان قورونماق اوچون اىشلەنردى.

قاراخانلى تورىكلرى خاقانىن اۆتوردوغو شەرە «اۆردۈ» دىر و پايتىخت اولان كاشغىرە «اوردوكىند» دىئىردىلر. خانلارین اوتوردوغو سارايلا «قارشى» دىئىردىلر.

خاقانلار ساواشا و يا هر هانسى بىر يىرە گىندە يانلاریندا گىلنلرە «يۇرتوغ» دىئىردىلر و همىشە اونلارى مىخافىللىرى قۇرۇپاردى. بۇ مىخافىللىرىن گوندوز كىشىكىچىلرینە «تۇرقاك» و گىمچە نۇبتىچىلرینە «ياتماك» دىئىلىرىدى. خاقانلار سفرە چىخاندان اولارلا يىمىك و يا باشقا ارمانلار تىقدىم ائدىلر و بونا «تانغۇك» دىئىلىرىدى. ساواش زامانىندا اۇنچە «چۇواج» دىئىلن خانلىق چادىرى قورولور. سۇنرا تۇغلار اىلە ساواش علاملىرى تاخىلىرىدى. اوندان سۇنرا طىبىلر وورولاراق ساواش باشلاردى. اوردو قارارگاھلارینا «تۇى» دىئىلر و خاقانىن قارارگاھ قوردوغو يىرە دە «خان تۇى» دىئىلىرىدى.

خاقانلار بارىش زامانىندا دۆلت اىشلىرىندىن فراغت ائندە اۇوا، جىرىت (۱) اۆيۈنلارینا و اۆلكەنى گىزمگە چىخاردىلار.

خاقانىن مىملىكت اىشلىرىندە ان بۇيۈك كۇمكىچىسى يۇغروش (وزىر) ایدى. يوسىف حاجبە گۆرە يۇغروشدان سۇنرا اوردو قوماندانى گىلردى. اوندان سۇنرا حاجبلىك (تايانقو) ایدى. تايانقو خاقان اىلە خىلق آراسىندا واسىطە

۱- آت چاپاركن بىر - بىرلرینە دىبەنك آتماق اويونو.

ایدی. اولار هر كسین دیلک، شكایتینی دینله ییب خاقانا چاتدیرار و عثینی زاماندا مراسم، عورف و عادتترین دوزگون یئرینه یئتیرمه سینه و یابانجی ائلچیلرین اعاشه، اسکانی احسان و هدیه لرینین وئریلمه سینه نظارت ائدر دیلر.

خاقاندا هر بیر دیلگی اولان کیمسه یه «اؤتوکلوغ کیشی» و شفاعت ائدن آداما «اؤتوکچو» دئییلر دی. حؤکمدار و یا بگ بیر ایش اوچون بیر یسینی حؤضورونا چاغیر ماغینا «تاریخ» و چاغیر ماغا گلنه ده «تاریغی» دئییر دیلر. وئرگی مأمورلارینا «ایمقا» و خزانه یه ده «تاوارلیق یا داوارلیق» دئییلر دی.

خاقان و وزیرین وئر دیگی انعام و یا بخشیشه «آچین» دئییلر دی. بعضاً خاقان طرفیندن لایق گؤردویو بیر آداما لقبیه ده وئر یلر دی. خاقانین حوضورونا قبول اولونان بگلر «بیروک و یا بؤیروک یا بؤیروق» دئییلن تشریفاتچیلار طرفیندن قبول ائدییلر دیلر. خاقان حوضورونا قبول ائدیلمیش اولانلارین درجه لرینه گؤره سیرالانمالارینا «قورام - کورام» دئییلر دی. یازیشما یؤلویله اولان علاقهلر خاقانین فرمان و مکتوبلاریله اولوردو. فرمانا اصلی چیکیلجه اولان «یارلیق» دئییر دیلر. اوغوزلار بونا «بوغراق» و سوزنلاری «توغرا - طغرا» دئییر دیلر. بؤ یارلیقلار خاقانین «تامغا» سیله (مؤهر و ایله) دامغالانیر دی. بؤ فرمانلاری یازان کاتبیلر «ایلمیقا» دئییر دیلر.

خاقان باشقا حؤکمدارلارا ائلچیلر واسیطه سیله ده خبر و مکتوب گؤنده رردی. ائلچیلر اولکهدن آپریلماق اوچون خاقاندا اجازه آلار دیلر. عثینی زاماندا اولار هدیه و بخشش لر ده وئر یلیر دی و بونلارا «بوشوغ» دئییر دیلر.

«خان یالواچینغ بوشودو» یعنی خان ائلچیه مملکتینه دؤنمه سی اوچون اجازه وئر دی. حؤکمدارلار بیر - بیر لریله آرالارینداکی مسئله لر چؤزمک اوچون گؤر وئردیلر. بؤ گؤر وئمه لر «کاشوت - قاشوت» دئییلر دی.

بگلرین یاشاییشی و بیر - بیر لریله علاقهلری (مناسبتلری):

داها اولده دئدیگیمیز کیمی خاقان و بگلر واختلارینی اداری ایشلر، ساواش، اؤو و سایر ایشلرله گئچیرر دیر. بونلار اؤوا خصوصی اهمیت وئر دیلر. خاقانلارین خیدمتینده اووجو و دوغانچیلار (اؤو قوشو مأمورلاری) واردی. بگلرین و دیگر بؤیوکلرین قوللوغوندا بیر چوخ نؤکرلر و یاخینلاری اولوردو و بونلارا «قولداش» دئییر دیلر. کؤچری بگلردن بعضیلری قیشی شهرده گئچیرر دیلر. بعضیلری ده همیشه شهرده یاشاردیلار. بگلرین بیر - بیر لریله مناسبتلری بعضاً دوستجا و بعضاً ده آرالاریندا اختلاف اولوردو. بؤ اختلاف حالینا «قورشی و یا کورشی» دئییلر دی. بعضاً بؤ اختلافلار دوشمنلیگه و حتا ساواش سبب اولوردو. البته بؤ اختلاف و ساواشلاردان ان چوخ ضرر گورن خلق اولوردو. کاشغرلی بؤ مسئله نی بیر آتالار سؤزویله بئله ایفاده ائتمیشدیر: «ایکی بؤغا (کل) چاریشیر آرادا گؤی سینک (میلچک) از یلیر».

عسگرلیک ایشلری و حؤکمدارین و بگلرین عسگری فعالیتلری: تاریخ بؤیونجا اؤردو - ملت خصوصی قازانان و داوام ائتدیرن تورکلرین اولدن عسگرلیک ایشلرینه چوخ اهمیت وئر مه لر طبیعی دیر. تورکلرین اؤردو سایینی بیلیمک و مختلف قئیدلری ضبط ائتمک اوچون خصوصی ذقتلری واردی. اؤ جمله دن عسگرلرین آدینی و استحقاقینی قئید ائتمک اوچون حاضیر لاناں دفتره «آی بیئیگی = دفتر ثبت عساکر» دئییر دیلر.

توركلر عسگر و اوردو (ارتش) معناسيندا «سو» سۆزۈنو ايشلەدېردېلر. اونلار عسگرى چوخلوق باخيميندان سۇيا بنزەدېردېلر و سۇيون آخېب گنتمەسى كيمى اوردونون آخېب گنتمەسىنە «سو آخدى = سو آكتى» دئيردېلر. توركلر عسگرلرېن تۇيلاشماسينا «يۇغليشماق، چۇغلانماق، ايركېلمك» دئيردېلر. اۇغوز توركلرى بۇ معنادا «يۇمورلانماق» سۆزونو ايشلەدېردېلر.

يوسف خاص حاجب ۴۰۰۰ عسگرېن تام بېر اوردو اۇلدوغونو و ۱۲۰۰۰ نڧردن اۇلوشان بېر اوردونون بۇيوك بېر قوت اۇلدوغونو قئيد ائتمكده دېر.

اوردو سفرە گنڧركن بېر بۇلۇگو (واحد) اۇنجو قوت كيمى يوللاردا دوشمن و يا پۇسقو اۇلوب - اۇلمادېغىنى اۇيرنمك مقصدېلە هر طرفى آراشديريز و بۇ اۇنجو قوۋە «يزك **yezək**» دئيردېلر. يزك قوۋەنېن گۇردويو ايشە «يۇل يئيلمەمك» دئيردېلر. گنڧلەر دوشمن گۇزە تچيلر و اۇنجولرېنى ياخالاماق اوچون بېر اتلى بۇلوك وظيفە گۇرور و بۇ بۇلۇگە «توتقاک» دئيردېلر. دئمەلى توركلر ساواشلاردا گنڧە عملياتينا چوخ اهميت وئيردېلر. اونلار گنڧە واختى گنڧدېب دوشمن اوردوگاھىنى باسان عسگرە «آكېنجى = آقېنجى» دئيردېلر. آقېنېن سئل معناسينا گلديگېنى بيلدېرن كاشغرلى، گنڧە واختى بېردن بېرە سئل كيمى گلن عسگرە «آقېنجى» دئيردېلر. بۇ آقېنجيلارېن گنڧە واختى غفلتاً دوشمنى باسديغى يثرە «باسېغ» دئيليردى.

بۇ تعرض حرکاتينا قارشى، دوشمن طرفيندن اۇلماسى احتمالى اولان هۇجوملاردا حاضيرليقلى اۇلماق اوچون تدبېر آلارديلار. بۇ تدبېرلرېن باشيندا گنڧە آدى (اسم شب) گليردى كى، اونا «اېم» دئيردېلر. اېم عوموما بېر سيلاح و يا قۇشون آدى سئچيلردى. كاشغرلى نېن «اېم بېلسە ار اۇلمس» اتلار سۇزو ايفادەسى دە بۇ گنڧە آدى نېن اسكىدن برى نە قدر اۇنملى اۇلدوغونو گۇستەريز. دئمەلى اوردوگاھلاردا گنڧە كئشېك وئر مڪ اجبارى ايدى. بۇ كئشېكچيلەر دە «ياتقاخ = **Yatgak**» و بونلارېن گنڧەلرى ايبېق قالمالارينا «ساق = **Saq**» دئيردېلر.

ساواشا قرار وئرثن خاقان و يا بگ اۇنچە «سۇسېن قورماكدە» و يا «بۇكمكدە» يعنى عسگرلرېنى تۇپلار. عسگرلر اتلى و يا پيادلاردان تشكىل ائدېليردى. خاقانلار سفرە بېر دە يدك ات آپارادېلار. پيادلار داھا چوخ اوخچولاردان عبارت ايدى. عسگرلرېن سيلاحلارينا «تۇلوم» دئيردېلر. اردو سۇق ائتمك ايشېنە «سو باشلاماق» اوردو كوماندانينا دا «سۇپاشى» دئيردېلر. دوشمن اوزەرىنە يۇروش آپاران قوماندان جھد ائدردى كى، دوشمنېن دورومونو اۇيرنمك اوچون اونلاردان اسير «تۇساق - دوسداق» آلسېن، بونا دا دوشمندن «تېل = دېل آلماق» دئيردېلر. ساواشان ايكى اوردو صڧلر حاليندا قارشيليقلى دوزولمەسىنە «چرگشمك» و ساواش صڧلرېنە دە «چرىك و يا چرىگ» دئيردېلر. بونلارېن باشيندا اولانا دا «چاووش» دئيردېلر.

ساواش باشلامادان اۇنچە آلپلار (ايگيد) اتلارېن قويروقلارېنى ايبلە هۇرر و بونو ايبگيدلىك علامتى ساياردېلار. بۇ ات قويروغو باغلاما ايشېنە «آت چرتممك» دئيردېلر. ايبگيدلىك علامتلرېندن بېرى دە «باتراق» دئيلېن و اۇجونو ايبېك پارچا تاخيلان ميزراقدى. ايبگيدلر ساواشدا اۇزلرېنى بۇ شكېلدە تانيدارديلار. ميزراقلارېن و بعضاً دە بايراقلارېن اوجونو تاخيلان بۇ ايبېك پارچالارينا «تانقوq = تانېق (شاهد)» دئيردېلر.

ساواش گونوندە ايبگيدلر اۇزلرېنە و يا اتلارينا ايبېك پارچادان و يا سېغېر قويروغوندىن بلگە - علامتلر دە باغلاردى كى، بونلار قاراخانلېلار «بچكم» و اوغوزلار «بېرچم» دئيردېلر. ساواش باشلامادان مشاورە (دانېشما) قروبو «كنگش» تۇپلانېردى. ساواش باشلادېقدان سۇنرا عسگرلر بېر - بېرلرېنى اۇيەرك دوشمنە هوجوم ائدرديلر

و سونگولشمك، قىلىچ و پىچاقلاشماقدان سۇنرا قوجاق - قوجاغا (تن به تن) بوغوشاردىلار. توركلرين بىر تاكتىكى دە «بۇيورلەمك» يا بۇيروندن وورماق يعنى دوشمىنى قارشىسىنا چىخمادان مانورلا ساغىندان هوجوم ائدىب بۇيروندن وورماق ايدى. ساواشدا گلن كىمك و ايمداد قورلەينه «بىتوت» دئىردىلر و ساواشدا يىتىلن (مغلوب اولان) طرفى ايفاده اتمك مقصدىلە «سۇ سانجىلدى» و يىتىلن طرفىن عسگرلرى نىن پۇزولان حالىنى ايفاده اوچون دە «سو سىندى» دئىردىلر. غالىب طرفىن عسگرلرى قاچان مغلوب عسگرلرى قۇوالاردىلار و بونا «ياغى سۇنغداتماق» دئىردىر. توتولان دوشمن عسگرىنى اسىر ائدر و اونلاردان پول «قورتولوش آقچاسى» آلىب بۇراخماغى اۆلدورمگە ترجىح ائدردىلر.

بىر كىمىسە نىن دوشمنە دوستاق اولماغىنا «ار ياغىكا ايلىندى»، دوسداغا «بۇلۇن» و يا «تۇتغون» دئىردىلر. ساواشلاردا توتولان اسىرلردن فدەه آلىنىر و آزاد ائدىلىرىدىلر. اگر دوشمن طرفىندىن بىر عسگر اۆزۈ بۇ طرفە كلىب سىغىنسايدى اونا «ايچگىن ار» دئىر و اونا تۇخونمازدىلار.

ياغىسىنى سانجان يعنى دوشمنى مغلوب ائدن حۇكمدار و بگ خاصە عسگرلرى خارىچ دىگر عسگرلرى يوردلارينا گۇندە رردى، بونا دا «بگ سۇسەن ياسدى» و يا «بگ سۇسەن تاردى» دئىلردى. بگلر مئىدان ساواشىندان باشقا بعضاً دە قالا و شەرلرى محاصره ائدر و بونا «اگىر مەك = آيىر مەك، قوشاتماق» دئىردىلر. توركلر دوشمىن شەرە كىرمەسىنە مانع اۆلماق اوچون يۇللار و بۇرجلاردا گۆزە تىچىلر قويوردولار و بونا «يۇل كرمەك» يعنى يول باغلاماق دئىردىلر.

بگلر نىن خلق ايله علاقه لرى و ادارى ايشلرى:

اۆنجه دن قئىد ائدىلدىكى كىمى بگلر نى بۇيروغو آلتىندا اولان ولايتە «بگ ائلى» دئىردىلر. توركلر خاقانلارا و بۇى - بۇدون بگلر نە دە هدىلەر و نرردىلر. بۇ هدىلەر آت و اونا بنزر شىلردى و بونا «آرتوت» دئىردىلر، سۇنرادان باشقا هدىلەر دە آرتوت دئىلر. بونا قارشىلىق بگلر دە خلقە هدىلەر و نرردىلر و بونا «بوت» دئىردىلر. آيرىجا خلق و بگلر طرفىندىن عزىلەنن يا آغىرلانا آداما «آغىرلىق كىشى» دئىردىلر.

بگلر هر دن اطرافىندا كى آدمالار قوناقلق و نرر و بۇ دعوتە «اؤووت» دئىردىلر. بگلە قارشىلاشان بىر كىمىسە اونا «يوكونور» يعنى باش آير و يا «سۇكونور» يعنى بگىن قاباغىندا دىز چۆكر.

بگلر نى دە حۇكمدارلار كىمى يانىندا آدمالارى و خلق ايله مناسىتە واسىطەلرى واردى. اۆنملى بىر ايش چىخاندا كندلەر و اۆبالارا خىر گۇندە رردىلر و بونا «چالىغ» دئىردىلر. بگلر سۇچ (گوناه) ايشلە نىن مثلاً اۇغورلوق ائدن بىر كىمىسە نى جزالاندىرار و اۇغرويا «اۇغرو» دئىردىلر. چالىنان ماللارا «بىلىنچك» دئىردىلر.

توركلر روشوتە «اۋرونچ» دئىردىلر. كاشغرلى روشوتىن او سىرالاردا بايغىنلىغىندان بحث ائدىر. اخلاقسىز قادىنلار «اۋىناش، اۋىناق»، «سورتوك ايشلر» (قادىن)، «اكك ايشلر»، «ارسك ايشلر» كىمى آدلار و نرىلدىگىنى قئىد ائدىر.

كاشغرلى تۇپلومدا بىچاقلاما، خنجرلە مە و يا بىرىسى نىن يىمگىنە زهر «آغى» قاتاراق زهرلە مەسىندىن بحث ائدىر و بۇ كىمى سۇچلورلار نى بگلر طرفىندىن توتدورولاراق بگىن حوزوروندا محاكمە ائدىلدىگىنى ايفاده ائدىر. محاكمە ائدىلن ايكى نفر اۆز منقەلرىنە شاھىد «تانوق» كىتىردىلر و سۇچو (گوناهى) ئوبوت اولانلاردا جزا

وئریلدی. جزا اولاراق چوخ دفعه حبس وئریلدی. حبس خانایا، «تۆنه ک» و دیگر تورکلر «قیسیق» دئیردیلر. جزالارین ان آغیری اعدام ایدی. اوغوزلار جلادا «چاییتقان» دئیردیلر. اولوم جزاسی آسماق و یا بۇیون وورماق شکلینده اجرا اولونور. بعضاً ده زهرله یه رک اولدورور دولر. حؤکمدار و بگلرین اوز آداملارینا و یا خلقدن بیر کیمسه یه آجیقلا نماغینا «کیر قاق» دئیردیلر. بعضاً بیر کیمسه بگ طرفیندن «اؤجوزلانیر» یعنی آشاغی دوشورولور و او کیمسه یه «اؤجوز» دئییلیردی.

بگلر عفو ائتمک صلاحیتینه ده صاحب ایدیلر و بعضاً سؤچلونی باغیشلاردیلار. تورکلر بیر یسینی بگه چوغوللاماغا «یۇنقاغ» دئیردیلر.

خلق: داها اولده سؤیله دیگیمیز کیمی تورک توپلوموندا (جامعه) قارابودون (خلق) اورتا طبقه نی تشکیل اندیردی. قارابودوندا مختلف صنعت و پشه صاحیبیلری بیر - بیریندن فرقله نیردی. یوسف خاص حاجب قارابودونو آشاغیداکی صینیقلره بؤلوموشدور:

۱- عالیملر ویا ییلمگه لر.

۲- حکیملر (امچی، اؤتاجی ویا آتاساغون).

۳- اؤسونجولار (اوسونچولار).

۴- یۇخو یوزوجولاری (تعییرچیلری).

۵- منجم لر.

۶- شاعیرلر.

۷- اکینجیلر (تاریفچیلار).

۸- ساتیجیلار (تاجیرلر: سارتلار).

۹- حیوان بسله ییجیلر.

۱۰- کیچیک اصناف.

۱۱- یۇخسوللار.

تورکلر عالیمه بیلمگه دئیردیلر (اوغوزلار). اوغوزلار حکیم (فیلسوف) آداما ترینگ بیلمگه و یا یوغرؤک بیلمگه دئیردیلر. مسلمان اولمایان تورکلر ده تنگریگن دئیردیلر. حکیم و یا طبیبه امچی، اؤتاجی و یا آتاساغون دئیردیلر. طبیبلر و عالیملرین بیرینچی سیرادا یئر آلماسی اونلارین توپلومداکی اهمیتی نی گؤستیریر. کاشغرلی یه گۆره کاهینه کام دئییلردی. یوخو تعبیرینه تۇش یۇرماق دئییلیر. کاشغرلی دیوانیندا بیر چوخ شعرلر وئردیگی حالدا آنجاق جۇجۇ و یا چۇچۇ آدیندا بیر شاعیرین آدینی وئیریر.

تورکلر اکینجیلیک ایشینه «تاریغ» و اکینجیه «تاریفچی» و ساتیجیلار (تاجیرلره) «سارت» دئیردیلر.

ال ایشلرینده توخوماچیلیق چوخ اهمیتلی ایدی. قوماش و بنزری شئیلر توخویانلار «کۆزه ک» و قاب - قاجاق قاییرانلار «آباقچی» دئیردیلر. یئنه درزیلره «ییچی» و آباق قابی - چکمه تیکنلره «انتوکچی» و داباقلیغا «ئروکله مک» دئیردیلر.

دئیر مانجیلار «اؤگینچی» و چۆرک بی شیرنلره «اتمکچی» و قصابلار «اتچی» دئیردیلر. یئنه آشچی (آشپاز) لارا «سالچی» و شاراب ساتانلار - مئیخاناچیلار «تیمچی» دئیردیلر.

دەمىرچىيە «تەمورچى» دىئىردىلەر بونلار بېيجاق، قىلىنچ، خىنجىر و باشقا سىلاھلارنى قايراردىلار. اكينچى لىك ايشلر يەلە مشغول اولانلارنى كۆمكچىلر يە «بالا» و ال ايشلر يەلە مشغول اولانلارنى شاگىردلر يە «بۇشقوت، تۇشقوت»، «تۇرىي» و «اۋزماق» دىئىردىلەر. بگىن و كىندىن قۇرۇجوسونا «قوروقچى» و اتلى پۇستچولار «اۋشكىنچى» و قىلاووزا «چۇققا» دىئىردىلەر. توركلر ايشچىيە تر سۇزوندن گلن «ترچى» دىئىردىلەر. قارابودوندان زىنگىن اولانلار «باي» و يا «بارلىق ار» دىئىردىلەر. كىندخدايا «كۆكيوك» و يا «تۇزون» و اونون كۆمكچىسىنە «چوبان» دىئىردىلەر. كىندىلەرە وئرىلن جزا و جريمە يە دە «چايتا» دىئىردىلەر.

يوخسوللار: توركلر ۱۱- جى عصر دە (مىلادى) يوخسولا «چىقاي» دىئىردىلەر. يوخسوللاردان بىر حىصەسى دىلنچى لىكلە كىنچىز دىلەر. قاى - قاى گىزىن دىلنچىلەرە «قاراچى» دىئىردىلەر. دىلنچىلەرە آيرىجا «قولداچى» «اۋمدوچى» دا دىئىردىلەر.

قۇللار: قۇللار حَقىندە عابىلە فصلىندە گركلى اىضاحات وئرىلمىشىدەر.

مقالە دە كىنچىن سۇزلر:

آچىغ: خاقان و يا وزىرىن وئردىگى ھدىيە.

آزتوت: خاقان و بگلرە وئرىلن ھدىلەر.

آغىرلىق كىشى: عزىلەنن آدم.

آغى: زھر.

آكىنچى - آقىنچى: گىنجە باسقىنى ائىدن عىسگر بۇلوگو.

آلپ: اىگىد.

اىل، بۇدون: بىر نىچە بۇيون سىياسى بىرلىگى (مىلت، دۇلت).

ار اۋغۇشلاندى: آدم عابىلە و قوھوم صاحىبى اولدو.

اگە: ارىن بۇيوك باجىسى.

اگە: خانىمىن بۇيوك باجىسى.

اگىرمك: قۇشاتماق، محاصره ائتمك.

اۋبا، اۋىماق: بىر نىچە عابىلەنن تۇپلوسو (اوغوزجا).

اۋجوزلانماق: تحقىر اۋلماق.

اۋردو: پايتخت، خاقانىن اۋتوردوغو شھر (اوردو كىند).

اۋرۇغ: تۇخوم.

اۋرۇنچ: رشوت.

اۋلوش: / پاى: ياغما مالىندىن پاى.

اۋوۋت: بگلر يىن وئردىگى فوناقلىق.

اۋىناش - اۋىناق: سونوك ايشلر، اكك ايشلر، ارسك ايشلر: اخلاقسىز قادىن.

اىچكىن ار: سىغىنان عىسگر.

اىچى: ارىن بۇيوك قارداشى.

اىلىمقا: فرمانلارنى بازار كاتىبىلر.

اىمغا: وئرگى، مالىيە مأمورى.

اىم: گىنجە آدى (اسم شې).

اىتال: آناسى خاندان و آتاسى خىلقدن اولان گىنچلر.

ابىنى: ارين كىچىك قارداشى.
 اۆگە و يا اۆگە: نىگىندىن بىر درجە آشاغى (خىلقىدىن اولان ياشلى دۆلت مشاورى).
 باسىغ: گىتچە باسقىنى آھارىلان يىش.
 بالدىز: خانىمىن كىچىك باجىسى.
 بىچىم / پىچىم: اىگىدلىك علامىنى اولان پارچا.
 بىكچ: تىگىنلرە و ئىرىلن لقب.
 بىگ ائلى: بىگىن ادارە ائىدىگى بۆلگە.
 بىگ (بىگ - بىنى): بۇيۇن رىئىسى.
 بۇت: بىگلىرىن و ئىردىگى ھدىلەر.
 بۆگە: ياباكوپلار بىن حۆكىمدارى (اۆدراھا).
 بۇلۇن: دوستاق، تۇتغۇن.
 بۇيرۇق: خاقانىن تىشريفات رىئىسى.
 بۇي: قىبىلە (اۆبالار بىن تۇپلوسو).
 بىلىنچىك: اوغۇرلۇق مالى.
 بۇيورلەمك: ياندىن ھوجوم ائىتمك.
 تارىم: خاقانلى خانلار سۇيۇندىن گلن خاتون و اوشاقلارى.
 تاقاي: دابى
 تامغا: مېھر.
 تانغۇك: خاقانا و ئىرىلن ھدىلە.
 تانۇق: شاھىد.
 تاوارلىق: خزانە (داوارلىق).
 تىركن: والى، خاقان، مىلىك.
 تىرك: ائىل - بۇدون بۇيوكلىرى بىن بىغىنچاغى.
 تىگىت: شازادەلەر.
 تۇپ: اصل، كۆك.
 تۇپلوك ارىن: سۇپلو، اصىل كىمسە،
 تۇتساق: آسىر، تىل، دىل آلماق.
 تۇرقاك: گوندىوز كىشىكچىلىرى.
 تۇغ: بايراق، نۇبتى داوول (طىبىل).
 تۇگىسىن: يابغۇدان بىر درجە آشاغى.
 تۇلوم: سىيلاخ،
 تۇنفاك: گىتچە گۆز تىچىلىرى.
 تۇنىك، قىسىق: زىندان.
 تۇنگور: قۇدا، دونور (توركىيە)
 تۇي: اوردو قىرارگاھى.
 تىگىن: شاھزادە.
 چاپىتقان: جىلاد.
 چالىغ: خىبر گۆندىرمك (بىگلىرىن).
 چاوش: صفىن باشى.
 چىرگىشمك: ساواشدا اىكى اوردونون صفىر حالىندا قارشى - قارشىبا دوزولمەسى.
 چىرىك: ساواش صفىرى.
 چۇغلان: بۇ ائىل بىن بۇيوكلىرىنە و ئىرىلن آد.

چوۋاج: خان چادىرى.
 چوۋى: خىتلەردە خاقاندىن ابكى درجە آشاغى.
 چىكان: بىبى اوغلو.
 خاتون: حۆكىمدارىن قادىنى، قادىن شاھزادەلەر.
 خاتون كۈنچۈى: شاھزادەلەرنى خانىمى.
 خاقان: شاھنشاه، ايمپىراتور.
 خان: ائلىن بۇيۇگو: شاھ.
 خان تۇيى: خاقاننىن قاراگاھى،
 ساغۇن/كول اركىن: قارلوق ائلى نىن بۇيۇكلرىنە وئرىلن عونانلار(ياىغو درجە سىندە).
 ساق: گىنجە نۇبى اوچون آيىق قالماق.
 سۇ: اوردو، آرتش.
 سو باشلاماق: اوردو سۇق ائتمك.
 سوباشى: اوردو كۇماندانى.
 سو سانجىلدى: اوردو مغلوب اولدو، سوسىندى.
 سوس قورماق و يا سوس بوكمك: عسگرلىرى حرىه تۇپلاماق.
 سوسىن ياسدى و يا قاردى: حۆكىمدار عسگرلىرىن آزاد ائلەدى.
 سىنگىل: ارىن كىچىك باجىسى.
 سۇكونمك: دىز چۆكمك.
 طرخان: بگ.
 قارابۇدون: خلق
 قارشى: خانىن سارايى.
 قۇرشى - كۇرشى: بگلىرىن بىر - بىرلىلە اختلافى.
 قۇلداش: بگلىرىن نۇكر و ياخىنلارى .
 كارگۇ: خىبر بۇرجو، مینارە.
 كازىن: كاپىن(قاپىن: قاپىن، قاپناتا و قاپناتا.
 كىنگش: مشاورە.
 كۆكۆ،كوكۇى: عىمە، بىبى.
 كۇنچۈى: خاتوندىن بىر درجە آشاغى.
 كىرقاق: آجىغلانماق.
 كۆكلىشمك: قوھوملوق قورماق (وۇلقا بولغار توركلرىندە).
 ىنتوت: كۆمك قۇەلرى.
 ىئزە: بۇيوك باجى نىن ارى.
 ىئگن: باجى - قارداش اوغلو.
 ىئنگە: بۇيوك قارداشىن خانىمى.
 يانتقاك: گىنجە كىشىكچىلرى.
 يارلىق: فرمان / نۇغراق (اوغوزجا) / سۇنرالارى نۇغرا - طغرا.
 ياغى شۇنغداماق: دوشمنى قووالماق.
 يافقو / يابغۇ: بۇدون بۇيۇگو، خاقاندىن ابكى درجە آشاغى.
 ياقۇك و يا ياغوق كىشى: اۆز كىشى، اۇرۇغ، تۇرىغ: قوھوم.
 ياكىۇك (ياق يۇق) كاداش: اۇزاق قوھوم.
 ياگۇك كىشى ياتىكتى: قوھوم اولان ادام يادلاستى.
 يزك: اوردودا اۇنجو واحىد، بۇلوك.

يۇرتۇغ: خاقانىن يانيندا گئىدنىلر.
يۇرچ: خانىمىن كىچىك قارداشى.
يۇغروش: وزير.
يۇكونمك: باش ايمك (سجده).
يۇلكرمك: گۇزەتچى قويماق.
يۇنفاق: چۇغوللاماق.

■ آردى وار

«ياپراق» توركمىن درگىسى

ايراندا سئويملى توركمىن قارداشلاريمىزىن يورولمادان چاليشمالارى سۇنوجوندا توركمىن توركجهسى و فارسجا بايىتلان «ياپراق» درگىسى نىن ۹-۸ - جو سايبىلارى توركمىنلر نىن بۇيوك شاعىرى مختومقلى فراغى به حصر ائدىلمىشدير. درگى نىن بو سايبىندا مختومقلى نىن دئىش طرزى شجبه دىر، مختومقلى فارس شاعىرلىرىندىن هانسىنا داها چوخ ياخىندىر، تورك ادبىياتىندا مختومقلى نىن يثرى، مختومقلى نىن حياتى و اثرلىرى، مختومقلى نىن حياتىندا آق قىز و منگلى، آق توقاي كندى نىن تائىتىمى، مختومقلى نىن عارفانه رۇيالارى باره ده، مختومقلى نىن خيال ناخىشلارى، مختومقلى نىن شعرلىرى نىن مضمونو، منگلى، حقيقى عشق اۇرنگى، مختومقلى نىن شخسىتى نىن تحلىلى، و درد، شعر نىن جوهرى و مختومقلى، مختومقلى دىوانىندا كى چتىن كلمه لر، و يابانچى بازار و آراشدىرماجىلار نىن اثرلىرىندا مختومقلى، توركمىستان نىن مدنى هفتەسى، كىمى مقاله لر و مختلف شعرلر يث وئىلمىشدير.

درگىده كى مقاله لر فارسجا و شعرلر توركمىن توركجه سىندە دىر.

اوچ آيدا بىر نىش اولونان ياپراق درگىسى نىن صاحىبى و باش يازارى يوسف فوجق، اجرا ايشلىرى مدىرى احمد شىخ طلاى و يازارلار هئىتى يعقوى رحىمى داشلى برون، ابراهيم كلته، انان قىليچ شاهمەر، عبدالقهار صوفى راد و محمود عطائى دن عبارت دىر.

اۋراتو يازىلى آيىدەلىرى

(داش قازما آنىتلارى)

(۱)

اۋراتودان قالان داش يازمالار، اۋ دۆلتىن
حساكىمىت انتىدىكى منىقىلەرىن چوخ يىرىندە او
چوملەدن اونلارىن باشكىندى اولان توشپا(وان)
شەرى يا ايندىكى «تۇپراق قالا» دىنىلن نوقىدە و
آرازىن شىمالى ساحتىلىندە (جنوبى قافقازدا) -
ايندىكى آذربايجان جىمهورىتى و انرىمنىستان
اراضىسىندە، هابتلە ايران آذربايجانىندا: ماكى
منىقىسىندە، اردبىل اطرافىندا، اهردە، سارابدا،
اورمو(اورمىه) گۆلونون گونى ساحتىلىندە (مىاندوآب
چئورەسىندە) تاپىلمىشىدىر.

بۇ كىتابە (كتىبە) لرىن بىر حىصەسى
آشور(آسورى) كىتپەلىرىندە اولدوغو كىمى، اورارتو
شاھلارى نىن قوشون چىكىمەلىرى، غلبە چالما لارى،
باشقا شاھلارى اۋز اطاعتلىرىنە كىتىر مەلىرى بارەدە
اۋلوب، لاكىن اونلارىن بىر چوخ حىصەسى اورارتو
دۆلتى نىن چوخلوجا چىكىدىرىدىكىلىرى سۇ آرخلارى و
قازدىرىدىقلارى سۇ كاناللارى و صونى گۆللىرى
بارەدە اۋلموشدور. بۇ ايسە اورارتولارىن اكىنچىلىك
ايشىنە و نردىكىلىرى اهمىتى گۆستەرىر.

اورارتو اۋلكەسى چوخ آباد بىر مىملىكت اىدى.
هر يىردە آغاجلى، سۇلو باغلار، سىخ - سىخ و جوربە
جور اكىنە جىكلر اۋلكەنى بوتونلوكلە ياشىلايدىر و
داغلىق يىرلردە ايسە مال ساخلاماق، آت بىجرىمك
عومومى بىر پىشە كىمى سايىلارمىش. اۋ جوملەدن
اوزوم آغاجى مقدس سايىلدىغىنا گۆرە هر يىردە
اوزوملوكلىرى گۆرمك اۋلاردى. اوست - اوستە
اورارتو اۋلكەسى زىنگىن و آباد بىر اۋلكە اىدى.

اونا گۆرە دە آشور شاھلارى اۋرايا گۆز
قىجىرتىمىش و زامان - زامان اۋرايا هوجوم آپاراراق
چالىب، چاپىب آلدىقلارى وار - دۆلتى اسىرلىرىن
چىكىننە چاتاراق اۋز اۋلكەلىرىنە كىتىردىلر.

آشور شىھى «سارقۇن» مىلاددان ۷۱۳ - اىل

● مىرھادىت حىصارى

آچىلماسىنا و ترجمەسىنە ال تاپمىشلار.

اورارتو كىتەبەلىرى نىن اۋخونما تارىخى:

اىلك دفعە ۱۸۱۳ - جى اىلدە فرانسىا عالمى سن مارتىن، اثرىنى تارىخچىسى «موسس خورنە» (موسى خورن) نى كىتابىنى اۋخودوقدا اورارتو دان اۋ منطقه دن بعضى كىتەبەلىرىن قالماسىنى احتمال اندەرك، «شولز» ادلى جاوان بىر آركتولوژىستى (باستان شناسى) اۋرايا گىدىب، بۇ بارەدە تحقيق ائتمك اوچون تشويق ائتىدى.

شولز ۱۸۲۶ - جى اىلدە فرانسىا دۆلتى طرفىندىن مأمور اۋلاقار اۋ منطقه يە گىدىب، اۋرادا بىر نىچە كىتەبە كىشف اندە بىلدى. اونون يازدىغى اىلك راپورتلار ۱۸۲۷ - جى اىلدە نشر اۋلوندو. لاكىن ايكى اىل اوندان سۇنرا شولز بىر نىچە ايران صاحب منصبلىرى اىلە بىرلىكدە كوردوستانىن «جولامرگ» ادلى بىر كىشىندە اۋلدورولدوكدە اۋ تديققات يارىمچىق قالدى. شولز وفات ائتىدىكدن سۇنرا اونون كىشف ائتىدىكى ۴۲ كىتەبەلىرىن بارەسىندە يازدىغى يادداشلار ۱۸۳۰ - جى اىلدە لىندە نشر اۋلونان «آزىياتىك» درگىسىندە چاپ اۋلدو.

بۇ كىتەبەلىرىن اوچو هخامنشى لردن و بىر نىچەسى آسورى دىلىندە و قالانلار ايسە اۋ زامانادك تانىنمايان، مجهول بىر دىلدە (اورارتو دىلىندە) ايدى. آز مودت اوندان سۇنرا فرات كنارىندا اولان «ايزومگو» و «پاكو» ادلى كىندلردە ىشنە دە همان دىلدە ايكى آبرى كىتەبە تاپىلدى (سۇنرالار بۇ كىتەبەلىرىن سايبى داها دا آرتدى).

۱۸۴۷ - جى اىلدە «اندوارد هينكس» اورارتو (وان) كىتەبەلىرىنى اۋخوماغا چالاشدى. اۋ نهايتدە بۇ نىتىجە يە

اۋنچە اورارتو يا ائتىدىكى هوجوملارنى نىن بىرىندىن سۇنرا يازدىرىدىغى بىر داش كىتەبەدە، اورادا اولان ياشىللىقدان، شەرلرىن آبادلىغىندان، اولنارنىن مۇحكىم اولان حاصارلارىندىن، گۈزل، عظمتلى بىنالارىندىن و سۇ كاناللارنى و صونى گۈللىرىندىن، بۇللو باغلارنى و اوزومولوكلىرىندىن و اورارتونون اوستون مدىنىتىندىن و اۋ اۋلكەنى نىچە تالايىب، سايسىز - حىسابسىز گىرىدىكى غنىمىلردن گىنىشجەسىنە سۇز آچمىشىدىر. اورارتو يا عايد اولان كىتەبەلىرىن اۋخونماسى گىچ باشلانسا دا، لاكىن نهايتدە اۋخونوب و متنلرى گون ايشىغى گۈردولر. اورارتو ملوك الطوايف (فئدرال) شكىلىندە اۋلوب، مختلف امىرلىك (خانلىق) لرىن بىرلشمەسىندىن وجودا گىلدىگىنە گۈرە اۋرارتو شاهلارنى كىتەبەلىرىندە اۋزلىرىنى اربلى اربلانو (شاهلار شاهى) آدلاندىرارمىشلار.

بۇ كىتەبەلىرىن اولىندە «خالدا» يا «خالدا» دىيىلن آلاھىن آدى چكىلىر و خالدىن عنايتى اىلە اله گلن ظفرلر و گۈرولن ايشلر بارەدە دانىشىلىر و اوندان ياردىم اىستەنلىر. اورارتولار او آلاھىن احترامىنا گۈرە اۋزلىرىنى خالدىنى يعنى خالدىلى آدلاندىرىب و اونون اوچون عبادت ىترلرى ياپدىرىمىشىلار.

بىرلىكدە پادشاهلىق ائىدن، آتا و اوغول «ايشپوننى» و «منوآ» وان شەرىنىن ۳۰ كىلو مئتىرلىگىندە اولان «مئثركاپوسنى» دە يازدىرىقلارنى كىتەبەدە بۇ آلاھا و ساير آلاھلار تاقىدىم ائتىدىكلرى ھدىلەلرى و نىردىكلرى قوربانلىقلاردان دانىشمىشىلار.

بۇ كىتەبەلىرىن سۇنوندا (آشورى كىتەبەلىرى كىمى) اۋ كىتەبەلرە زىان ىتتىرىمك قصدىندە اۋلانلار اوچون قارىغىش اۋلونارمىش. ائلە اىلك دفعە دە عالمىلر همان ظن اوزرە اولنارنىن آشور كىتەبەلىرى اىلە اوخشارىشدا اۋلدوغونو دوشونەرك توتوشدورما يۈلو اىلە

۱۸۸۲ - جىسى ايسلده «آ.و.سئیس»
اورارتو(وان)لارین میخی کتیبه لری باره ده «آسیا
سلطنتی انجمنی» آدلی قزئده بیر مقاله یازدی.

اۇ ھايتله ایلک دفعه اۇلاراق مانانین جوغرافیا
آدلاری، جوغرافیایی موقعیتی و کتیبه تاریخلری
باره ده تحقیقات آپاریب و اورارتو متنلری نین اۇ
زامانادک کشف اۇلانتلاریندان اۇ دیلین صرف و
نحوینی و مختصر بیر سۇزلوگونو دوزلدیب و بعضی
کتیبه لری ن تحت اللفظی اوخونوشونو، ترجمه لری و
شرحلری ایله بیر لیکده نشر ائتمیشدیر.

اۇندان سۇنرا اورارتو دیلینده یشنه ده آرتیق کتیبه لر
تاپیلدی. اۇ جومله دن ایکی دیلده یازیلان ایکی کتیبه
- بیرى «کله شین» ده و بیرى «تویزوا» دا، تاپیلدی. بۇ
کتیبه لری ن بیرى «ایشپونئیس» دن دیگرى ایسه
«روسا» دان ایدی.

لاکین هله ده جوخ شیلر قارانلیقدا قالمیشدی.
بۇرادا روس عالیمی پروفیسور «مار» ین چکدیگی
زحمت داها آرتیق دقته لایقیدیر. پروفیسور مار «قافقاز»
دیللری نیه اساسلانا راق اۇ متینلری اۇخوماغا چالیشدی.
اوندان سۇنرا «مئشچانینوف» اۇ چالیشمالارین آردینی
توتدو. نهایت بو کتیبه لر کشف اۇلوب، نتیجه ده
اورارتو دۇلتی نین سیاسی تاریخى باره ده معلوماتلار
اله گتیریلدی.

اورارتو دیلی و یازمسی باره ده:

تاریخه گۇره اورارتولار یا خالدار (یا وان
دۇلتی) میلاددان ۷۰۰ - ۸۰۰ ایل اول خط یازماغى
اۇیره نیب، آشوری لری ن میخی (میسمار) خطلری ایله
تانیش اۇلموش و اولجه کتیبه لری نى اۇ دیلده و اۇ یازی
ایله یازمیش و سۇنرا ایسه اۇ الیفبائی دیشدیریب،
مکمل ائده رک اۇز دیللری نى ایشله تمیشلر. اۇنا گۇره
او اۇزل خط یا الیفبا اورارتو میخی خطی آدی ایله

چاتدی کی، بۇ کتیبه لری ن متنى آسوری و بابیل
کتیبه لری ایله اوخشاریشلی دیر. هینکس جوخ
زحمتدن سۇنرا «وان» شاهلاری نین بعضیلری نین
آدلاری نى اۇخویوب و بیر نچه کلمه نین ده معناسینی
معین ائده بیلدی.

۱۸۵۰ - جى ایلده اینگیلیس عالیمی «سئرلایارد»
ائرنیستانا ائتدیگی سفرینده بیر نچه کتیبه کشف
ائده رک اونلارین اوزوندن نوسخه (کوپیا) گۇتوردو.
(بۇ کتیبه لری ن جوخو ایندی بریتانیا موزه سینده
ساخلانیلیر).

۱۸۸۲ - جى ایلده «هرمزد رسام» اۇز تۇپلادیغى
بیر نچه کتیبه نین اوزونو مشهور اورارتو شیناس عالیم
«آ.ه. سئیس» - ین واسیطه سی ایله چاپا وئردی.
سۇنرالار همان کتیبه لری ن تایی اورمو جوخورندا
«رواندوز» کندینده، «راولینسون» ون واسیطه سی ایله
تاپیلدی. داها سۇنرا روس عالیملری ده ایشه گیره رک
اۇ بۇلگه یه سفر ائدیپ، تحقیقات آپاریب و
ایشلری نین نتیجه سینى ده نشر ائتدیلر.

۱۸۷۱ - جى ایلده «فرانسوا لئئورمان» و ۱۸۷۲ -
جى ایلده «موردان» او کتیبه لری اۇخوماغا
چالیشدی لار. لئورمان، هینکسین گۇردویو ایشلری
ایزله ییب، بیر پارا معلوماتلار اونلارا آرتیردی. لاکین
اۇ آشور دیلی ایله تانیش اۇلمادیغى اوچون، ایکی
دیلده (اورارتو و آسوری) دیلینده یازیلان کتیبه لری
اۇخویوب، توتوشدورماغا نائل اۇلمادی.

۱۸۸۰ - جى ایلده فرانسوا عالیمی «استانیسلاس
قویارد» مئیدانا گیره رک، بۇیوک موفقیتلر اله گتیره
بیلدی. اۇ آسوری کتیبه لری نین ترجمه سی اوزو ایله
اورارتو دیلینی کشف ائدیپ اونون متنلری نى آچا
بیلدی. اۇ اولجه هر ایکی کتیبه نین سۇنلاریندا اولان
نیفرین نامه لری (قارغیشلاری) توتوشدوراراق کشف
ائتدی. بئله لیکله ده جوخلو معلومات اله گتیره بیلدی.

مشهور اۆلموشدور.

واردیر.

بۇ کتیبه لر اۇخوندوقدان سۇنرا معلوم اۆلموشدور کی، اورارتولارین دیلی التصاقی (بیتیشیکلی) دیل لر قروپوندا ندر. سامی دیل لر، هیند - آوروپا دیل لر، هابئله قدیمده کی هیتی دیلی و ایندیکی گورجو و اثرمنی دیل لر ایله هنج بیر اوخشارلیغی یوخدور. بعضی عالیم لر بۇ دیلین داغیستان یا قوزئی دوغو قافقاز منطقه سی نین دیل لریندن اۆلدوغونا اینانیرلار. بعضی تدقیقاتچیلار حتا گومان اندیرلر کی، بۇ دیل میلاددان نجه یوزایل قاباق آرادان گتیمیش و آرادا اولان جوغرافیایی و اۆزل آدلار ایسه تورک یا اثرمنی دیل لر ایله دیشیلیمشیدیر. لاکین آختاریشلار نتیجه سینده اۆ دیل دن قالان لوغتلر و یشر یا شخص آدلارینی ایندیکی قافقاز دیل لرینده، آذربایجان تورکجه سینده تاپیلما سی احتمالی وار.

گورجو عالیمی میلیکشویلی، ایران عالیمی محمدجواد مشکورون اونا گؤندردیگی سراب (سیقندل) لؤحه سی نین شکلینی آلیب اۇخودوقدان سۇنرا اونا یازدیغی مکتوبدا اۆ لؤحه نین ترجمه سی و هابئله اورارتو دیلی باره ده بحث ائتمیشدیر.

اۆ اورارتو دیلینده اولان «ای»، «نی»، «او» کیمی یشر آدلارینا عاید شکیلچیلری^(۱) نظره آلاراق (نائیری، ایتونی، هئلینی، لیبلیونی، کامانیو و س.) اونلاری قافقاز دیل لر ایله توتوشدوروب بئله نتیجه آلمیشدیر کی، اورارتو دیلی ایله داغیستانین گونئیینده اولان دیل لر آراسیندا اۆ جومله دن قدیم آلبان دیلی ایله چوخلو یاخین اوخشارلیقلار واردیر.

اونون نظرنیجه آلبان خلقی نین دیلی داغیستانین گونئی دوغوسوندا اولان دیل لر و قافقازداکی ایبری

اونلار اۆ الیفبائی اۆز دیل لرینه اویدورماق اوچون علامتلری آزالتمیش و بعضی شکیل لر دیشیدیرمیشلر. بۇ الیفبادا آشوریلرده اولان پولیفونی (بیر حرف دن نجه سس آلینما سی) مسئله سی آرادان گؤتورولموشدور. بئله لیکله اۆ یازی نین علامتلر نین سایی (رقملردن علاوه) ۲۳۰ علامته چاتمیشدیر. بیر حالدا کی، آشوری کتیبه لرینده ایشله نن علامتلرین سایی بوندان آرتیق ایدی.

اورارتو الیفباسیندا علامتلرین شکیلی ده اوچ بو جاق میسمار شکلینی تاپمیشدیر. بۇ علامتلر بیر - بیر ی نین یانیندا (یا اوستونده) مختلف صورتلرده دوزوب، جهتلرینی دیشیمک ایله، کلمه لر ی قۇرارمیشلار.

بۇ الیفبادا اولان علامتلر اوچ قروپا بۆلنورلر:

۱ - سسلی حرفلر (صایتلر) - A, E, I, O, U - اوچون اولان علامتلر. بونلار بعضی هجالاردا دا ایشله نیردی.

۲ - بعضی ایدیوقرام (ایدیا گؤسته رن) کلمه علامتلری

۳ - کلمه لرین آنلایشینی گؤسته رن (مشخص ائدن) کلمه علامتلری.

اورارتولار ددان قالان کتیبه لر و اثرلر:

بو اثرلر تورکیه ده «ارزروم» دان آذربایجاندا «اورمو گؤل» نون گونئی ساحیل لرینه و خزر دنیزی نین گونئی باتی سیندا ک و قافقازین گونئی حیصه سینده یایلمیشدیر. لاکین بۇ کتیبه لرین چوخو توپراق قالان (وان) دا، ناخچیواندا و اوچ کیلیسه ده تاپلمیش، «میان دو آب» اطرافی، ماکو، ساراب و اهر اطرافیندا دا اورارتولارین اثرلری تاپلمیشدیر. بئله ظن اۆلور کی، آختاریش آپاریلسا باشقا اثرلرین تاپیلما سی احتمالی

دیلی بیر قروپدان دیرلار.

اورارتو دیلینده اولان سۆی آدلاری لوغتلری نین ریشه لرینده چوخلو قدیم آلبان دیلینده اولان سۆیلا باغلی لوغتلری گۆرمک اولار. مثلاً پرسویان «سوان گۆلو» ناحیه سینده طایفا آدلاری سیراسیندا **Uduri** آدی نین آلبان طایفالاریندان اولان **Uduf** کلمه سی ایله اوخشارلیغی وار.

استرابون، پتلینی، کلاودی، پتولمی کیمی اسکى تاریخچیلرین و نردیکلری معلوماتا گۆره دن دیکیمیز لوغتلر آلبانیا دا اولموشدور. میلیکشویلی نین نظربنجه بۇ دیل (آلبان دیلی) ایندیلیکده یالنیز گورجستان ایله آذربایجان سرحدلری اطرافیندا اولان بیر نئچه کندده یاشاماقدادیر و بۇ دیل داغیستان دیللی سیراسیندا دورور. میلیکشویلی بئله داوام ائدییر کی، اورارتو ائیرلرینده اولان **Eria - Khi** یوردونون آدی گورجستاندا کی اسکى ائیرلر اوزره معروف اولان **Herne - Erow** آدی ایله و هابئله لوری چایی نین گونئی طرفینده یاشایان آلبان طایفالاری نین بیرى نین آدی ایله تطبیق ائتمکده دیر.

بئشله لیکه **Eriakhi** شهرلریندن اولان **Irdaniu(ni)** - داکى **du - iw** شکیلیچیسى و سراب کتیبه سینده کشف اولونان **Libliu(ni)** شهرى نین سۇن حرفلری، اورارتو دیلی نین بۇ دیل قروپو ایله یاخین اولدوغونو گۆسته ریر.

خلاصه ائدک کی، اورارتو دا اولان یئر و سۆی شکیلیچى لری نین، قوزئی آذربایجانین اسکى اهالیسیندن اولان آلبانلارین دیلی ایله تام اوخشارلیغی وار. جوغرافیا آدلاریندا ایسه بۇ اوخشارلیغی داها دا آرتیق گۆرمک اولار. بئشله لیکه اورارتولار ایله اسکى آلبانلارین بیر خلق یا بیر ریشه لی اۇلمالاری ایثبات اولونور. میلیکشویلی ده اورارتولار ایله آلبانلارین بیر

خلق اولماسینا موثبت نظر نثریر. لاکین اۇدا روس عالیمی دیاکونوف و گورجو عالیمی کیکنادزه و س. کیمی آلبانلاری داغیستان دیللی خلقلردن بیرى بیلیر. بیر حالداکی، آلبانلارین تورک منشألی خلق اولمالاری باره ده مؤحکم دلیللر الله وار دیر. بۇ باره ده مقاله میزین سۇنوندا آرتیق دانیشاجاغیق.

اورارتولار آشور(آسوری) کتیبه لرینده:

اورارتولار گونئیده کی قونشولاری اولان آشور حکومتی ایله دایما ووروشمادا اولدوقلارینا گۆره آشور کتیبه لریندن اورارتولار باره ده بیر پارا معلوماتلار اله گتیرمک اولار.

بۇ کتیبه لرده عومومیتله اونلارین اورارتو اولکه سینه دفعه لرله آپاردیقلاری یوروشلری و چالیب - چاپمالاری باره ده دانیشیلیر.

اۇ جومله دن آشور شاهی ۳ - جو شلم نصرین (۸۵۹ - ۷۲۴ م.اۇ) اورارتو شاهلیغی نین بیناسینی قویان «آرمه» (۸۸۰ - ۸۴۴ م.اۇ) زامانی اورارتویا هوجوم گتیرمه سینه اشاره ائتمک اولار.

شلم نصر ۸۷۵ - جی ایل میلاددان اۇنجه آغیر بیر قوشون گۆتوره رک اورارتو اولکه سینه هوجوم گتیردیکده آرمه داوام گتیره بیلمه ییب پایتختی اولان آرزاشکونو (وان شهری نین قوزئیینده) بۇشلاییب آددوری داغینا (احتمالاً ایندیکی آلا داغ دیر) سیغیندی. شلم نصر سۇنرا نائیری (وان) گۆلونون اطرافیندا کی شهرلری آلیب، چالیب - چاپدی. هر یتره اۇد وردو و سۇنرا اورمو گۆلونه ساری یۇنه لیب، گیلران (ایندیکی سالماس بۇلگه سینده زراوند ولایتی اۇلمالیدیر) شهرینی آلیب، خوبوش کیا (جولامرگ) یولو ایله اۇز مملکتینه قایتدی.

شلم نصر بۇ ظفرینی و گۆردویو ایشلری بیر کتیبه ده بئله یازدیردی:

«آرمە منىم قورخومدان پايتختى آرزاشكونو بۇراخيپ، آددورى داغينا سىغىندى و من دە ووروشمايا داوام ائتتدیم. ۳۴۰۰ نفر اونون قوشونوندا اسير توتوب، وار - يۇخونو تالادیم. وحشى اۆكوز كىمى شەرلرینی پامال ائدىب، آلت - اوست ائدەرك، ویرانە قۇیدوم. چوخلارینی دارا چكیدردیم».

هابئله قاباقجا اشاره ائتدیگیمیز كىمى آشور شاهی سارقون میلاددان ۷۱۳ ایل اۇنجه اورارتو اۆلكەسینه يوروش آپاریب، اورانی تالایب، كسیب - قیردیغی و هابئله «موساسیر»ین پايتختی اولان «اورزانا»نى داغیتماسى بارەدە گشیش بیر كتیبه یازدیرمیشدیر.

اۆ كتیبه دە موساسیر(موصصیر)ین داغلیق یۇلونون چتینلیگی و برکلیگیندن دانیشیلیر. اۇ بئله یازیر:

«مندن قاباق هئج بیر پادشاه و حۆكرمان بۇ یۇلدان گئچە بیلیمە میشدیر. من بۇیوك آغاجلارین گۆدەسینی كسیدردیم، سیلدریم جیغیرلاری میس قازمالار ایله قازدیریب، هامارلاتدیم. پیادەلرین بیر یانلی گئچە بیلیمەین دار جیغیرلاردا قوشونومون آرابالاری كئچمك اوچون یۇل سالدیردیم. آیاغیمی آدمالارین چيگیننه قویاراق عسگرلیریمین قاباغیجا آت چاپدیم. موساسیر حۆكرمانی دایانا بیلیمە بەرك، آرواد - اوشاغینی قویوب قاجدی...».

سارقونون قوشونو چگیرتگە كىمى هر یشری دۆلدوروب، هر شئی آرادان آپاردیلار. خزانەلری آپدیریب جواهرلری، قیزیل - گوموشلری چيخارداراق اسیرلرین چيگیننده آشورا(نئینویا) داشیتدیردی. اونلاردان علاوه چوخلو قیلج - قالخان و باشقا شئیلىرى غنىمت آلاق آپاردی. دام - داشلاری ییخیب، یاندیردی. اكينلری آت دیرناغی

آلتیندا محو ائدىب، داغیتدی.

سارقون سارایلاری، شەرلری تالایب، داغیتدیقدان سونرا موساسیردەكى، خالد عبادتگاهینا هوجوم آپاراراق، اۇرادا اولان ساسیز - حشاسبیز مال - دۆلتى و سیلاحلاری اسیرلرین چيگیننه چاتاراق اۇز پايتختی نئینویا داشیتدیردی. اۇ بۇ غنىمتلردن علاوه چوخلو اسیرلر گتیردی. موساسیرین پايتختی «اورزانا» دا حتا آروادلاری و اوشاقلاری دا اسیرلیگە چكدی. سارقونون ائتدیگی ظولمو و رحیمسزلیگی دوشونمك اوچون اۇ كتیبه نین سۇن جومله سینه دقت ائتمك لازیمدیر: «اورارتونو باشدان باشا بدبختلیگە اوغرادیب، اھالیسینی آغلار و سیزلار قويدوم».

اورارتو كتیبه لری یازە دە:

ایندیەدك اورارتودان تاپیلان یازیلارین چوخو داش اوزەریسندە اۆلموشدور. بۇ متینلر قایالار دۆشوندە صافلامیش سطحلردە و داش بینالاردا ایشلەدیلن داشلار اوزەرە، هابئله داشدان، تونجدان، میسدن، دمیردن، آغاجدان، سوموكدن یا ساخسیدان قایریلمیش اشیاالار اوستونده دە یازیلیمیشدیر.

«وان» یساخینلیغیندا اولان تۇپراق قالا آختاریشلاریندا اورارتو دیلی ایله یازیلیمیش پالچیق لۇحەلر دە الە گلیمیشدیر. اونلاردان بیر نئچەسى گونئی قافقازدان اورارتو حۆكمدارینا گۆندەریلن بیر مکتوب ایدی. بونلاردان علاوه اوستلریندە رقملر یازیلیمیش ساخسی پارچالاری دا الەدیر. لاکین اوستونده مکتوب یازیلیمیش بیر آیری لۇحە نین دیلی اۇ بیرى یازمالار ایله فرقلى دیر و هیروگیلیف خطینە آرتیق اوخشارلیغی وار. بۇ نوع علامتلر بعضی پالچیق قابلار، داش مۇهورلر و باشقا فیلیز اشیاالار اوستونده دە گۆرونور.

سون سئوگىلىم

آرتىق سون سئوگىلىمە
 قول - قولا دولاشىرام.
 او، سئودا چىچىگى نىن
 نفسىلە ياشىرام.
 او ايشىق قايناغىندان
 سونسوز ايلھام
 آليرام.
 قىشىن سويوقلاريندا
 باھار شەرى
 يازىرام
 عۆمرومۇ چولقايان
 قارا غوصەلەر ھىسى،
 بايقوشلار يىن دورمادان
 آغلايان اينىلتىسى،
 درىنلردن عكس اتدن
 اۆلومون آياق سسى
 آرتىق منى قورخوتمور.
 دىيسىز قۇنتۇلوقلاردا
 اونون باخىشلار يىندان
 دالغا - دالغا آخان نور
 اورگىمى دۆلدورور.
 بوردەسم اودور عصام
 اونوز
 ىشتىم قالارام.
 الىمدن اوتوتماسا
 نە يازىب، نە پوزارام!

● حمىد نەقى ۱۹۹۶

بۇرادان معلوم اۆلوركى، اورارتولار، آشورلاردان
 آلىب، اۆز دىللىرىنە اويدوردوقلارى اليقبادان علاوه
 اۆزلىرىنە مخصوص بىر ھىروگىلىف خطى دە
 ايشلەدرمىشلر.

آشورلاردان آلىنان اورارتو رقىملىرىندە اىلك
 باخىشىدا اۆنلوق (اعشارى) سىستىمى يعنى بىرلر،
 اونلار، يوزلر، مینلر... گۆرونمكده دىر.

لاكىن بونونلا پارالل اۆلاراق قدىمدە اولدوغو
 كىمى «آلتى اونلوق» (آلتىمىشلىق) اساسىندا اولان
 رقىملىرى دە گۆرمك اولار (نتىجە كى ايندى ساعات و
 دقىقە ...رابطەلىرى آلتىمىشلىق اوستونده
 قورولموشدور).

بعضاً دە بۇيوك ساخسى قابلارىن سىنىقلارى
 اوستە اونلار يىن ظرفىت (حجم) لرىنى گۆستەرن بىر
 پارا خط يا علامتلر دە گۆرونور. بۇ ظرفىت
 اۆلچولرىندە ايكى اولچو واحىدى دقتى چكىر.
 اونلاردان بىرى «آكارھى» يا «اكرھى» و بىرىسى ايسە
 «ھىروسى» آدلانىر. اكرھى تەقریباً ۱۲۰ دن ۱۵۰ لىترە
 قدر و ھىروسى ايسە اونون اوندان بىرى يا اون ايكىدن
 بىرى دىر (۱۰ لىتردن آز دئىيل). دندىگىمىز كىمى بۇ
 قاب سىنىقلارى اوستونده اولان يازىلار مىخى خطى
 ايسلە يوخ بلكە بىر نوع ھىروگىلىفە بنزر خطلە
 يازىلمىشىدور. رقىملر ايسە اوچ بوجاق، داىرە، يارىم
 داىرە كىمى علامتلرلە گۆستەرىلىر. ھر حالدا
 اورارتولار بارەدە اللە اولان معلوماتىمىز چوخ آزدىر.
 بۇ آز معلومات ايلە اورارتولار يىن و ياخىن آسىانين
 مدنى وضعىتى و اونون اهمىتىنى تعىين ائدىب،
 دىرلندىر مكا آسان ايش دئىيل.

□ آردى وار

عارف اردبیلی

● عزیز محسنی

عارف اردبیلی آذربایجانین ۸- جی عصر شاعیر لریندن دیر. او، شیر وانشاه اعظم کی کاوس ابن کیقبادین (۷۷۴-۷۴۰) دعوتی ایله شیر وانا گئدیر و اونون اوغلونون تعلیم و تربیه سیله مشغول اولور. عارف اردبیلی «فرهاد نامه» ادلی منظوم بیر اثر یارادیر و او اثرین سونوندا اونون تامام ائتدیگی تاریخی آشاغیداکی بیت ایله ایفاده ائدیر:

«ز هجرت بود با عین و الف و ذال» (۷۷۱)

رحمتلیک محمد علی تربیتین «دانشمندان آذربایجان» کیتابیندا یازدیغینا گوره بو منظومه دن یالنیز بیر نوسخه تورکیه ده آیا صوفیا کیتابخاناسیندا موجود دور و ۳۳۳۵ نومه سی آلتیندا ساخلانیلیر. آشاغیداکی شعر لر اونندان آلینمیشدیر.

چو این افسانه را خواندم ز دفتر	به خوبی دل پسند آمد سراسر
اساس تازه بنهادم سخن را	به گفتن زنده کردم کوهکن را
در این گفتن چو جاری گشت خامه	نهادم نام آن فرهاد نامه

«دانشمندان آذربایجان»

سخنوران آذربایجان هابثله لغتنامه دهخدا یالنیز رحمتلیک تربیتین یازدیغینا دایاناراق بو بؤیوک عاریف و شاعیر حقینده یوخاریدا یازیلان سؤزلردن باشقا بیر سؤز یازمامیشلار. اما علیار صفلی و خلیل یوسفوف و هابثله شیمالی آذربایجانین بؤیوک عالیم و تدقیقاتچیسی حمید آراسلی عارف اردبیلی باره سینده داها آرتیق معلومات وئریر. آشاغیدا یازیلان مقاله ده بو کتابلاردان بهره لنمیشم.

۱۴- جو عصر آذربایجان ادبیاتیندا نظامی گنجوی عنعنه لرینی اوزونه مخصوص شکیلده داوام ائتدیرن گؤرکملی صنعتکار و شاعیر لردن بیری ده عارف اردبیلی دیر. او، شعرده طبیعی لیگی و صمیمی لیگی اساس شرطلردن حساب ائدیر.

عارف اردبیلی نین ادبی ایرتیندن یالنیز «فرهاد نامه» منظومه سی بیزیم الیمزه گلیب چاتمیشدیر. او، قهرمانلارینی تربیه ائتمک، تدربجه یوکسلمک ایسته میشدیر. اونون قهرمانلاری حقیقی اینسانلاردیر و موثبت

كیفیتلرە مالیک اولوب گۆزل، نجیب، دیانتلی و صداقتلی دیرلر. آرزیلاری یولونداکی چتینلیکلری آزادان قالدیرماق اوچون هئچ نەدن چکینمیر، فداکارلیق، ایگیدلیک، مهارت و شجاعت گۆستریرلر. عادی اینسانلار کیمی هم سئوینیر هم دە کدرلەنیرلر. بونو عارف اردبیلی نین ادبیاتیمیزا گتیردیگی یثنی لیک و خیدمت کیمی قیمتلندیرمک لازیمدیر. اونون یاراتدیغی گولۇستان، فرهاد، شاور، داش یۇنان اوستاد، اونون آروادی، هرمز، خسرو، آبخاز شاهی، مهین بانو، شیرین، بیژانس شاهزاده سی، اونون آناسی گئرای، مقبل، فغفور، فرهادین عمیسی و عمیسی اوغلانلاری، یژنەسی، رهبان (کشیش)، مریم و باشقالاری تامامیلە، عارف اردبیلی نین یارادیجیلیق باخیشینا اویغون صورتلردیر. بو صورتلرین بعضیلری نین آدی نظامی گنجوی و باشقا صنعتکارلارین اثرلریندە گلە دە، «فرهادنامە» دە اونلارین اۆز سیمالاری، معنوی عالمی و واریدیر. بوراداکی حادثەلر و اونلارین انعکاسی طرزى دە باشقادیر.

«فرهادنامە» منظومەسی تامامیلە فارس دیلیندە یازیلیب و ایکی سۇنلوقدان عبارتدیر. مقدمە دە بوتون کئچمیش شاعیرلر کیمی عارف اردبیلی دە آلاهی، حضرت محمدی، تبریز حؤکمداری بهادورخان شیخ اویس جلایرینی مدح ائتدیگدن سونرا کیتابین یازیلما سببینی آیدینلاشدیریر. معلوم اولور کی، چرخین گردیشی ایله دوغما وطنی اردبیلدن اوزاق دوشن شاعیر شیروانا گئدیر. سارایدا شن حیات کئچیرن شاعیر شیرواندا فرهاد حقیقیندە افسانە نین نظامی گنجوی اثریندە تصویر ائتدیلدیگیندن فرقلی بیر شکلینە راست گلیر:

گوردوم او دیاردا اولسون آبادان	بیرینین فرهادین اوغوللاریندان
هونزده، علمده، هر شئیده ماهیر	جاوان داش یۇناندی، اوستایدی قادیر
بوتون نسیللیری ماهیر داش یۇنان	اوندان تا او مشهور داغ چاپاناجان
بیر کیتاب اولاردی همیشه اوندا	ایستر مست، ایستره سرخوش اولاندا
سئودی گولۇستانی، او، نئجه، هاردا؟	فرهادان چوخ قیصه دئییلیمیش اوردا
نظامی دئیندن بیر آیری تهر	شیرین حنکایه سی وار دیر سراسر
نسیل، اوغلانلاری نئجه اولدولاز؟	یازیلیمیش فرهادین حیاتی نه وار

بو پارچادان آیدینلاشیر کی، عارف شیرواندا اولارکن فرهاد افسانەسی نین یثنی و مکمل بیر شکلی ایله تانیش اولور. اۆزونو فرهادین سۇیوندان سایان، باجاریقلی بیر داش یۇنانلا راستلاشیر و باکید، شیرواندا مۇجود اولان معمارلیق آبیده لرینی فرهاد و اونون اوغلانلاری ایله علاقه لندیرن صۇجتلر ائشیدیر. اوخودوقلارینی، گۆردوکلرینی، ائشیتدیکلرینی عومومی لشدیریب ایری حجملی بیر منظومه یازماق داغ چاپانی سۆزلە بیر داها دیریلتمک قرارینا گلیر. نظامی گنجوی نین خسرو و شیرین منظومه سیندە فرهاد دئمک اولار ایکینجی درجەلی بیر قهرماندیر و منظومه دە تئز آزادان چیخیر. اما عارف اردبیلی ایکی حیصه دن عبارت منظومه سی اوچون فرهادی اساس قهرمان سئچیر. عارف اردبیلی فیکیرلرینی داها ایناندیریبی ائتمک اوچون فرهادین آدی ایله باغلی اولان بیر سیرا معمارلیق آبیده لرینی خاطر لادیر.

اودور شاه آخستان قالاسی بیرى	دیللردە داستاندیر هر هونرلری
روئین دئز وار شاماخی گولۇستانیندا	بیر دئز وار شاماخی گولۇستانیندا

مىئىلى يوخ جاھاندا دۇغورور حسرت
باخسا ارژنگ اونا حىيرتده قالار
قالمىش بو فرھادين اولادلاريندان.

داشدان اورگىينده بىر نىچە صورت
بارى نىن اوستونده نىچە ھىكل وار
اشىيتمىش اوستادلار اوستادلاريندان

عارفين گولستان قالاسى حقيينده وئردىگى بو معلومات اولدوقجا ماراقليدير. بارى اوزەرينده كى ھىكللر، دۇوارلارداكى داش صورتلر بارەدە وئريلن معلومات او دۇرون اينچە صنعتى حقيينده تصور اۇيادان ماراقلى حقيقتلردير. انلە بوراداجا باكى قالاسى، سودا تىكىلمىش نوشهر قالاسى و باكى قبرستانلغىينداكى گونبز (گنبد) خاطر لانيير. عارف اثرينده قويدوغو مسئله لرى، تصوير انئديگى آداملارين حقيقى اولدوقلارنى تصديق ائتمك اوچون بو دليللرى كئيرير. شاعير منظومە نىن حقيقى حادثە لرلە باغلى اولدوغونو بونلارلا اساسلانديرير.

آنچاق گۇردويومو دنسيب شرح انئديم
انئتىدى گۇزلىكده او حىيران منى

اونلاردان ھەر يئردە چوخ سۇز انئيتدیم
اوخوودوم دفتردن بو افسانە نى

عارف اساس موضوعا كئچمە دن اول اۇز شاعيرانه گۇروشلرني شرح انئدير. معلوم اولور كى، او، ادبياتدا ياراديجى تئخولە قارشى دئيليدير. عارف بونو تصديق انئدير كى، رۇياسيز صنعتين اثرى اولماز و اوخويان و دينلە ينلر دە او لازيمى حركت، تريبە نيش، كدر، سئوگى و اظطراب يارادا بيلمز. واقعتلر خيالسيز قلمە آينارسا اوندا جان و روح اولماز. اثر دە گرک تشبيهلر و تصويرلر اويناق، دادلى و شاعيرانه طرز دە اولسون. ھەر بىر صنعتكار يئنى بىر اوسلوب، طرز، قايدا ياراتما ليدير، خيال گۇيلره يوكسلمە ليدير. عارف، او زامان يعنى ۱۷۰۰ ايل بوندان قاباق، عرب ادبياتى نىن فارس و تورك ادبياتينا حاكيم اولوب اوزون قافيلەر نظر دە آليينب، عروض وزنى و قافيه شعرين ان لازيملى عنصرلر يندن سايبليدغى بىر دۇردە، او، يئنى ليگە جان آتان صنعتكار و شاعيرلر كيمي قئيد انئدير كى، شعرلر دە رديف و قافيه اساس سايبلماليدير.

قئى وورسون خيالى گۇيدە مانى تك
سۇزدە خيال يوخسا اوندا داد اولماز
بسونو بسيز دنميريك دنين خۇدادير
گزدىگى نە رديف، نە قافيه دير

مئنوى دنمگە سۇز بيلن گرک
اگر بو اولماسا، سۇز همان اولماز
ھر زامان بىر قايدا بىر طرز واردير
ايندى آداملارين دۇقسو اينچە دير

عارف بو پارچالاردا اۇزونون بديعى ياراديجيلىغىنى، خصوصاً منظومه اوسلوبونا مناسبتيني بيلديرير. بديعى ياراديجيلىغين بىر سيرا مسئله لرى اطرافيندا قناعتلرني، سلسله دوشونجه لرني شرح انئدير. اونون بو فيكىرلر ادبى - نظرى فيكىرلر يميزين انكشافى تاريخى اوچون چوخ اهميتلى دير. اونون فيكىرلرينده يوخاريدا گۇسترديگيميز پارچادا اولدوغو كيمي تئخيول حقيينده دوشونجه لر اساس يئر توتور. بو، تصادفى دئيليدير كى، شاعيرين اۇز اثريني يازاركن قارشيسيندا قويدوغو مقصدلە باغليدير. او، محض بو مسأله ايله علاقه دار نظامى گنجوى ايله مباحثه به گيرير. «خيالدا يئرين ده داھا خوش اولار» - دئيه دوشونن عارف حياتى ليگە، حقيقى ليگە و اينديريجىليغا داھا چوخ مئيل انئدير. بو آيديندير كى، عارفين اثرلرينده فردوسى عظمتى و نظامى درين ليگى يوخدور. او، بۇيوك

جدی نین و اجتماعی، فلسفی عمومی لشدیرمه لر یولو ایله گتتمک ایسته میر. اثرینده کی حادثه و اینسانلاری گۆردویو، تانییدیغی حادثه اینسانلارین سویه سینه ائندیریلیر. لاکین اونون اثرینده ده حیات گۆزل دیر، عبرتلیدیر. منظومه نین مضمونو، سون درجه دقیق دوشونولموش، صنعتکارلیق باخیمیندان یوکسک سویه ده ایشلنمیشدیر. منظومه اینسانین نجیب دوغو لارینی، محبتی، گۆزه للیگی، حیات عشقینی حقیقی بیر طرزده تجسوم و ترنوم ائدن ان یاخشلی اثرلردن بیر کیمی دیقتی جلب ائدیر. منظومه نین بیئوره سی بله بیر فلسفی تفکور تشکیل ائدیر کی، کیم حیاتدا نه ایش توتسا اونون جزاسینی یا مکافاتینی آلاجاقدیر.^(۱) شاعیر یاراتدیغی اثرده چوخ آشکار و آیدین گۆستریر کی، دنیا مکافات انوی دیر. عارفین اثرلری نین خوشا گلن جهتی اودور کی، او، حیاتی و اینسانلاری بیر طرفلی گۆستریر.

منظومه ده کی مارقلی صورتلردن بیر فرهاد دیر. عارف اردیبیلی نین فرهادی نظامی نین فرهادیندان چوخ فرقلیدیر. اونون اساس ایده و رومانیتیک سجه سینین عارف کنار آتمیشدیر. بورادا فرهاد ناکام دئییلدیر. او، آرمانین فاجعه سینین عکس ائدیر میر. فرهاد بیر چوخ یوکسک اینسانی کیفیتلرله یاناشی بعضی قوصورلاردا مالیکدیر. اونون اؤلومو ده نظامی نین یاراتدیغی فرهادین اؤلومو قدر کدر و تأسف دوغور مور. او، باشقالارینی اؤلدورویو کیمی اونون اوزو ده اؤلدورولور. جنایتین جزاسینی وئریر لر. روملو قادین بیستون چاپماقلا مشغول اولان فرهادین سؤیونا گیزلیجه زهر آتیب اونوزهرله ییب، اوغلونون انتقامینی آلیر.

نظامی نین یوکسک رومانیتیک آرزیلاری، اینسانین گۆزلیلیگینه، قۇدرتینه درین اینامی عارف و اونون قهرمانی اوچون یارادیر. عارفین فرهادیندا دا بیر سیرا تقدیره لایق جهتلر و صنعته علاقه و محبت گۆزه چارپیر. فرهاد گۆزل و مهارتلی رسامدیر. حؤکمدار اوغلو اولماسینا باخمایاراق عادی بیر صنعت آدمی کیمی رساملیق صنعتی نین سیرلرینی اؤیرنمیش بو ایشده یوکسک آد قازانمیشدیر. چینده رساملار قائلرینی بزه مگه گیریشیرکن باش رسام اولناری خبردار ائدیر. فرهادین ماهیر رسام اولدوغونو، یوکسک ذوقونو خاطرلادیر، اولناری یاخشلی ایشله مگه احتیاطلی اولماغا چاغیریر. بو جهت سونرالار آبخاز یادا اولارکن اونا چوخ کؤمک ائدیر. فرهاد حؤکمدار اولماسینا باخمایاراق زحمتدن قچمیر، مقصدینه چاتماق اوچون داش یۇنان اوستانین قویدوغو شرطی یشینه یشتیریر، داش یۇنماق، ائو تیکمک، ائوین دؤوارلارینی گۆزل رسملرله بزه مک ایشینده بؤیوک اراده و مهارت گۆستریر. فرهاد سود آرخی چکمکده، بیستون داغینی یاریب یول آچماقدا دا اوزوندن بؤیوک اوستالیق و اراده گۆستریر. فرهاد صمیمی و بوتون اورگی ایله سئون عاشیق کیمی ده منظومه ده دیقتی جلب ائدیر. هله چینده اولارکن شکلینی گۆردویو گولوستانا یشتمک اوچون هر بیر زحمت، عذابا دؤزور. آرزوسینا چاتماق اوچون بؤیوک عزم و اراده نمایش ائدیریر. گولوستان اؤلنده اونون اوچون اوزون مودت یاس ساخلاییر. اونون مزاری اوستونده گونبزه تکیب ارادا مدتله میجوزورلوق (مجاورلیک) ائدیر و اورادان آیریلیر. راهیبیلر کیمی دنیا نعمتلریندن ال چکییر و راهیبیلر سایاغی حیات سورور. لاکین او، نظامی فرهادی کیمی جانیندان کئچن بیر عاشیق دئییل. او، سئوگی یولوندا اوزونو هلاک ائتمیر. او، بیر نوع سئوگییه عارفین اوزو کیمی یاناشیر. گولوستان اؤلندن سونرا یاواش - یاواش شیرینه طرف گلیر و اونون عشقی ایله یاشاییر، گیزلی عیشرتله مشغول اولور. اونون شیرین ایله عشقی حیاتی بیر

۱- بورادا داهی نظامی نین خسرو و شیرین اثرینده سؤیله دیگی شعر ی نقل ائتمک ایسته ییرم:

چو بد کردی مشو ایمن ز آفات	که واجب شسد طبیعت را مکافات
به چشم خویش دیدم در گذرگاه	که زد بر جان مسوری مرغکی راه
هنوز از صید منقارش نپرداخت	که مرغ دیگر آمد کار او ساخت.

عشقدیر. فرهادین گولوستانا اولان عشقی داها تمیز و چوخ اوجا بیر سویهده ایدی. بو سئوگیده صداقت، حیاتی لیک، یوکسک اینسانی جیزگیلر وار ایدی. فرهاد گولوستانا اوزونون ان یوکسک آماجی کیمی گۆز آتیر و اونا چاتماق اوچون بؤیوک قهرمانلیقلار گۆستریر و رسمی شکیلده اونونلا ائوله نیر. لاکین اونون شیرینله اولان مناسیبتی بو کیفیتدن چوخ اوزاقدیر. شیرین خسرونون نشانلیسی اولدوغو حالدا فرهاد دایم اونونلا گیزلی گۆروروشور. گیزلی عشق ماجرالاری آچیلماستین دئییه خسرونون گۆندردیگی گئرای اۆلدورور. بونون بؤیوک بیر جنایت اولدوغوندا سۆز یوخدور. بو، اۆز گیزلی ماجرالاری نین اوستونو اۆرتمک، اونلارین آچیلماستینا یول وئرمه مک اوچون گۆرولن بیر تدبیردیر. جنایت اوستوندن جنایت دئمکدیر. شاعیر اۆز قهرمانلاری نین سیماسیندا خلق ایچهریسیندن چیخان، یوکسک استعدادا مالیک اولان، لاکین دۆرونون خان - خانلیق، دره بگیلیک اخلاقی نین تأثیرینه دوشن، اوندان یاخا قورتارا بیلمه یین ضیالیلارین سیماسینی عومومی لشدیرمیشدیر. حالبوکی نظامی منظومه سینده زحمتکش خلق کوتله لری نین یوکسک اینسان ایستگی عکس اولونموشدور. فرهاد حیات بویو قادیلا قارشیلایشیر، گولوستان، شیرین. بو قادیلارین بیر ی خلق ایچهریسیندن چیخمیش و او بیرسی ده شاه قیزیدیر.

گولوستان عادی بیر داش یۇنان قیزیدیر. اونون آتاسی نه قدر مشهور، حۆرمتملی اولسا دا آبخاز شاه ی اونون احترامینی ساخلاسا دا او، ساده ایش آدمیدیر، خلق اوغلودور و خلق اونا حۆرمت بسله بیر و اونو مودریک بیر اینسان سایرلار. بونونلا بئله گولوستان محض بئله بیر حۆرمتملی شخصین قیزیدیر. آتا - آتاسی نین سرت، ناموسلو حیات طرز ی اونو نجیب، حساس، تمیز و صفالی بیر اینسان کیمی یتیشدیرمیشدیر. فرهاد ی گۆرودیو آندان اونا درین بیر محبت حیس ی باش قالدیریر. او، بو اینسانی حیسلرینی گیزله ده بیلیمیر. باخیشلاری ایله فرهاد ی اۆز عشقیندن خبر دار ائدیر. باغدا یاتمیش فرهاد ی تک گۆرنده آیللیب اوزوندن اۆپمک ایسته ییر. لاکین اوزاقدان آتاسی ایله شاورون گلدیگینی گۆرور، خجالت چکیب پنشمان اولور و تنز قیزلارین یانینا گئدیر. بو، عارف طرفیندن گولوستانین خاصیتینی، ساده زحمت آداملاری نین محبته مناسیبتینی ایفاده ائتمک اوچون تاپدیغی ان ماراقلی و ایناندیرمچی حادثه لردن بیریدیر. گولوستان بیردن - بیره باش قالدیران سؤگی حیس ی نین تأثیریندن قلیبنده اولان حیسلرین قاباغینی آلا بیلیمیر و اونا یاراشمایان بیر حرکت باش وئیریر. لاکین همیشه هر یترده اولدوغو کیمی آتاسی نین گلیشی اونو بو سهودن اوزاقلاشدیریر. دئمه لی او، دایم آتا - آنانین نظارتی آلتیندادیر. اونلار نه یین یاخشی و نه یین بیس اولدوغونو گولوستانا آتلا تمیشلار. اونا گۆره ده محبتین، سؤگی نین ایلك هوجومونا تاب گتیرمه ییب سهوه یول وئرمک مقامینا گلسه ده بو سهوی ائتمیر. حادثه نین بئله شکل آلماسی هم تصادوف و هم ضرورتدیر. آتاسی نین محض همین واخت گۆرونمه سی بیر تصادوفدور. لاکین گولوستانی سهولردن قۇرویان آتا - آنا قایغیسی نین هر یترده اونو ایزله مه سی، هر یترده اونون قارشیسینا چیخماسی بیر ضرورتدیر.

گولوستانین بئینینده دایم بئله بیر فیکیر گئدیر: «اولسام حلال بیر آرواد اولاجام». شوبهه سیز بئله تربیه آلان بیر قیز دایم بو فیکیرله یاشاییر. گولوستان اونا گۆره بئله بیر سۆز ایشلتمیر کی، اونون اوچون شرایط یارانمیر. او، آتا - آتاسی نین ناراحتلیغینا سبب اولایبيله جک حرکتلر ائتمیر. فرهاد اونا آنجاق آیلنجه و کئف چکمه نظری ایله باخمیر. شاعیر گولوستان سیماسینی یارادارکن هئچ بیر بویاسینی اسیرگه مه میشدیر. ایستر آتاسی نین تشکیل ائتدیگی مجلسلرده حرکتلری، آتاسی نین چاش باش سالان لاقبتدیگی، کیلیسه ده فرهاد اوچون خئیر - دوعا وئرمه سی، فرهاد یارالاناندا کئچیردیگی حاللار و ... اونو خلق ایچهریسیندن چیخمیش ناموسلو، نجیب، حساس، گوجلو حیسلری سئون بیر قادین صورتی کیمی سجیه لندیریر. اونون ظاهر ی، جیسمانی گۆزه للیگی ایله معنوی گۆز للیگی

آراسیندا تام بیر اویغونلوق واردیر.

عارف شیرین صورتینده اؤز یارادیجیلیق عنعنه سینه صادیق قالیر، اونو گولوستاندان سئچیلن جیزگیلرله وئریر. شیرین اخلاقی یونگوللویو و معنوی ضعیفلیگی ایله سئچیلیر. شاعیر اونون سیماسیندا سارای اخلاقی تجموم اندیر. ماراقلی بودور کی، فرهاد گولوستانی سئودیکگی واختلاردا داها چوخ اینسانی کیفیته مالیک ایدی. شیرین ایله یاخینلاشدیقدا ایسه اوندان قوصورلو و ضعیف خاصیتلر عمله گلیر. اؤزونو یالاندان دلیلگه وورور. شهوانی احتراصلارینی تأمین ائتمگه چالیشیر و گئرایی اؤلدورمه سی ده بو واخت باش وئریر.

عارفین فرهادنامه سینده آیدین اولور کی، فرهادین آتاسی عدالتلی، اینجه صنعتی سئون بیر حؤکمدار ایمیش. او، اؤلکه نین ریفاهی و دینجیلیگی خاطرینه ظالم، قان ایچن قارداشین دوسناق اندیرمیش. عارف ایناندیریر کی، فرهادین آتاسی بونو خلقین و دؤلتین خئیرینه بئله ائتمیشدیر. اونون حرکتینی حادثه لرین سونراکی انکشافی دا تصدیق اندیر. فرهادین آتاسی اؤلدوکده جاماعاتین باشی بیر مدت یاسا قاریشیر. بوندان استفاده ائده رک فرهادین عمیسی زینداندان چیخیر. قارداشی نین تخت - تاجینی اله کئچیریر، قارداشی آروادینی آلیر، فرهادی محو ائدیپ آرادان آپارماق حقیقنده دوشونور. بو موضوع چوخ ماراقلی دیر کی، عارف اردبیلی هله تخمیناً ۳۰۰ ایل ویلیام شکسپیر بؤیوک اینگیلیس دراماتورقوندان اؤنجه اونون یاراتدیغی جهانشمول اثری هاملتین باشینا گلن حادثه نی فرهادنامه سینده قلمه چکیر. شکسپیرین اؤلمز اثرینده هاملتین عمیسی آتاسینی زهرله پیر و اونون آتاسی ایله اتسوله نیر و هاملتی اؤلدوروب آرادان آپارماق اوچون مختلف شیطانلی نقشلر چکیر. عارف اردبیلی فرهادنامه سینده آچقجا گؤستریر کی، اونون عمیسی آتاسیلا اتسوله نیر و فرهادی محو ائدیپ آرادان آپارماق حقیقنده دوشونور. اما فرهادین آیقلیغی، حادثه لری اؤنجه دن گؤرمه سی و وضعیتی دریندن سئزیرب آنلاماسی عمیسی نین نقشه سین یاریمچیق قویور. او، گیزلیجه قاچان فرهادی توتوب آرادان آپارماق اوچون قوشون گؤنده ریر. لاکین اؤز اوغلانلاری اسیر دوشور. عارف بئله لیکله سارای آداملاری نین ایکی اوزلولوگونو دوغرو قلمه آلیر. فرهادین آتاسی اؤلن اری نین قارداشینا اره گئدیر، اونونلا شادلیق اندیر. اری نین تزه جه اؤلمه سینه باخمایاراق سئوینیر و گولور. اعیان، سرکرده لر، سارای باشچیلاری هامیسی فرهاددان اوز دؤنده ریرلر. فرهادین باشی اوستونو تهلوکه آلیر.

عارف اردبیلی حاکمیتی نین قییشلمه سیله باغلی یارانان شرایطی او قدر دوغرو تصویر ائتمیشدیر کی، ائله بیل اؤزو بونا اوخشار حادثه لرین شاهیدی اولموشدور. خسرو صورتی منظومه ده نیسبتاً گئنیش ایشلنمیشدیر، عارف اونون اؤلکه نین اداره ایشلرینده اشتراکینی گنجلیک ایللرینی قارشیسینا مقصد قویموشدور. اساساً اونون شیرینه محبتی اوزه رینده دایانمیشدیر. عارفین یلراتدیغی خسرو دا شیرینی سئویر، دایمی اوندان حال - احوال توتور، اونونلا فرهادین مناسیبتینی آیدینلاشدیرماغا چالیشیر. فرهادا نظارت ائتمک اوچون خصوصی جاسوس گؤنده ریر. مریم اونون شیرین ایله ماراقلاندیغینی بیلدیکده هامی نین یانیندا اونون کؤنلونو آلیر و اعلان اندیر کی، شیرینی فرهادا وئریر. خسرو بورادا کونکرئت اولاراق جنایته ال وورمور و فرهادین اؤلومونه سبب اولمور. عارف بورادا خسرو داها نچیب جیزگیلرله گؤسترمگه چالیشمیشدیر. خسرو ظاهراً مریمی راضی سالماق خاطرینه شیرینی فرهادا وئره جگینی بیلدیریرسه کؤنلونده بو فیکیر ایله اؤزونو راضیلاشدیرا بیلیمیر. خسرو بو سوئه ده قالیر. نظامی ده او انکشافدا وئریلدیگی حالدا بورادا حرکتسیر دیر.

منظومه ده ماراقلی صورتلردن بیر ده مقبل دیر. او، فرهادین قوللوقچوسودور. بو ایگید تورک ساده خلق نماینده لرینه خاص اولان صداقت، دیانت و فداکارلیغی ایله سئچیلیر. او، چتین آیتادا فرهادی تک قویمور، اونونلا

بیرلیکده هر بیر شئیدن ال چکیر، ائل - اوباسیندان دیدرگین دوشور، فرهادین ان صادق، اعتبارلی، ایناملی آدمی کیمی ائلچی وظیفه سینی گؤرور. عارف اونونلا خوشبخت و بختیار عایله حیاتی قوردوغونو سؤیله بیر. فرهادین آتاسی اولوب عیسی حاکمیت باشینا کئچنده بوتون اعیان، اشراف و سرکرده لر فرهاددان اوز دؤنده ریر، لاکین مقبل بو ساده خلق نماینده سی هئچ بیر شئیدن قورخما یاراق آخیرا کیمی اوز آغاسینا صادق و وفالی قالیر. بو صورتین یارادیلما سیندا دا عارف اردبیلی نین حقیقی فیکری غالب گلمیش، حقیقتی، اینسانی صیفتلری ساده اینسانلار ایچه ریسیندن چیخمیش آدملارا گؤستریر.

بیر چوخ شاعیرلر فرهاد - شیرین و فرهادنامه ادلی اثرلر یاراتمیشلار، داهی اوزبیک شاعیری امیر علی شیر نوائی فرهاد - شیرین منظومه سینی یازارکن، عارفین فرهادنامه سیندن فایدا لانیمشدیر. مقاله میزین سونوندا «دانشمندان» کیتابیندا فرهاد - شیرین حقیقده رحمتلیک محمدعلی تربیتین اقتباس ائدیپ، بو کیتابدا درج ائتدیردیگی عارف اردبیلی نین سؤیله دیگی اثر دن اؤرنک اولاراق بیر پارچا نقل ائدیریک:

یکی دیدم ز فرزندان فرهاد
 به استادی ز یکدیگر فزونتر
 کتابی داشتی پیوسته در دست
 که میلس با گلستان از چه افتاد
 نه بر وجهی که میگوید نظامی
 وز آن پس حال فرزندان و دوده
 ز هر یک با زمانه یادگاری
 یکی ز آنها ز شاه آخستان است
 که روئین دژ نماید پیش او پست
 به خوبی در جهان بی مثل و مانند
 بدو یکباره برده آب ارتنگ
 که هست افکار فرزندان فرهاد
 و لیکن شرح آن کردم که دیدم
 به خوبی دل پسند آمد سراسر.

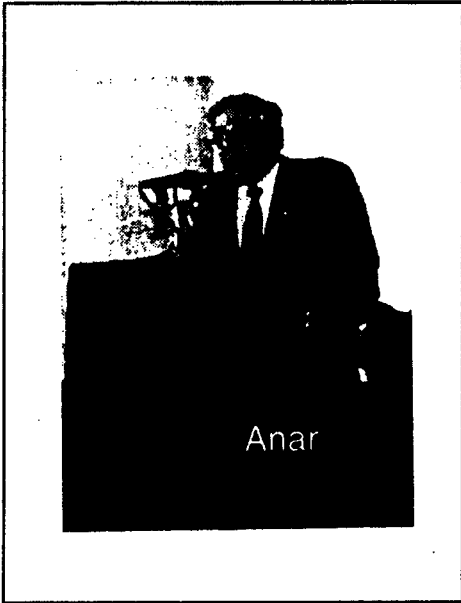
در آن موضع که دائم بود آباد
 از او تا کوهکن قومش برابر
 اگر هشیار میگشتی و گرمست
 در او گفته حکایتهای فرهاد
 نوشته قصه شیرین تمامی
 نموده حال فرهاد آنچه دیده
 که بوده هر یکی استاد کاری
 هنرهای کز ایشان داستانست
 گلستان شماخی را دژی هست
 بر او از سنگ دیدم صورتی چند
 فراز بساره صورت کرده از سنگ
 شنیده یک بیک استاد از استاد
 ...بهر جا کار ایشان را شنیدم
 چون این افسانه را خواندم ز دفتر

قایناتلار:

- ۱- دانشمندان آذربایجان، محمدعلی تربیت.
- ۲- سخنوران آذربایجان، عزیز دولت آبادی.
- ۳- لغتنامه دهخدا.
- ۴- حمید آراسلی و اونون فرهادنامه منظومه سی، باکی ۱۹۷۵.
- ۵- قدیم و اورتا عصر آذربایجان ادبیاتی، باکی ۱۹۸۲.
- ۶- آذربایجان سوونت انسیکلوپدیاسی.

يازىچى، تفكیر عالیم، اجتماعى خادیم آنار رضایف

... آنارین چوخ شاخه‌لی، چوخ میقیاسلو یازادیجیلیغیندا، چوخ طرفلی، چوخ معنالی فعالیتینده، هنج شوبه‌سيز، بیرینجی نؤبه‌ده یازیچیلیغی دىقتی جلب ائدیر. آلاہ اونا بو ساحه‌ده، بعضی بدخواه‌لاری نین مختلف مناسبتلرله کونجده - بوجاقدا دئدیکلری نین علثیهینه اولاراق، چوخ بؤیوک استعداد، آراییب - اختارماق (و اختاردیغینی تاپماق) قابیلیتینی وئریشدیر. آنار آذربایجان ادبیاتیندا او قدر ده زنگین تاریخی اولمایان نثرین،

دئمک اولار کی، بوتون ساحه‌لرینده کیفیت قدر وئریملی ایشله‌میش، میلی ائستتیک تفکورون اولدوقجا اوغورلو اثرلرینی یاراتمیشدیر: حثکایه، پؤونست، رومان، کینوسناری (فیلمنامه) بدیعی پولیسیتیکا و ... بؤیوک یازیچی، سیاهیسی تام اولمایان بو ژانرلارین هر بیرینده آشاغی - یوخاری میلی (و بشری) دوشونجه‌نین ایمکانلارینی نمایش ائتدیرمیشدیر دئسک، ائله بیلیرم کی، سهوا ائتمه‌ریک. آنار ایلك اثرلرینی ۵۰- جی ایللرین سونلاریندا

● پروفور نظامی جعفروف

يازميشدير، لاکين بدیعی تفکورونون تیپولوژیسی اعتباریله ۶۰- جیلاردان حشساب اولونور. ۶۰- جیلار آذربایجان ادبیاتی نین تاریخینده، آرتیق عوموماً اعتراف اولوندوغو کیمی، حقیقتاً اساسلی ایش گورموش، یالنیز ادبی - بدیعی فیکرین دئییل، بوتولوکده میلی اجتماعی تفکورون یئئیلشمه سینه اهمیتلی تأثیر کؤستمیشلر. اونلارین (۶۰- جیلارین) انقلابی هئج ده آیری - آیری اوریزینال دوشونجه لی، یادا یارادیجی شخصیتلرین سویئکتیو یاشانتیلاری نین، دوشونجه «شیلتاقلیغی» نین نتیجه سی کیمی ایضاح اولونا بیلمز. همین ایللرده آذربایجان جمیعی نین ده داخیل اولدوغو «محتشم» سوونت جمیعی نین اوزونده (همین جمیعی خصوصی تضييقله تشکيل ائتمیش «مغلوب ائدیلمز» ایدئولوژیده!) گئئیش میقاسلی تبدولاتلار باشلامیشدی: بیر طرفدن، نورمال اینسان، نورمال جمیعی «سوونت اینسانی»، «سوونت جمیعی» اولراق یاشاماغا دؤزمور، داخیلدن مقاومت گؤسته ریردی، دیگر طرفدن دنیا اجتماعی - ایدئولوژیک جریانی دنیادان تجرید اولونموش سوونت اصول - اداره سینه چوخ طرفلی تضييقینی گوجلندیریردی.

۶۰- جیلارین فیکری - ائستتیک حرکاتی سوونت جمیعی نین (و اینسانی نین!) داخیلیندن کورکهرین، نورمال، هومانیتست دوشونجه نین موصیفلیگینه اساسلانان بیر حرکت ایدی... انار ائله ایلك حنکایه لریندن باشلا یاراق آذربایجاندا همین حرکاتین اؤنونده گئدیردی.

... او، ایکی بؤیوک شاعیرین - رسول رضا ایله نیگار رفیعبگلی نین اولادیدیر. و طبیعی کی، آچیق فیکرلی، گئئیش دنیا گوروشلو، مؤحکم میلی مسلکه مالیک والدینلری نین اولادلارینا تأثیری اینکار

ائدیلمز دیر. انار داها بیر بؤیوک صنعتکارین - عمیسی یازچی // انور محمدخانلی نین اونون یارادیجیلیغیندا (گورونور، خصوصیله ایلك دؤرلرده) اهمیتلی رولو اولماسی باره ده دانیشیر...
بونونلا بئله انار دا، رسول رضا و نیگار رفیعبگلی ده، انور محمدخانلی دا اؤنجه بوتون بؤیوک صنعتکار - متفکیرلر کیمی زمانه نین اولادلاریدیرلر.

شوبهه سیز، انار دوشونجه سی نین میقیاسی، تفکورونون کیفیتی اعتباریله داها ایره لی گئتمه لی ایدی (و گئتدی). چونکی ۶۰- جی ایللر نه اینکی ۳۰-۲۰- جو، هئج ۵۰-۴۰- جی ایللر ده دئییلدی. و زمانه اناردان رسول رضا و نیگار رفیعبگلی یه، انور محمدخانلی یانیبستا داها چوخ شی طلب ائدیردی... یوسف و واقف صمد اوغلولار صمد و ورغونو، ائلچین ایلیاس افندی یئفی، اکرم اگیلسلی علی ولی یئف، سلیمان رحیموف و ابوالحسنی «کئچیردیلر».

انار هله گنج یاشلاریندان (۶۰- جی ایللرده ۲۰ یاشلاریندا ایدی) ۶۰- جیلارا آغ ساققالیق، اگر بئله دئمک مومکونسه، دوشونجه رهبرلیگی ائتمیشدیر. بونون بیرینجی سببی اونون یازچی کیمی چوخ تئز فورمالاشماسی ایدیه، ایکینجی سببی یاشیدلاریندان داها یوکسک ایستئلکتوال سوویه یه مالیک اولماسی، «ادبی دوشونجه لر» ده دؤیوشکنلیک قایدالارینا، قارشى طرفین اوزونو نئجه آپارماسینا باخما یاراق، همیشه رعایت ائتمه سی ایدی.

۵۰- جی ایللرین سونو ۶۰- جی ایللرده اناری مشهورلاشدیران، ۶۰- جیلارین اؤن سیرالارینا چیخاران هانسی اثرلر ایدی؟

... «آسیلقاندا ایشله یین قادینین صؤحبتی»، «قارا گیله»، «کئچن اپلین سون گئجه سی»، «او گئجه نین سحری»، «گورجو فامیلیاسی»، «من، سن، او و

تئلفون»، «ياخشى پادشاهين ناغىلى» وس. حنكايه لر، معاصر آذربايجان ادبىياتيندا ميثيلسيز حادثه اولان «موللا نصرالدين - ۶۶» ساتيريك حنكايه لر سلسلهسى، «دانتي نين يويلىشى» پوونستى، «آغ ليمان» رومانى، «كئچن ايلين سون گئجهسى»، «آدامين آدمى»، «قاراوللى» دراملارى، جىدى فيكرى - بدىعى مسأله لر قالديران «آنلاماق دردى» انسسى - تيراكتاتى (ريسالهسى)، قوبوستاندان «قوبوستانا» مقالهسى و غير عادى «قوبوستان» توپلوسو ...

همين اثرلرين اساس قهرمانى «آنلاماق دردى» نه مبتلا اولموش اينساندير - او، كؤهنه استرنوؤتپيلرله (۱) ياشاماق ايسته مير، بىر رنگلى شو عارلارا، آلتئرناتيو سيز دوشونجه لره، فيكىرلره، قيرافومان (۲) حيات طرزينه قارشىسى آينماز (لاكىن داخىلى، گىزلى، ايمپىليست) بىر احتراصلا اعتراض ائدير. بو اعتراضين اجتماعى فونو، دئمك اولار كى، بو خدور، لاكين مكمل پسيكولوژيك كؤنتئكستى وار. اونا كؤره ده حقىنده صؤحبت گئدن قهرمان يالئيز داسيلا آزاددير، اؤز دونياسى نين «انقلابچى» سيدير، جمعيتده ايسه يا ايكى اوزلولوك ائتمه ليدير، يا دا آرتيق آداما چئوريلم ليدير.

او زامان نورماتيو (۳) ادبىياتشناسلىق بئله بىر يالئيش تصور ياراتماغا چالئير كى، گويا آنا (ئله جه ده عوموماً ۶۰- جىلار) «خىردا آدمالارى» ايدئاللاشديرير، خوشبخت (۱) حياتيميزين بعضى چئتئليكلىرىنى سويئكتيو بىر شكىله قاباردير، كؤلگه لى جهتلر آختارير (لار). حالبوكى سوؤت جمعيتى نين تپولوژيىسى گويا بو جور قهرمانلار دئئيل، كومونيزم قوروجوسو اولان اينسان (۴) يوكسك معنوياتا مالىك سوؤت آدمى معين ائدير ميش... لاكين آنا كومونيزم قوروجولوغوندا فاكتيك اولاراق اشتراك ائتمه ين «خىردا آدمالارى»،

اؤز دونياسى نين «انقلابچى» لارنى ... ايدئاللاشديرميردى، اولارلا خصوصى سئوگى بسله ميردى. اونلارى «دونيانين شرفى» اعلان ائتمكدن ده اوزاق ايدى. ساده جه، اينسانين اينسان كيمي ياشاماسى نين نيسگىلىنى چكىردى، هاردا بىر بسالجا دوزلوك، صميميت، كيچيك بىر آزادلىق كؤروردوسه، اونون مدافعه سينه قالدخىردى. چونكى آنا «آنلاماق دردى» نه اؤز قهرمانلاريندان داها آرتيق مبتلا اولموشدو.

۶۰- جى ايللرين «طوفان» بندان سونرا ۸۰-۷۰- جى ايللرده آنا نه يازدى؟

... «دده قورقود» فيلم داستانى، «ماجال»، «علاقه» پوونستلرى، مىلى ادبى - اجتماعى موحيطى سيلكه له ين «بئش مرتبه لى ائوين آلتينجى مرتبه سى» رومانى، «ياشيل ماشين»، «غم پنجره سى»، «گئجه ايشىقلارى»، «شهرين ياي-گونلرى» پيئسلىرى، بىر سيرا فيلم اثرلرى (خصوصيله ايكى سئريالى «دده قورقود»، «اوزئير حاجى بگوف. اوزون عؤمرون آككوردلارى» فيلملرى)، «سيز سيز» سئدىل رومانى و اونلارلا علمى، علمى - پوبليسيستىك مقاله لرى ... «قوبوستان» توپلوسو ...

۸۰-۷۰- جى ايللرده آنا آذربايجان ادبى - اجتماعى موحيطينده ان مشهور شخصيتلردن بىرى ايدى. مىلى بدىعى، مدنى تفكورون ائله بىر ساحه سى يوخ ايدى كى، آنا اورادا اؤز نفوذلو سؤزونو دئمه سين، يا دا اوندان بئله بىر سؤزگؤزله نيله سين. و ادبياتا «اؤزونه مخصوص يولو» ايله گلن اونلارلا استعدادلى گنجى «سوؤت ادبىياتى نين

۱- ورديشه چئوريلميش، دوشونجه نين تائىرى اولمادان اؤز - اؤزونه موجود اولان بىر شى.
۲- تقليدچى.

سیستئم لشدیرسک (اصلینده، ساده جه اولراق کرؤنولوژی ایله دوزسک) مکمل و مکمل اولدوغو قدر ده اورژیئال بیر «آذربایجان ادبیاتی تاریخی» کیتابی آینار کی، همین کیتاب فاکتورونا گؤره آکادئمیک آذربایجان ادبیاتی تاریخلریندن، بلکه ده گثری قالیر، آنجاق علمی - نظری سویه سینه (خصوصیله عمومی لشدیرمه گوجونه!) گؤره شوبهه سیز ایره لی گئدیر:

...آذربایجان شفاهی خلق ادبیاتی باره ده مختلف مقاله لرله سبهنمیش ملاحظه لر، دده قورقود دنیاسی، نظامی، نسیمی، حتایی، فضولی حقیقنده مکمل اوچرکلر، واقف، ۱۹- جو عصر آذربایجان ادبیاتی، ۲۰- جی عصرین اوللری آذربایجان کلاسیکلری (خصوصیله ج. محمد قولوزاده، او. حاجی بگوف) باره ده آراشدیرمالار، معاصر آذربایجان ادبیاتی مسأله لرین گئیش میقیاسدا (و منتظم) تدقیقی...

آدام بو یازیلاری اوخویاندا، بیرنجی، عاغلینا او گلیر کی، نه عجب بیزیلم علمی موسسه لر، اونیورسیتهلر، عالی آتئستاسیا کومیسونو آنارا ایندییه قدر فیلولوژی علملری دوکتورو، یا دا آذربایجان ادبیاتی اوزه ره پروفیسور آدی وئرمه میشدیر؟ نه اوچون اونون علمی - پئداقوژیک استعدادیندان عالی مکتبلره استفاده اندیلیمیر؟... خصوصیله بوگون - فیلولوژی اوزه ره پروقراملارین، تدریسین مضمونجا تکمیل لشدیگی، میلی لشدیگی بیر دؤرده بو، بیزه لازیمدیر...

آنارین ۱۹۸۷- جی ایلده آذربایجان یازیچیلاری نین ۹- جو قورولتاینیدا ائتدیگی معروضه لرین هر بیرى مکمل بیر فیلولوژی تدقیقاتیدیر. و قورولتایدکی معروضه سینده آنار دئمیشدی: «بوگونکو قورولتاییمیزدا چیخیش ائتمک یالنیز بو سون بئش ایلده کی ادبیاتیمیزا مراجعت

الوداع، او گونلر، او آنلار

الوداع...

عؤمروندن نه قالدی، نه قالدی

وفاسیز دونیادا...

...آنار بؤیوک متفکر عالیمدیر. اونون آذربایجان

ادبیاتی، مدنیتی، دیلی وس. باره ده آراشدیرمالاری آناری بیر دیلچی، ادبیات شیناس، مدنیت شیناس - صنعت شیناس کیمی سجه لندیرمگه ایمکان وئریر. و بو علم ساحه لرین هنج بیرى اوزه ره بلاواسطه علمی آدی اولماسا دا، آنارین علمی اثرلری آذربایجان فیلولوژیسی نین، مدنیت شیناسلیغی نین بلاواسطه ترکیب حصه سیدیر.

آنار تورکجه میزین درینلیکلرینه، «ایچ قورولوشو» نا قدر بیلن، اورکدن سئون، اونون نورملارینا حساسلیقلار رعایت ائندن، اونا یئنی اوسلوب - ایفاده ایمکانلاری قازاندیران بیر یازیچی اولماقلا قلمامیش، آنا دیلی باره ده علمی - نظری ملاحظه لر سؤیله میش، پروفئیسورال دیلچی سؤزو دئمیشدیر. خصوصیله «قوبوستان» دا هله نئچه اون ایل قاباق آذربایجان تورکجه سی نین یلبلنجی سؤزلردن، آغیر ایفاده لردن آرینماسی اوغروندا مبارزه یه قالمیش، بؤیوک ایشلر گؤرموشدور.

متخصصلر آنارین آنا دیلی مسأله سینده عاید چیخیش، مصاحبه و مختلف اثرلرینده کی ملاحظه لرینه همیشه خصوصی حؤرمتله یانا شمیش، اونونلا حئسابلاشمیشلار.

آذربایجان ادبیاتی باره ده آنارین مختلف ایللرده یازدیغی مقاله لر، انئسسی لری، ژانرینی معین لشدیرمک چتین اولان اثرلری بیر یثره توپلاییب

ائتمک دئیل، بو سون بئش ایلدن اولکی دؤرون بو گون بیزیم گؤزلریمیز قارشیسیندا داها دولغون شکیلده جانلانا نمنظره سینده ده بیر یئنی باخیشلا نظر سالماقدیر. همین معروضه ده معاصر آذربایجان ادبیاتی نین سون ایللرده کی پروبلملرینه توخونولماقلا یاناشی، سون یاریم عصرده کی منظره سی مکمل بیر شکیلده تصویر اولونور.

گوجلو بدیعی - انستتیک ایئتویسیا^(۱)، آنا دیلی نین پوئتیکیاسینا، اولسوی ایمکانلارینا دریندن تانیش اولماق، بدیعی اثرین یارانیدیغی اجتماعی - سیاسی، مدنی شرایطی، دوشونجه نین صنعته چئوریلمه سی نین پسیکولوژیک تکنولوژیسی، یارادیجی شخصیتین «آناتومی» سینی و س. یاخشی بیلیمک آنارین ادبی - تنقیدی (عموماً ادبیات شیناسلیق) گؤروشلری نین علمی لیگینی، زنگین لیگینی، پراکتیکی لیگینی تأمین اندیر.

آنا آذربایجان مدنی نین، اونون آیری - آیری ترکیب حیصله لرین، اینجه صنعت ساحه لرین - موسیقی، رساملیق، معمارلیق، خلق صنعتکارلیغی و س. بیلیمچیلریندن بیری دیر. و آنارین ان گؤزل اثرلریندن بیری اولان «قوبوستان» توپلوسو میلی مدنی نین لازیمی سویه ده آراشدیریلما دیغی دؤرده بوتور بیر صنعت شیناسلیق انستیتوسونون ایشینی اوز اوزهرینه گؤتورموش، نئجه ایللر چئویک بیر میلی دوشونجه، احتراسلا آذربایجان مدنی نین تبلیغ ائتمیشدیر.

ائله بیلیم کی، آنارین مختلیف ایللرده یازیب چاپ ائتدیردیگی مقاله لرین بیر نئجه سی نین یالنیز آدلارینی چکسک، اونون آذربایجان مدنی نین شیناسلیغی (خصوصیله انتنوقرافیسی) ساحه سینده کی خیدمتلری نین میقیاسی باره ده معین تصور یارانار: قوبوستاندان «قوبوستان» -، نوروز

بیرامی، ایچهری شهر، قدیم گنجه - یئنی گنجه، قاراباغ شیکسته سی، شکی شنلیگی، ناخچیوان ناخیشلاری، بیر لنگران لؤحه سی، غملی یشین شوخ بویالاری... و ۹۰- جی ایللرین اوللرینده یازدیغی «ایک یولو» مقاله سی، «مدنی تیزین طالعی تهلوکه آلتیندا دیر» بیاناتی و... .

... آنار اجتماعی خادیم دیر. و بو، یالنیز بیر یازجی نین، و یا متفکر عالیمین منسوب اولدوغو خلق (جمعیت) و یا دنیا قارشیسیندا کی اجتماعی بورجونو یئرینه یئتیرمک کیمی عمومی وظیفه لرله بیتمیر - او، س س ری عالی سووئی نین دئوتاتی^(۲) اولموشدور، حاضر دا ایسه میلی مجلسین عضو - میلت وکیل دیر، مجلسده مدنی تیز کومیسونونون صدر دیر (بیر موؤت علم، تحصیل و مدنی تیز کومیسونونون صدری اولموشدور). آنارین بیر شخصیت کیمی مستقیل لیگی، هئج کیمدن آسیلی اولماماسی، اوز مستقیل لیگیندن هئج زامان هئج نه بین خاطرینه وازکنجه مه سی، دوشوندویونو دئمه سی اونون بیر اجتماعی خادیم کیمی کاراکتری نین همیشه معین ائتمیش (واندیر). ۸۰- جی ایللرین سونلاریندا آزادلیق مئیدانی نین تربونوندان دندیکی آشاغیدا کی سؤزلر اونون همین کاراکتری نین بلاواسطه ایفاده سی ایسدی: «من نه یوخاریدا کیلارین، نه ده آشاغیدا کیلارین دیکته سی ایله حرکت اندیرم، منیم اوز منطقییم وارا!...

آناری یاخشی تانیانلار بیلیرلر کی، میتینگ آدمی، خال (امتیاز) قازانماق اوچون تربونلارا هوجوم چکن دئیل... آنجاق بیر دفعه س س ری عالی

۱- سترمک، سترگی.

۲- مجلس نماینده سی

سووتی نین تریبونونا هنج بیر اعتراضا (هنج م. قوریاچوفون اعتراضینا دا) محل قویمدان زورلا چسیخدی. و او آنلاردا آنار حقّی تاپدالانمیش آذربایجانین سؤزونو دئدی...

آنار اون ایلدن آرتیق دیر کی، آذربایجان یازیچیلار بیرلیگینه رهبرلیک ائدی. و اگر دئسک کی، آذربایجان تاریخی نین اولدوقجا مرکب بیر دؤرونده - ۸۰- جی ایللرین سونو ۹۰- جی ایللرین اوللرینده آذربایجان یازیچیلار بیرلیگی نین داغیلاماماسی بیرینجی نؤبه ده اونون خیدمتی دیر، بو، او قدر ده بؤیوک مبالغه اولماز ظنینده بییک....

هنج کسه سیر دئییل کی، یازیچیلار بیرلیگی مرکب بیر اورقانیزمدیر، بورادا نه اینکی دئموکراتیک حرکات دؤرونده، اوندان اول ده بیر هارمونی، فیکیر بیرلیگی اولمامیشدیر. آذربایجان خلقی نین خصوصیتی ایسه ائله دیر کی، یازیچیلار (او دا یازیچیلار بیرلیگی نین رهبری!) چوخ شئی طلب ائدیر، هر جور سوالا جاواب ایسته بیر....

آنار دا الیندن گلنهنی هنج زامان اسیرگه مه میش، بو گون ده اسیرگه میر...
...آنار بؤیوک یازیچی - متفکر کیمی گلجگه نه وعد ائدیر؟

چوخ شئی!.. لاکین من هامییا معلوم اولانلار،

یا خود ائشیدیب بیلدیکلریم اساسیندا بو سوالا کونکرت جواب وئریمک ایسته میرم... بونونلا بئله دئمهلیم کی، آنارین ادبی - بدیعی، علمی - ایستتیکتوال، اجتماعی فعالیتی نین ان محتشم قهرمانی آنارین اؤزودور... و صباح دا، او بیرری گون ده آنارین اساس یارادیجیلیق ایشی بو قهرمانین اوزهرینده یا دا اونونلا باغلی اولجاقدیر.

و منه ائله گلیر کی، بؤیوک فضولی آشاغیدا کی بیتی (لیلی و مجنون) منظومه سینه سون نوقطه نی قویاندا (بلکه ده قویمامیش) دئمیشدیر:

منده مجنوندان فزون عاشیقلیک استعدادی وار
عاشیق صادیق منم مجنونون آنجاق آدی وار...
... بیلیم بو تعریف کیمی سسله نیر یا تنقید کیمی، آنجاق اونو بیلیم کی، آنار سویه اعتباریله یازدیقلاریندان دا یوخاریدا دایانان ایدراک، تفکور صاحبی، بؤیوک ضیالی، شخصیتدیر...

آنار ۲۰- جی عصرین ایکینجی یاریسیندا آذربایجان خلقی نین یتیشدیردیگی ان بؤیوک شخصیتلردن بیریدیر و آذربایجانلیلار ۲۱- جی عصره بو جور بؤیوک شخصیتلره گیرسه، اونون گلجگی باره ده یاخشی فیکیرده اولماغا هر جور اساس واردیر... ■

دیقت

درگیمیزین بو ساییلاری بیرینجی اورتوقرافی ستمیناری نین چیخاردیغی قورالار اساسیندا حاضرلانمیشدیر. آنجاق آیینما کلمه لر هله لیک بیر و ایکی هجالی ایسه فونئتیکی قالانلاری ایسه اسکیدن یازیلدیغی کیمی یازیلیمیش و اؤرنک اولاراق اوخوجولارا سونولموشدور. بو ساحه ده عزیز اوخوجولاریمیزین فیکیر و تکلیفلرینی گؤزله بیریک. وارلیق.

بولاق باشيندا سۇ سوزلوق

ال چاتماز زىروەنن، اوجا بىر داغين
حسرتى كۆنلومدە من دوغولموشام،
يانىب ياخىلماغين، دۇيۇب قانماغين
ستۇيب ياشاماغين آجى اولموشام.

تپەدن دىرناغا بىر آرزو كىمى،
ياشادىم...

بو اوچوش قوى منىم اولسون.
آچىرام گۆزومو - بىكلىرىمى،
بوتون گۆزللىكلر گۆزومە دولسون.

گاھ چىچىگە دوشور، گاھ گولە مئىلىم،
الىم چاتمايانا حىيرانام، حىيران.
دۇيمورام،

دۇيمورام،

دۇيمورام، ئىلىم،

گۆزللىك اۋنوندە بايغىن ليغىمدان!
يازى گۆزلە بىرم،

ايستە بىرم كى،

باھاردان دۇيونجا حظ آلىم،

اۋلمور،

قايغىلار دالغا تىك آشىر باشىمدان

گولە باخماغا دا ماجالىم اولمور.

بس بو نە آھ ايدى، قويدو سىنەمدن؟

دقمە ياشاياندا ياشامايىب من،

شىرىنجه - شىرىنجه يۇخو يۇزموشام،

بولاقلار باشيندا من سۇسوزموشام.

● بختيار وامايزاده

آیا حضرت موسی (ع) به

آذربایجان آمده بود؟! (۱)

(۱)

براساس اکثر تفاسیر قرآن کریم حضرت موسی (ع) بعد از اینکه قوم خود را از رود نیل با شکافتن آن توسط عصا عبور داده و فرعون و فرعونیان را غرق کرد روزی خطابه غرایبی ایراد و ضمن خطبه از خدمات و زحمات خود سخن به میان آورد و فرمود من همانم که ید بیضا ظاهر کردم و عصا ازدها نمودم و بر فرعونیان آب گوارا خون کردم و نهایت به ملاقات پروردگار رفتم و برای شما «ده فرمان» آوردم و کتاب «تورات» را که راهنمای زندگی شما باشد از حضرت حق گرفتم و اینها همه به ذکاوت و درایت من بود و بدین ترتیب تمام کارهایی که برای قوم خود کرده بود برشمرد و چنان وانمود که در روی زمین، خداوند بنده‌ای داننا تر از او نیافریده است. در این موقع «خدای عز و جل به جبرائیل وحی کرد بندهام را قبل از اینکه در اثر عجب (خودپسندی و خودبینی) هلاک گردد دریاب» (۱)

جبرائیل بر حضرت موسی (ع) نازل شد و فرمود که اگر می‌خواهی مرد داننا تر از خود را ببینی به «مجمع البحرین» برو و از او درسهای لازم را بیاموز. حضرت موسی یک ماهی بریان یا نمکسوده را برداشت و به اتفاق «حضرت یوشع بن نون (ع)» - که جانشین ز وصی او بود - به راه افتاد و بعد از طی مسافتی بعید به نزدیکی «صخره‌ای» رسیدند که «چشمه آبی» از کنار آن می‌گذشت. حضرت موسی (ع) در کنار صخره برای رفع خستگی خوابید و حضرت یوشع بن نون نیز «ماهی بریان» شده را در روی «صخره» نهاد و خود با آب چشمه سر و

۱- المیزان فی التفسیر القرآن، استاد علامه سید محمد حسین طباطبائی رضوان الله علیه ترجمه استاد سید محمد باقر موسوی همدانی، جلد سیزدهم، بنیاد علمی و فکری علامه طباطبائی با همکاری مرکز نشر فرهنگی رجاء، تابستان ۱۳۶۳، ص ۶۰۰.

● دکتر حسین فیض الهی وحید

صورتش را صفا داد. وقتی به نزدیک صخره برگشت قطره‌ایی از آب چشمه از دست حضرت یوشع به روی ماهی چکید و ماهی زنده شد و به چشمه افتاد و شناکنان دور گشت.

حضرت موسی بعد از بیداری دوباره به راه افتادند تا اینکه گرسنه شدند و حضرت موسی گفت ماهی بریان شده را بیاور تا بخوریم. در اینجا بود که به یاد حضرت یوشع افتاد که ماهی زنده شده و به چشمه رفته است. جریان موقوفه را به حضرت موسی (ع) نقل کرد و حضرت با شنیدن ماجرای زنده شدن ماهی فرمود چرا این را زودتر به من نگفتی چون محل زنده شدن ماهی محل ملاقات من با آن شخص دانا محسوب می‌شد و این زنده شدن ماهی نشانی خاص پروردگار جهت شناسایی «محل ملاقات» بود.

هر دو دوباره به راه افتادند تا به محل «صخره» رسیدند و مردی را دیدند که در اکثر تفاسیر از او تعبیر به «حضرت خضر» (ع) شده است. حضرت موسی سلام کرد و فرمود که از طرف پروردگار جهت اخذ بعضی از تعالیم به خدمتت رسیدم. حضرت خضر گفت من به شرطی با تو همراهی می‌کنم که از علت کارهایم سوال نکنی چه تو مأمور به کاری و من معذور از کاری هستم. حضرت موسی قول داد که از کارهای او چیزی نپرسد و بدین ترتیب سفر آنها آغاز گشت. آنها با هم به «ساحل دریا رفتند و منتظر کشتی نشستند و کشتی‌ای بیامد نو و محکم که نکوتر و خویتر و محکم‌تر از آن ندیده بودند و بر آن نشسته و چون آرام گرفتند و کشتی به دریا رفت [حضرت خضر] سببه و چکشی در آورد و یکسوی کشتی رفت و چندان سببه بزد تا آنرا سوراخ کرد و تخته‌ای برگرفت و بر آن نهاد و به وصله کردن پرداخت»^(۱) حضرت موسی (ع) به او اعتراض کرد که می‌خواهی

کشتی را غرق کنی که حضرت خضر (ع) فرمود مگر قرار نبود از کارهای من سؤال نکنی؟ لذا حضرت موسی ساکت شد تا از کشتی پیاده شده به دهکده‌ای رفتند که کودکانی چند در آن بازی می‌کردند. حضرت خضر از میان کودکان جوانی زیبا و خوبرویی را از بین آنها جدا کرد و پشت دیواری سرش را برید. حضرت موسی اعتراض کرد که «نفس پاکی» را هلاک کردی؟ حضرت خضر دوباره قول حضرت موسی مبنی بر عدم سوال از کارهایش را یادآوری کرد.

آنها دوباره به راه خود ادامه داده به دهکده‌ای رسیدند که چون شب بود، دروازه دهکده یا قلعه بسته بود لذا اهل دهکده آنها را به ده راه نداده و آنها مجبور به اتراق در بیرون دهکده شدند. چندی بعد حضرت خضر به دیواری که در کنار دهکده در حال ریزش بود رفته به تعمیر آن پرداخت. حضرت موسی اعتراض کرد و گفت که بدون دریافت هیچ مزدی از اهالی این دهکده دیوار نیمه فرو ریخته آنان را تعمیر می‌کنی؟ در اینجا بود که حضرت خضر خطاب به حضرت موسی فرمود: چون قرار بر عدم سؤال از اعمالم بودم و تو سه بار برخلاف آن عمل کردی لذا از اینجا به بعد راه ما از همدیگر جدا می‌شود و من توضیح کارهایم را داده از تو خداحافظی می‌نمایم. اما در مورد کشتی بهتر است بدانی که در آن دریا کشتی‌های سالم توسط فرمانروایی ستمگر که در تدارک جنگی بود مصادره می‌شد و چون این کشتی محل و ممر درآمد و معاش چندین خانواده فقیر بود لذا من با معیوب کردن قسمتی از آن خواستم تا کشتی بدرد مأموران سلطان نخورد و کشتی در همان حد

۱- تاریخ طبری یا تاریخ الرسل و الملوک، محمدبن جریر طبری، جلد اول، ترجمه ابوالقاسم پاینده، انتشارات اساطیر، تهران ۱۳۵۲، ص ۲۸۴.

مراقاة فحدث نفسه ان الله لن يخلق خلقا اعلم منه فاتاه جبرئيل فقال له انك قد ابتليت فانزل فان في الارض من هو اعلم منك فاطلبه فاقبل الى يوشع بن نون اني قد ابتليت فاصنع لنا رادا و انطلق بنا و اشتر حوتا فخرج بأذربيجان ثم شواه ثم حمله في مکتل...»^(۱)

که ترجمه آزاد آن چنین می‌شود: «عبدالرحمان بن سیاه از حضرت ابی‌عبدالله علیه‌السلام نقل کرده که حضرت فرمود روزی حضرت موسی از منبری سه پله بالا رفت و حدیث نفس فرمود و فکر کرد که کسی داننا تر از او در همه عالم نیست. در این موقع جبرئیل نازل شد و فرمود که خود را به ابتلا افکندی لذا از منبر پائین بیا و به طلب کسی که داننا تر از توست برو و حضرت موسی نیز یک ماهی خریده بریان کرد و باتفاق حضرت یوشع بن نون به آذربایجان رفت.

«استاد علامه سید محمد حسین طباطبائی» مفسر بزرگ قرآن کریم در جلد سیزدهم کتاب «تفسیر المیزان» می‌نویسد: «در بعضی از روایات مجمع‌البحرین را اراضی آذربایجان دانسته و این معنا را [کتاب] دُرْ منثور هم از سُدی نقل کرده که گفته است دو بحر عبارت بوده از [رود] کُر و [رود] رس (ارس) که در دریا می‌ریزند و قریه نامبرده در داستان را باجروان دانسته [اند]»^(۲).

در اینجا یادآوری این نکته مهم است که در اصطلاح ادبای عرب «بحر» تنها به «دریا» اطلاق نمی‌شود بلکه هر رود بزرگ از قبیل رود نیل و دجله

کشتی مسافربری باقی بماند تا آن فقیران از درآمد آن امرار معاش کنند و اما در مورد آن پسر باید گفت که آن پسر را که من کشتیم آثار کفر و فساد از سر و رویش می‌بارید و بیم آن می‌رفت که پدر و مادر خود را نیز به کفر بکشاند. لذا من علاج واقعه قبل از وقوع کرده و او را از بین بردم و خداوند بجای او فرزند صالحی به ایشان عطا خواهد فرمود. اما در مورد آن دیوار نیز بهتر است بدانی که درون آن دیوار فرو ریخته گنجی بود که مردی برای فرزندان یتیم خود نهان کرده بود و اگر دیوار بطور کامل فرو می‌ریخت آن گنج عیان شده به تصاحب افراد دیگر در می‌آمد و به زمان آن یتیمان و به دست آنان نمی‌رسید لذا من دیوار را تعمیر کردم تا حق به حقدار برسد. آنها بعد از این توضیح از همدیگر خداحافظی کرده از هم جدا شدند و هر کدام به محل مأموریت خود برگشتند.

در اینجا اینجانب در صدد اثبات این مسئله هستم که «محل ملاقات» این سه پیغمبر خدا یعنی حضرت خضر و حضرت موسی و حضرت یوشع بن نون (ع) «سرزمین آذربایجان» بوده و تمامی اتفاقات این ماجرا در این سرزمین حادث گردیده و حضرت موسی (ع) جهت تحصیل بعضی از علوم باطنی به این دیار سفر کرده بود تا از انفاس قدسی حضرت خضر (ع) بهره‌مند گردد. لذا با طرح سؤالاتی و دادن جواب آنها به ارایه دلایل می‌پردازم: ۱ - آیا محل ملاقات که در قرآن از آن تعبیر به «مجمع‌البحرین» گردیده در آذربایجان نبود؟

جواب اینکه «علامه سید هاشم حسینی بحرانی» که از مفسرین بزرگ قرآن کریم بود و در سال ۱۱۰۷ یا ۱۱۰۹ یعنی حدود سه قرن پیش وفات یافته در کتاب «البرهان فی تفسیر القرآن» می‌نویسد:

«عن عبدالرحمن بن سیاه، عن ابی‌عبدالله علیه‌السلام، قال ان موسی صعدا المنبر و کان منبر ثلاث

۱- البرهان فی التفسیر القرآن، للعلامة الخیر السید هاشم الحسینی البحرانی، دار لکتب العلمیه، قم - ایران، الطبعه الثالثه، طبع باهتمام الصالح الوفی المخلص الصفی الحاج ابوالقاسم بن محمد تقی المشتهر به سالک، صص ۴۷۷ - ۴۷۶.

۲- تفسیر المیزان، جلد سیزدهم، صص ۶۰۱.

و فرات و ارس و کر نیز بحر خوانده می‌شود، چنانچه در قصه حضرت موسی از شکافته شدن «رود نیل» در اکثر موارد به «شکافته شدن دریا» تعبیر شده است.

مؤلف «غیبات اللغات» در ذیل ماده «بحر» می‌نویسد:

«جوی بزرگ»^(۱) پس محل اجتماع این رودها می‌تواند «مجمع البحرین» یعنی محل تلاقی دو دریا تلقی گردد.

۲- باجروان در کجاست؟!

چنانچه مذکور شد مفسر بزرگ استاد علامه طباطبائی دهکده‌ای را که حضرت خضر(ع) و حضرت موسی و حضرت یوشع بن نون(ع) از آنان طعام خواستند «باجروان» نامیده و مرقوم فرمودند که «قریه نامبرده در داستان را باجروان دانسته‌اند. حال ببینیم باجروان در کجا واقع شده و آیا آنها در آذربایجان بود یا نه؟ «یاقوت حموی» از جغرافی دانان بزرگ اسلامی در کتاب «معجم البلدان» در مورد «باجروان» می‌نویسد «مدینه من نواحی باب‌الابواب قرب شروان، عندها عین‌الحیة التي وجدها الخضر علیه السلام و قبل هلی القرية التي استعظم موسی و الخضر علیهما، اهلها».^(۲)

یعنی «باجروان» شهری از منطقه «باب‌الابواب» یعنی «دمیرقاپی دریند» در نزدیکی شروان است که در نزد آن چشمه آب حیات بود که حضرت خضر آن را یافت و نیز دهکده‌ای بود که حضرت موسی و حضرت خضر از اهل آن طعام خواستند. در این مورد لازم به تذکر است که جغرافی‌نویسان مسلمان «باب‌الابواب» یعنی «دمیرقاپی دریند» - که فعلاً جزء جمهوری داغستان محسوب می‌شود - تا همدان و سرحد موصل را جزء آذربایجان می‌دانستند و معتقد بودند که شهر «شروان» یا «شیروان» را - که خاقانی شاعر بزرگ آذربایجان نیز از آنجاست - «انوشیروان»

بسنا نهاده است. مفسر کتاب «حجة التفاسیر و بلاغ‌الاکسیر یا من لایحضره المفسر والتفسیر» می‌نویسد:

«شروان شهری است از نواحی باب‌الابواب که فارسیان «دریند» می‌گویند و بانی آن انوشیروان بود و کلمه «انو» را تخفیف داده‌اند و «شیروان» باقی مانده است و فاصله بین شروان و باب‌الابواب یکصد فرسخ است و می‌گویند که «صخره» یعنی سنگی که موسی ماهی را نزد آن سنگ گذارد آنجا که خدا فرموده: «قال ارایت اذا اوینا الی الصخره فانی نسیت الحوت» (گفت یوشع آیا دیدی هنگامی که ما منزل کردیم به آن سنگ پس بدرستی که من فراموش کردم ماهیرا) نزدیک شهر شروان است»^(۳) و بعد اضافه می‌نماید که مرکز منطقه شروان شهر شماخی است.^(۴) و چنانچه می‌دانیم این شهرها هنوز هم جزء خاک آذربایجان محسوب می‌شود و خاقانی شروانی در وصف این خطه‌ها فرموده‌اند:

خاک درت جیحون اثر، شروان سمرقندی دگر
خاک شماخی از خطر، آب بخارا ریخته^(۵)

۱- غیبات اللغات، غیبات الدین محمد بن جلال‌الدین بن شرف‌الدین رامپوری، به کوشش منصور ثروت، مؤسسه انتشارات امیرکبیر، چاپ اول، ۱۳۶۳، ص ۱۱۹.

۲- معجم البلدان، للشیخ‌اللامام شهاب‌الدین ابی عبدالله یاقوت بن عبدالله الحموی الرومی البغدادی الجزء الاول، دار احیاء التراث العربی، بیروت، لبنان، ۱۳۹۹ هـ ۱۹۷۹ م. ص ۳۱۳.

۳- حجة التفاسیر و بلاغ‌الاکسیر یا من لایحضره المفسر و التفسیر، سیدعبدالحجة بلاغی، جلد اول، قم، صص ۲۱۹ - ۲۱۸.

۴- همانجا، همان صفحات.

۵- طرائف و طرائف یا مضاف و منسوبهای شهرهای اسلامی و پیرامون، تألیف دکتر محمدآبادی باویل، تهران ۱۳۵۸، ص ۴۳۳.

یا در مورد ثروت و قدرت این شهرهای آذربایجان سروده:

شهر سیاست خطه درینند ز احتشام
بیت المقدس است شماخی ز اقتدار^(۱)
«ابن خردادبه» جغرافی دان بزرگ دیگر مسلمان
در کتاب مشهور خود «المسالک و الممالک» در مورد
محل اتفاق این حادثه می نویسد:

«و در داستان موسی خدا [که] می فرماید: آیا
دیدی چون نشستیم بسوی سنگ پس به تحقیق من
فراموش کردم ماهی را زنده شد و آن سنگ، صخره
شروان و آن دریا، دریای گیلان و آن ده، ده باجروان
است تا آنجا که آن غلام را دید پس او را در
ده خیزان (جیران) کشت»^(۲) و نیز در صفحه قبل به
تأکید می نویسد:

«فارسیان این نواحی را تا سرزمین شروان که
«صخره موسی» و «چشمه حیوان» در آن است فتح
کردند»^(۳)

«سید عبدالحججه بلاغی» مفسر «حجة التفاسیر» از
قول بعضی از مفسرین محل ملاقات حضرت خضر
و حضرت موسی را «دریند نوشیروان»^(۴) از مملکت
آذربایجان می داند.

«کمال الدین حسین کاشفی» از مفسرین بزرگ
سده نهم هجری در کتاب «مواهب علیه یا تفسیر
حسینی» به نقل از بعضی از مفسرین قرآن محل
مجمع البحرین مذکور را که ملاقات حضرت خضر و
حضرت موسی بود «دریند شروان» و نام پسر کشته
شده را «جیسور» و نام پدرش را «اسلاس» و نام
مادرش را «شاهویه» می داند.^(۵)

علامه دهخدا مؤلف «لغتنامه» به نقل از صاحب
کتاب «مرصد الاطلاع» می نویسد:

«باجروان شهریست از نواحی باب الابواب
نزدیک شیروان که عین الحیاة (چشمه زندگی) نزدیک

آن است و گویند خضر از آن خورده است و گویند آن
قصریه است که موسی و خضر از مردم آن طعام
خواستند»^(۶)

«ابن رسته» جغرافی دان بزرگ مسلمان در کتاب
«الاعلان النفیسه» در ذکر «خوره»ها یعنی بخش ها و
نواحی آذربایجان می نویسد:

«خوره های آذربایجان عبارتند از: اردبیل و مرند و
باجروان و ورتان و مراغه»^(۷)

«حمدالله مستوفی» در کتاب «نزهة القلوب» در
احصاء شهرهای آذربایجان تعداد شهرهای
آذربایجان را بیست و هفت شهر دانسته و در مورد
وسعت و طول و عرض آن می نویسد:

«طولش از باکویه (باکو) تا خلخال نود و پنج
فرسنگ و عرض از باجروان تا کوه سینا پنجاه و پنج
فرسنگ [است]»^(۸) و در ذیل ماده «باجروان»
می نویسد:

«از اقلیم چهارم است... در اول شهرستان

۱- همانجا، همان صفحه.

۲- المسالک و الممالک، ابن خردادبه، ترجمه دکتر
حسین قره چانلو، تهران، ۱۳۷۰، ص ۱۰۱.

۳- همانجا، ص ۱۰۰.

۴- حجة التفاسیر، جلد سوم و چهارم و پنجم، ۱۳۴۵،
ص ۱۲۴.

۵- مواهب علیه یا تفسیر حسینی، تزیف بزرگترین
دانشمند سده نهم هجری کمال الدین حسین کاشفی با
مقدمه سید محمدرضا جلالی نائینی، جلد دوم، تهران،
۱۳۱۷، ص ۴۸۵.

۶- لغتنامه دهخدا، جلد ۹، تهران، ۱۳۶۶، ص ۱۷۱.

۷- الاعلان النفیسه، احمد بن عمر بن معروف به ابن
رسته، ترجمه و تعلیق دکتر حسین قره چانلو، انتشارات
امیرکبیر، تهران، ۱۳۶۵، ص ۱۲۲.

۸- نزهة القلوب، حمدالله مستوفی، باهتمام و تصحیح:
گای لیستراج، دنیای کتاب، چاپ اول، تهران، ۱۳۶۲، ص
۷۵.

موغان (مغان) بود و اکنون خرابست و به قدر دیهی معمور... در کلام مجید در قصه موسی و خضر علیها السلام... آن قریه دیه باجروان و آن غلامرا در دیه جیران کشته‌اند»^(۱).

در این کتاب در مورد مسافت و فاصله «باجروان» با شهرهای دیگر آذربایجان آمده است: «از اردبیل تا باجروان بیست فرسنگ، از سلطانیه پنجاه و هفت فرسنگ - از باجروان تا قره‌باغ پانزده فرسنگ [است]»^(۲).

«محمدحسن خان اعتمادالسلطنه» در کتاب «مرآةالبلدان» - که از کتابهای معروف جغرافیایی دوره قاجار است - در مورد «باجروان» می‌نویسد:

«در عهد خلیفه دوم عمر بن خطاب لشکر اسلام این مملکت (آذربایجان) را فتح کرد وقتی که مغیره بن شعبه را این خلیفه والی کوفه کرد فرمانی به همراهی او برای خذیقه بن یمان فرستاد و او را مأمور تسخیر و تصرف آذربایجان نمود. نامه در نهاوند به خذیقه رسیده با لشکر جرار رو به آذربایجان نهاد. چون به اردبیل - که الان یکی از بلاد آن مملکت است - رسید مرزبانان آذربایجان از باجروان و میمد و بڈ و سراب و شیز و میانج (میانه) و غیره جمع شده چند روز ابتدا جنگ سختی با لشکر اسلام کردند»^(۳) مؤلف مذکور ضمن اینکه «باجروان» را در ردیف شهرهای مهم آذربایجان می‌داند اشاره مختصری نیز به قلعه محکم آن کرده می‌نویسد:

«ابو منذر هشام بن محمد از ابو مخنف روایت کرده گوید: مغیره آذربایجان را در سنه بیست هجری فتح کرد و چیزی نگذشت که باغی شدند، مجدداً اشعث بن [قیس] کندی به آذربایجان تاخته قلعه باجروان را مفتوح و به همان شرایطی که مغیره با ایشان صلح کرده بود او نیز صلح کرد و آن صلح تاکنون باقی است»^(۴).

«عباسقلی آقا باکیخانف» ادیب و مورخ و شاعر نامدار آذربایجان متخلص به «قدسی» در کتاب تاریخ خود بنام «گلستان ارم» در مورد «باجروان» می‌نویسد: «چون هرمز بنای ظلم نهاد خلق بر وی شوریده سکه بنام پسرش خسرو پرویز زدند و به این سبب او از پدر خایف گشته به آذربایجان آمده وقتیکه در مغان و باجروان بود مهین بانو عمه شیرین امیره بردع آمده او را به بردع برد و مهمان‌نوازیها نمود خسرو به شیرین علاقه محبت بست [و] عاقبت بزنی بگرفت»^(۵).

این اسناد ثابت می‌کند که «باجروان» که حضرت خضر(ع) و حضرت موسی (ع) و حضرت یوشع بن نون(ع) از آنها طعام خواسته بودند «شهری از شهرهای آذربایجان» بود و حضرت موسی برای ملاقات با حضرت خضر به «آذربایجان» سفر کرده بود.

بعضی از جغرافی‌نویسان مسلمان از «باجروان» با نامهای «جابران» و «جابروقان» نیز سخن به میان آورده‌اند. مثلاً مؤلف «حدودالعالم من المشرق الی المغرب» در میان شهرهای آذربایجان از قبیل اردویل (اردبیل) سراو(سراب)، ورفان(ورثان)، خونه(خوی) از شهر «جابروقان» نیز نام می‌برد که بی شک همان

۱- همانجا، ص ۹۲. ۲- همانجا، ص ۱۸۱.

۳- مرآةالبلدان، محمدحسن خان اعتمادالسلطنه، بکوشش دکتر عبدالحسین نوابی و میرهاشم محدث، جلد اول، مؤسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران، ۱۳۶۷، ص ۳۰.

۴- همانجا صص ۳۱ - ۳۰.

۵- گلستان ارم، عباسقلی آقا باکیخانوف، اداره انتشارات «علم»، متن علمی - انتقادی به سعی و اهتمام عبدالکریم علیزاده، محمدآقا سلطانوف، محمدآذرلی، اژدر علی‌اصغرزاده، فاضل بابایف، باکو، ۱۹۷۰، ص ۴۴.

جوی باجروان است» (۶).

«شمس‌الدین محمدبن ابی طالب انصاری دمشقی» مؤلف کتاب «نخبة‌الدهر فی عجائب البر والبحر» - که توسط فرهنگستان ادب و هنر ایران انتشار یافته است - در ذکر شهرهای آذربایجان در مورد «ارومیه» که امروزه مرکز استان آذربایجان غربی محسوب می‌شود - می‌نویسد:

«در این شهر دیواری است که موسی پسر عمران همراه با آن بنده نکوکار که مصاحب او بود آن را بنا نهاده است» (۷) و همو در ذکر شهر موقان یا موغان که امروزه مغان خوانده می‌شود می‌نویسد:

«در این شهر بود که حضرت موسی ماهی را فراموش کرد و ماهی به دریای خزر رفت» (۸).

۱- حدود العالم من المشرق الی المغرب، (که بسال ۳۷۲ هجری قمری تألیف شده) به کوشش دکتر منوچهر ستوده، کتابخانه طهوری، تهران، ۱۳۶۲، ص ۱۰۸.

۲- سفرنامه حوقل (ایران در «صورة الارض»)، ترجمه و توضیح دکتر جعفر شمار، چاپ دوم، تهران، ۱۳۶۶، ص ۸۵.

۳- همانجا، ص ۱۹.

۴- ممالک و مسالک، ابواسحق ابراهیم اصطخری، ترجمه محمدبن عبدالله تستری، به کوشش ایرج افشار، ۱۳۷۳، ص ۱۸۷.

۵- کتاب الخراج، قدامة بن جعفر، ترجمه و تحقیق دکتر حسین قره‌چانلو، نشر البرز، تهران ۱۳۷۰، ص ۷۴.

۶- مرآة البلدان، محمدحسن خان اعتمادالسلطنه، جلد اول، به کوشش دکتر عبدالحسین نوایی و میرهاشم محدث، مؤسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران، ۱۳۶۷، ص ۵۲۳.

۷- نخبة‌الدهر فی عجائب البر و البحر، شمس‌الدین محمدبن ابی طالب انصاری دمشقی، ترجمه سیدحمید طبیبان، فرهنگستان ادب و هنر ایران، تهران، شهریور ۱۳۵۷، ص ۳۲۰.

۸- همانجا، ص ۳۲۰.

«باجروان» بوده و با توجه به تلفظ‌های غیر عادی او از نام شهرها معلوم می‌شود که «جابر و قان» مسطور در همان کتاب «باجروان» مذکور جغرافی دانان مسلمان است. (۱)

«ابن حوقل» در کتاب «صورت‌الارض» در احصاء شهرهای آذربایجان از قبیل شهرهای میانج (میانه)، خونج (خوی)، موقان (مغان)، بیلقان، از شهر «باجروان» با نام «جابر و قان» نام برده و در توضیح این شهرها می‌نویسد:

«اینها شهرهایی کوچک و در وسعت و اقتصاد به هم نزدیک‌اند... در همه اینها درختان فراوان و میوه هست و در سراسر نواحی آن چشمه‌ها و باغها و گلها و آبراهه‌ها و نیز فلاحان دیده می‌شوند و سرزمین پربرکت و حاصلخیز است چنانکه میوه‌های آن هدر می‌رود و خوردن آن رایگان گونه است» (۲).

و در مورد محل شهر «جابر و قان» یا همان «باجروان» آمده است:

«در سمت راست دریاچه (ارومیه) میان آن و میانج شهر «جابر و قان» و در پائین خونج شهر تبریز به چشم می‌خورد» (۳).

«اصطخری» جغرافی‌نویس مشهور در کتاب «ممالک و مسالک» خود در مورد شهرهای جابر و قان و تبریز و اشنه (اشنو) می‌نویسد:

«جابر و قان و تبریز و اشنه، این سه شهرها و آنچه در حوالی و اصناف آن [است] به ردینی معروف اند» (۴) و «قدامة» در کتاب «الخراج» در مورد فاصله تل صحرا با باجروان می‌نویسد:

«از تل صحرا تا باجروان هشت فرسخ و از باجروان تا اقه سه فرسخ [است]» (۵).

مؤلف «مرآة‌البلدان» در بحث از ده بیل سوار یا بیل سوار امروزی می‌نویسد:

«بیل سوار: اکنون به قدر دهی باقی مانده و آبش از

نام «ارومیا» اتفاق نظر کرد. «محمد بن جریر طبری» مؤلف «تاریخ الرسل و الملوك»^(۱) و «غیاث‌الدین محمد بن جلال‌الدین بن شرف‌الدین رامپوری» مؤلف «غیاث‌اللغات»^(۲) و «دکتر محمدجعفر یاحقی» مؤلف «فرهنگ اساطیر و اشارات داستانی در ادبیات فارسی»^(۳) به همراه سایر مؤلفان نام حضرت خضر(ع) را «ارومیا» ذکر کرده‌اند.

ادامه در شماره بعد

- ۱- تاریخ طبری یا تاریخ الرسل و الملوك، تألیف محمد بن جریر طبری، جلد اول، ترجمه ابوالقاسم پاینده، انتشارات اساطیر، ۱۳۵۲، ص ۱۷۷.
- ۲- غیاث‌اللغات، ص ۳۳۴.
- ۳- فرهنگ اساطیر و اشارات داستانی در ادبیات فارسی، دکتر محمدجعفر یاحقی، انتشارات سروش، تهران ۱۳۶۹، ص ۱۸۲.

پس چنانچه از مستندات و منابع و مأخذ فوق برمی‌آید حضرت موسی(ع) جهت تحصیل بعضی از علوم باطنی به آذربایجان سفر کرد و در معیت شخصی که در اکثر تفاسیر از او بنام حضرت خضر(ع) نام برده می‌شود به مسافرت‌های مختلف در محدوده سرزمین آذربایجان از شروان «باب‌الابواب» تا «ارومیه» دست زد.

حال جهت تکمیل دلایل مسافرت حضرت موسی(ع) به آذربایجان به دلایل دیگری نیز اشاره می‌شود که مکمل مباحث فوق محسوب می‌شود و آن این است که آن پیغمبری که از او بنام «حضرت خضر(ع)» نام برده شده بینیم نام واقعی‌اش چه بود و آیا از نام و نشان او امروزه چیزی باقی مانده است یا نه و نیز بینیم این پیغمبر آذربایجانی که به امت آذربایجان درس یکتاپرستی داده و کتاب آسمانی برای آنها آورده چه کسی بود و چه معجزاتی داشت و دارای چه درجه علمی بود که حتی حضرت موسی(ع) از فلسطین به دیدارش شتافته و همان طوری که در خدمت حضرت شعیب در شهر مدین آموزش دیده بود از محضر این پیغمبر آذربایجانی نیز کسب فیض نمود است. پس تمام این سؤالات در یک سؤال اساسی جای می‌گیرد و آن اینکه:

۳- پیغمبر آذربایجانی یا حضرت خضر(ع) کی بود؟!

اکثر مفسران قرآن کریم در نام این پیغمبر خدا اختلاف و در لقب او اتفاق نظر دارند و همگی معتقدند که لقب این پیغمبر خدا «خضر(ع)» بوده است.

نام حضرت خضر در منابع اسلامی به صورت نامهای گوناگون آمده است ولی از آن میان می‌توان بر روی

نشاء تبریزی

● محمد علی حسینی

«جهاندا طالب اكسير اولان جاهل كييمي بن هم
مشقت حاصل ايتدوم عاقبت تحصيل راحتدن

۱۷ - جی عصرین ايكینجی و ۱۸ - جی عصرین بیرینجی یاریسیندا یاشاییب، یاراتمیش آذربایجان عالیم و
صنعتکارلاریندان بیری ده، «عبدالرزاق نشاء تبریزی» دیر. او، صائب تبریزی مکتبی نین گورکملی
داوامچیلارینداندیر.

«پیروی کن نشاء صائب را در آنین سخن
کز کمان بال و پر پرواز باشد تیر را»^(۱)

ترجمه:

نشاء سؤزده صائین اوسلوبونو ایزله
کی کماندا دیر، اوخون اوچماق اوچون قانادلاری

«نشاء» اؤز بدیعی یارادیجیلیغی ایله آذربایجان ادبیاتی خزینهسینه گؤزل اینجیلر و ثرمیش و اونو داها دا
زنگین لشدیرمیشدیر. تاریخده مشهور «جهانشاه قاراقویونلو» نسلیندن اولان «نشاء» اؤز دؤرونون بیر چوخ

۱ - نشاء تبریزی، عبدالرزاق: دیوان نشاء، خطی، توبقاهی سارایی کتابخاناسی، نؤمره: H۹۷۷.
سلیمانہ کتابخاناسی نین مدیری محترم ممر اولکر جنابلارینا همچین کتابخانانین علمی امکداشی مینه خانیم اوزنه
توبقاهی ساراییندان همین الیازما نوسخه سیندن میکروفیلم الده ائدیپ منه گؤندر دیکلری اوچون اؤز درین منتداریغیمی
بیلدیریرم.

علم‌رینه بیبه‌لنمیش، خصوصاً ریاضیات علمینده شؤهرت قازانمیش بیر عالیم ایدی. «میرزا محمود قاجار» یازیر: «بؤیا - باشا چاتدیقدان سؤنرا تبریز دارالسلطنه سیندن اصفهانا مهاجرت ائتمیش و تحصیلاتینی اؤرادا تکمیل لشدیرمیشدیر. تمام علملره صاحب و خصوصیه ریاضیات علمینده مکمل ایدی. ۱۱۲۵ - جی ایلده عؤمرنون اؤلدوزو ائتمیش و حیاتی نین شرابی اجل افیونی ایله نشاء سیز اؤلدو. میرزا صائب تبریزی اسلوبونا بلد ایدی...»^(۱)

«ریاض‌الجنه» نین مؤلفی «نشاء» نین ۱۱۸۸ - جی ایلده وفات ائتدیگینی قید ائتمیشدیر.^(۲) بو تاریخ «محمدعلی حزین»^(۳) میرزا محمود قاجار» یین یازدیقلارینا رغماً حقیقته داها او یغوندور. قئید ائتمک لازیمدیر کی «شمس‌الدین سامی»^(۴) «سلمان ممتاز»^(۵) و «دهخدا»^(۶) نشاء حقیقته وئردیگی ملاحظه‌لرده «صبح گلشن»^(۷) تذکره‌سینه اساسلاندیقلاری اوچون اؤرادا گئدن سهولری بیر داها تکرارلامیشلار. آقابزرگ تهرانی یازیر: «...صبح گلشن مؤلفی سیدحسنخان بهوپالی میرزازین العابدین نشاط مشهدی ایله میرزا عبدالرزاق نشاء تبریزی نین ترجمه‌ حالینی قاریشیدیرمیش و ایکیسیندن بیر ترجمه‌ حال وئرمیشدیر...»^(۸). همچنین «گلچین معانی» «تذکره‌های فارسی» اثرلرینده، صبح گلشن تذکره‌سی «...سهولر و تاریخی یانلیشلارلا دؤل»^(۹) اؤلدوغونو سؤیله‌یر.

نشاء تبریزی نین آدینی معاصرلریندن اولان، لطفعلی بیگ آذر^(۱۰) و عالم‌آرای نادری تاریخی نین مؤلفی

۱- محمود میرزا قاجار: سفینه‌المحمود، تصحیح و نحشیه، دکتر عبدالرسول خیابور، جلد ۲، تبریز، مؤسسه تاریخ و فرهنگ، ۱۳۴۶، ص ۶۸۱.

۲- محمدامین ریاحی یازیر:

«...طبق صحیح‌ترین روایت (ریاض‌الجنه زونوزی، روضه پنجم، قسم دوم) [نشاء] در ۱۱۸۸ درگذشته است. حزین در تذکره خود (چاپ اصفهان ص ۱۲۴) گوید: «فقیر او را در سن صبا دیده‌ام، مدت‌هاست که در اصفهان رحلت نمود». محمود میرزا هم در سفینه‌المحمود مرگ او را ۱۱۲۵ در تبریز ذکر کرده است. اما وجود همین قصیده [شه جم حشمت دارا درایت نادر دوران...] که در ۱۱۵۵ سروده، و در بالای ایوان نجف با ضلّ و شگرف نوشته شده دلیل اشتباه حزین و محمود میرزا است... در نسخه‌ای از دیوان او که در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران موجود است (دانش‌پژوه، جلد ۱۲ فهرست، ص ۲۹۳۵) ماده تاریخیهای از سالهای ۱۱۵۹ و ۱۱۶۱ هست...».

(محمدکاظم مروی: عالم‌آرای نادری، تصحیح و حواشی محمدامین ریاحی، جلد ۳، چاپ دوم، ۱۳۶۹، ص ۹۲۶، حاشیه).

۳- حزین، محمدعلی: تذکره حزین، اصفهان، تأیید، چاپ دوم، ۱۳۳۴، ص ۱۲۴.

۴- سامی، شمس‌الدین: قاموس‌الاعلام، جلد ۶، استانبول، مهران، ۱۳۱۶، ص ۴۵۷۶.

۵- ممتاز، سلمان: آذربایجان ادبیاتی نین قایناق‌لاری ترتیب‌اتجی: راسیم تقی‌یف، باکی، یازیچی، ۱۹۸۶، صص ۲۶۱ - ۲۵۷.

۶- دهخدا، علی‌اکبر: لغتنامه، ماده «نشاء».

۷- سلیم بهوپالی، سیدعلی حسنخان: صبح گلشن، بهوپال، ۱۲۹۵ هـ صص ۵۱۸ - ۵۱۷.

۸- آقابزرگ، الطهرانی: الذریعه الی تصانیف‌الشیعه، جلد ۹، ۴ - جی حصه، بیروت، دارالاضواء، چاپ، ۳ - جی، ۱۴۰۳ / ۱۹۸۳ هـ صص ۱۱۸۸ - ۱۱۸۷.

۹- گلچین معانی. احمد: تاریخ تذکره‌های فارسی، جلد ۱، تهران، دانشگاه تهران، ۱۳۴۸، صص ۷۵۷ - ۷۵۶.

۱۰- آذر بیگدلی، لطفعلی: آتشدگه (تألیف: ۱۱۷۴ - ۱۱۹۳)، کلکته ۱۲۴۹ هـ ص ۵۴۳.

محمد کاظم مروی^(۱) و آدی یوخاریدا چکیلن محمد علی حزین^(۲) یالنیز «عبدالرزاق» قنید اتمیشلر.

نشاء اثر لرلیندن بیر نمونه کیمی آنتالوژییه آلدیغیمیز «شه جم حشمت دارا درایت نادر دوران»^(۳) قصیده سی نادر شاهین سفارشی ایله یازیلیمیشدیر.

نادر حضرت علی نین مزار قویباسینی قیزیلا توتدوراندان، نشاءدان تورکجه بیر تاریخ ماده سی یازماسینی طلب ائدیر. تاریخ ماده سی قیزیل سو و شنگرف^(۴) ایله یازیلیب حرمه وورولور.

نادر شاهین بو کیمی تشبوتلری، تورک دیلی، قومیتی خصوصوندا اولان دیقتی باره ده باشقا بیر نجه فاکتی دا نظر دن کئچر مک یئرینه دوشر.

تورکمن اولوسونون افشار ائلیندن اولان نادر شاه، صفوی دؤلتینده اولدوغو کیمی، تورک دیلی نین قورونما و یایلماسینا، خصوصاً اونو دؤلت میقیاسیندا رسمی لشدیرمه سینه داوام ائتدیریر. پروفسور تورخان گنجه ای نین «کلات نادر نین تورکجه کتابه سی»^(۵) ادلی قیمتلی مقاله سینه استناد ائده رک، نادر شاهین عثمانلی دؤلتی صدر اعظمی حکیم زاده یه گؤندر دیگی (۱۱۴۶ / ۱۷۳۴) ایکی مکتوبدا (بیری تورکجه دیگری فارسجا) تورکمنلر له عثمانلیلر نین بیر عیرق و اصلدن اولدوغونو نظره چاتدیریر و ایکی اولکه آراسیندا اولان اختلافی آرادان قالدیر ماغا چالیشیر. سؤنرالار ۱۱۵۴ / ۱۷۴۱ م ایله ده. عثمانلی سلطانی بیرینجی محمود دا بیر مکتوب گؤنده ریر و اؤرادا خاطیر لادیر کی هیندیستان محاربه سینده امپراتور محمد شاهین تورک سلاله سیندن اولدوغو خاطیره اوندان آلدیغی تاج و تختینی یثنی دن اونا قایتار میشدیر.^(۶)

اؤز ملتینه و آنا دیلینه باغلی اولان ایرانین بویوک تورک حؤکمداری نین، صلوح اوغروندا ایره لی سوردویو موهوم تشبوتلردن بیری ده صفویلر حاکیمیتیندن اعتباراً رسمی صورتده یارانان شیعه و سنی لیک مسئله لرینه سؤن قویماقدان عبارت ایدی و اؤ، بو خصوصدا بیر چوخ جیدی تشبوتلر گؤستر میشدیر.^(۷)

تاریخ مطلا ساختن روضه متبرکه جناب علی

که حسب الامر بزبان ترکی گفته شد.

۱- باخ ← ۳.ن

۲- باخ ← ۴.ن

۳- بو قصیده عالم آرای نادری، جلد ۳، ص ۹۲۸ - ۹۲۶ / و نادرنامه ص. ۴۷۳ - ۴۷۷، ده چاپ اولوب (عالم آرای نادری، حاشیه، امین ریاحی، ص ۹۲۶)، باخ ← ۳.ن.

۴- شنگرف: عرب لشمشی «شنجرف»، و «زنجره» دیر / Zinnober / معدنی بیر ماده دیر. توزو قیرمیزی یا قهوه ای به چالیر. گنچمیشده، کاتبلر اونو ایردیب و کیتابین سرلوحه لرینی، باشلیقلارینی، آیه لری و س... یازاردیلار. رساملار و تذهیب چیلر ایسه اوندان جدول چکمکده و نسخه لرین بزک نقشلری اوچون استفاده ائدر دیلر. (مایل هروی: نقد و تصحیح متن، مشهد، بنیاد پژوهشهای اسلامی، ۱۳۶۹، ص ۱۲۳).

۵- Gandjei, Tourkhan: The Turkish Inscription of kalat - I Nadiri, Wzkm, 69(1977), pp.45 - 53.

۶- Ismail, Hakkı Uzuncarsilli: Osmanlı Tarihi, IV/ 1, Ankara, 1956, 300 seq.(Gandjei, Tourkhan

همان منبع.

۷- باخ ← کسروی، احمد: نادرشاه، تهران، ۱۳۲۴.

شه جسم حشمت و دارا درایت نادر دوران^(۱)
 کسی تخت دؤلت جمشیده وارثدر جه اوزره
 بدخشان لعل و عمان اینجوسین ویرمش خراجنده
 گونش تک حکمی نافذ متصل دریا و کان اوزره
 چکلمز کهکشانک یایی تک نقاش اگر چکسون
 مثال قوت بازوی اقبالک کمان اوزره
 بلند اقبال اولان اعزازین هم سربلند ایلم
 مکرر ایلمیش دشمنلرک باشین ستان اوزره
 عیار خالص کائینی ایندی گون کویی روشن
 قضا جریان ایدوب فرمان کمال عز و شان اوزره
 کی لازمدر علینک روضه پاکن طلا ایتمک
 منور دور مقام مهر دایم آسمان اوزره
 زهی نامی همایونکم یازنده کاتب قدرت
 گرک طغرای بسم الله چکسونلر نشان اوزره
 او کوکبکم کی افلاک خلافت ایچره انوارین
 صالوب چرخ چهارمدن زمین اوزره زمان اوزره
 اولور مرات دینک صیقلی دؤلت (...)?
 قضا تخت خلافت رسمین ایتمشدر جهان اوزره
 وجود بخت ایچون عدلک ک ناچار چار اولسون
 مؤخر علت غائی اولور ظاهر عیان اوزره
 سن اول کامل بهادر سن گرامین که حقلده
 دیمش هر جوهری بر قیمت ناقص گمان اوزره
 شهابی اختیارم مدح شاهنشاه دورانه
 سو یوزدندر مکرر ایلم جاری زیان اوزره
 دلیل شوکتی بسدر همین نام همایونی
 معانی لفظدن ظاهر اولور لوح بیان اوزره
 دگلدر کهکشان تسخیر ایچون عزم ایلیوب آگویا
 کمند همت والاسین آتمیش آسمان اوزره
 ایدوب ایجاد چون صانع بوشاهنشاه دورانک
 حصول مقصدین فرمانته توام جهان اوزره

۱- شعرین قدیم ایملاسی اساساً قۇرونموشدور.

رضا ویردی اوکا سلطان روم اسکندر ثانی
 که واجبدر دعای دۆلتی اسلامیان اوزره
 زهی شوکت کی گر کفّار ایلن عزم ایلسون رومه
 چکرلر منت شم شیرینی باش اوسته جان اوزره
 صلاح دۆلتینی ایستین بغداد والیسی
 چالوب اتمام ایچون سعی ایله دامانن میان اوزره
 او صاحب جاه کم ذکر ایسته لر نام گرامسین
 ایدرلر احمد اسما ایلن جاری زبان اوزره
 بو خیر امرک مهیا اولدی چون اسباب اتمامی
 رضای پادشاه تاج بخش کامران اوزره
 زر نایک عیارین ایتدی اوز اخلاصی تک شاهد
 محک نقد جان ایلن معادل امتحان اوزره
 ملانک اولدی لر همدست استادان چابک دست
 طلادن آسمان ایجاد اولندی آسمان اوزره
 ضریح اوزره منور گنبد خورشید خاصیت
 سانورسن قبه یا قوت احمر در جنان اوزره
 کوکل پرواز ایدوب سر طوق زرینن خیال ایلر
 کی آچمش بال طاوسن بهشتی آشیان اوزره
 مؤذن بلبل تسبیح خوان صحن گلشندر
 قزل گل دسته سی گلدسته لر باغ جنان اوزره
 تمنای سلاطینده ؛ یوزین سورمک بو درگاهه
 زهی رفعت کی استر صدر دوشسون آستان اوزره
 دیرکن عقل ظاهرین منکا شول قبه در گویا
 کی اولمشدر طلای نابه زرین جهان اوزره
 جو ابیم نشاء اولدی مصرع تاریخ اتمامه
 ادب بیل مهر [سا] کن دور مطافی انس و جان اوزره (۱۱۵۶)
 گول ایسته غنچه سن پیکان خدننگکله قرین اولمز
 کی خارک ناوکی دلدوز اولورسه دلنشین اولمز
 سخاوتدن دم اورمه موج ایله ای بحر پر گوهر
 کی هرگز صفحه پیشانی همته چین اولمز
 وفاسی اولمین معشوقه هرگز اعتماد ایتمه
 کی گر حصین بناسی اولمیه محکم حصین اولمز

زوال مهردندر سایه عالمگیر اولور ای مه
کوکلدن مهر زائل اولمینجه رنگ کین اولمز
پریشان حال و سرگردانلغم گورسن اینانمرسن
سؤال ایت کاکلدن کم اونک تک شانه بین اولمز
سرخنگو گوزلرندن نشاءیه اولمش نظر گویا
طلسم گفتگوده بویله بر سحر آفرین اولمز

دگل غم گر تنزل ایتمشم ظاهرده رفعتدن
یره دوشسه هما گر اوچدن دوشمز سعادتن
اگر الفت گؤره صیاددن صید ایلمز وحشت
کوکل ایتمز جدائق گر محبت گورسه محتدن
قیلوب قطع نظر مقصوددن ترک نیاز ایتمم
غلط سوزدور که عاجز در طبیعت ترک عادتدن
کوکل مراتنی قیل جلوه گاه شاهد معنی
گوزم یوز گورمه یکدور حسن معنی حسن صورتدن
جهانده طالب اکسیر اولن جاهل کیمی بن هم
مشقت حاصل ایتمدم عاقبت تحصیل راحتدن
بنمله وعده وصل ایلمه ایتمن وفا ایله
نه حاجت لاله گون اولسون یوزوک داغ خجالندن
عقیقک نشاء اولمز تشنه لب سیراب سونیدن
یتشمز فیض هرگز کیمسیه اریاب دؤلتدن

بیلدیری

پاریسده دؤغو دیلیری و مدینتیری میلی استیتوسوندا «ایراندا تورک وارلیغی و وارلیق درگیسی»
موضوعوندا آراشدیریجی سؤئل بگ بؤسنالی طرفیندن مدافعه ائدیلن یوکسک لسانس تتری نین
تورکجه ترجمه سینی گله جک سایمیزدان اعتباراً اوخویاجاقسینیز. وارلیق

چندی قبل مقاله‌ای بتلم یک شرق شناس در یکی از مجلات اروپائی به دستم رسید که از اعتقادات و عقاید برخی از ملل مشرق زمین به ویژه قفقاز و آسیای صغیر و کشور ما در گذشته‌های نه چندان دور حکایت میکرد و قسمت عمده آن به آداب و رسوم آذربایجان مزبوط میشد. نویسنده که خود آمریکائی بود مطالبی درباره آغ ساققال (ریش سفید) و مقام و منزلت او در میان مردم خود قلمفرسائی کرده بود که قطعاً در نظر ملت‌های غربی امروز شگفت آور و جالب بوده است.

خواندن آن مقاله، مقداری از خاطرات گذشته نگارنده را نیز زنده کرد و موجب شد که با استفاده از وجود ذیقیمت سالخوردگان عزیز که یادگاران پربهای گذشته‌های میهن ما هستند به تحقیقات و جمع‌آوری مطالب در اطراف موضوع فوق پردازم تا شاید بتوان به این طریق از به فراموشی سپرده شدن گوشه‌ای از تاریخ پر افتخار مردم ما جلوگیری به عمل آید. این مختصر، حاصل گشت و گذاری از چندین روستا در آذربایجان خودمان و همچنین تماس با پیران دیر از جمهوری آذربایجان است.

لقب و یا عنوان «آغ ساققال» در نزد ملل مشرق زمین به ویژه در خاورمیانه قدمت بسیار زیاد دارد و هنوز هم در بین بیشترین آنها تجلی و نمود داشته و همچنان مقام و موقعیت خویش را حفظ کرده است. منجمله در سرزمین پهناور و پربرکت آذربایجان با بودن ادارات رسمی دولت ما از قبیل دادگستری، شهربانی و غیره هنوز هم «آغ ساققال» از احترام خاص و اهمیت زیادی برخوردار میباشد. همچنین در میان اقوام دیگر کشورمان مانند ترکمنها، کردها، لرها، بختیارها، قشقائیا و دیگر طوایف ایران زمین همواره داشتن «آغ ساققال» معمول بوده و سنت محسوب میگردد.

● محمد زرین نژاد

مقدس پذیرفته شده و دینداری و پرهیزگاری قبل از سالخورده‌گی‌شان شرط اساسی ریش سفید بودن محسوب می‌شده است.

احترام «آغ ساققال» در نزد مردم به قدری زیاد بود که اگر یک وقت اشتباه و یا سهل‌انگاری از او سر میزد، مردم به روی خود نمی‌آوردند ولی خود «آغ ساققال» بود که به اشتباه و یا به کارهای نادرست خود

بطوریکه تاریخ ملل مغرب زمین نشان می‌دهد در قرون وسطی تا شاید قبل از قرن بیستم در میان ملل اروپائی نیز القاب مشابه «آغ ساققال» مانند بزرگتر، مربی، پیشوا، خردمند، عاقل، حکیم، دانشمند و غیره وجود داشته است و در قرن بیستم که به دوره علم و تکنولوژی شهرت یافته همه آنها به تاریخ سپرده شده است.

اعتراف نموده و عذر می‌خواست. «آغ ساققال» عاقل که طی سالهای زندگی پرنشیب و فراز خود خوب را از بد تمیز داده بود در این مقام به یاری مردم نیازمند به خصوص در روستاها و شهرهای کوچک می‌شناخت. آنها را به راه راست هدایت کرده آنها را برای شرکت در امور خیریه دعوت مینمود و همچنین تشویق به تأسیس تکایا و مساجد نموده و خود نیز آنچه در توان داشت در نگهداری و نظافت آن مکان مقدس نظارت میکرد. منجمله در زمانهای قدیم برپائی مکتبخانه‌ها و نظارت آنها به دستور «آغ ساققال» انجام

دارنده لقب «آغ ساققال» یا «ریش سفید» که امکان دارد اصلاً ریش هم نداشته باشد غالباً به مردان مسن، دیندار، دنیا دیده و با تجربه تعلق داشت که انسان والا، متصف به اخلاق حسنه نیز بوده‌اند. بود و نبود تملک و سواد نیز به هیچ وجه در انتخاب آنها تأثیری نداشته است.

درباره «آغ ساققال» و شخصیت و بها دادن مردم به آنان گفتنی و نوشتنی بسیار زیاد است که به قول معروف: «مثنوی هفتاد من کاغذ»....

«آغ ساققال» در نظر مردم مشرق زمین پاک و

میگرفت.

متانت و سنگینی «آغ ساققال» در عمل، ادب و نکته‌دانی و حتی هنگام نشست و برخاست نمایان بود.

جاه و مقام «آغ ساققال» در میان طوایف و ایلات مانند قشقایی و بختیاری فوق‌العاده و بیش از نقاط دیگر بوده و حالا نیز برقرار است. همچنین در میان ترکمنها «آغ ساققال» هنوز هم نقش بزرگتری داشته و همواره از احترام بیشتری برخوردار می‌باشد.

«آغ ساققال»ها اکثراً سواد چندانی نداشتند و آنها که از سواد بهره‌مند بودند نیز گفتار و کردارشان ساده و درعین حال پر مغز و آموزنده بود. در واقع معلم خوبی برای جامعه خودشان محسوب می‌شدند. برای مثال روزی در یکی از روستاهای آذربایجان در منزل کدخدای محل بودیم و موضوع حلال و حرام پیش آمد و حلال بودن گوشت گوسفند و حرام بودن گوشت سگ مطرح شد. «آغ ساققال» ۸۰ ساله که مشهدی قربان نام داشت با سخنان بسیار ساده و شیرین و دلچسب خود چنین استدلال نمود:

نگاه کنید گوسفند در سال یکبار آنهم یک بره تولید میکند، اما سگ در سال چند بار و هر بار هم چندین توله بوجود می‌آورد. با اینکه روزانه هزاران بلکه میلیونها گوسفند سر بریده و به مصرف تغذیه مردم میرسد ولی شما گله‌های بزرگ گوسفندان را در سرتاسر دشت و دمن و بیابانهای کشورمان می‌بینید، با اینکه در دنیا یک سگ هم سر بریده نمیشود ولی شما پنج تا سگ هم یکجانبی ببینید! دلیل آنهم اینست که گوشت سگ حرام است و کسی سراغ آن نمی‌رود ولی گوشت گوسفند حلال شده و فراوان و پربرکت هم هست... آیا این یکی دیگر از معجزات و شاهکارهای خداوند عالم نیست؟ حضار همه گفته‌های «آغ ساققال» را تأیید کرده و با صدای بلند

صلوات فرستادند ...

معمولاً در هر طایفه چند «آغ ساققال» وجود داشت که خود آنان از بین خودشان یک بزرگتر انتخاب میکردند. وقتیکه آن فوت میکرد، یکی دیگر از میان بقیه ریش سفیدان به جانشینی وی تعیین میشد که مورد احترام خاص همه بود. ریش سفیدان روستایان را به مصلحت اندیشی می‌خوانند و «آغ ساققال» در اصل مسئله سنتی است نه مذهبی ...

مزد «آغ ساققال» سبیل الله بود، چون افکار و عقیده‌شان بر این پایه استوار بود که اجر و پاداش عمل خود در مقابل انجام امور قضاوت، دادرسی، مشاورت، راهنمایی، رواکننده حاجت و حکم شرع را از خداوند خواهند گرفت. طرفین ارباب رجوع نیز علم بر آن اصل را و احکام صادره ریش سفید را بی نظر و معتبر و قاطع تشخیص داده و آنرا با جان و دل می‌پذیرفتند.

جلسه دادگاه نیز زیاد طول نکشیده و در یک نشست و برخاست و در صورت لزوم با شرکت یک یا دو شاهد خوشنام و مؤمن مسائل با رضایت طرفین حل و فصل شده خاتمه می‌یافت. او هرگز امر و نهی و اصرار نکرده بلکه رفتارش پدران و نصیحت و راهنمایی‌های او دلنشین بود.

اغلب کسانی که قصد مسافرت طولانی منجمله زیارت خانه خدا و یا ائمه اطهار داشتند خانواده و کار و کاسبی خود را به «آغ ساققال» می‌سپردند. چون به صداقت و پاکی و مراقبت وی اطمینان کامل داشتند.

همواره وجود «آغ ساققال» در محل موجب میشد که مناقشه و حتی جدال و طلاق به ندرت رخ بدهد. تصمیم‌گیری «آغ ساققال» متکی بود به تجارب و رویدادهای گذشته و تاریخ و حتی به استناد داستانها و قصه‌های نقلان و گیس سفیدان قصه گو. فتوی و احکام «آغ ساققال» پایدارتر از احکام مقامات رسمی

بود. به جرأت میتوان گفت که او قادر بود مشکل‌ترین و پیچیده‌ترین دعوی را صلح بدهد. همیشه در خانه او به روی عموم باز بود. همواره اشخاص برای مشورت به او مراجعه میکردند. «آغ ساققال»ها که اکثراً خود زندگی اسفباری داشتند ولی در میان مردم خود انسانی وارسته و پرازنده و محترم شناخته شده بودند.

در جامعه آذری اعتمادی که به «آغ ساققال» داشتند بیش از مقامات رسمی و دولتی بود. در آذربایجان هر روستائی که پاکیزه و دارای خانه‌های مرتب و جاده‌های خوب و مردمان آرام بود معلوم بود که آنجا «آغ ساققال» وجود دارد. «آغ ساققال»ها با روحانیون مناسبات بسیار حسنه داشتند. متولی امام‌زاده‌ها و خادمان مساجد اکثراً با «آغ ساققال» محل مشورت کرده و دوشادوش یکدیگر مسائل گوناگون را حل و فصل میکردند.

«آغ ساققال»ها اکثراً مردان نورانی، دوست داشتنی و دارای موی سفید و صورت آفتاب سوزانده و چروک خورده بودند.

مردم در اعیاد رسمی و مذهبی و یا در ایام عزاداری به حضورشان میشتافتند. بالاخره در فوت «آغ ساققال» در مراسم خاک سپاری همه اهل روستا شرکت کرده، روزها و حتی هفته‌ها عزاداری می‌نمودند... ■

**«اوته میتاگ» ادلی بثرلین
شهرینده کی کیتاب
یایینلاری اسماعیل
میتاگین
ترجمومه ائتدیگی
کیتابلاری نشر ائتدی!**

- اوستاد شهریارین سئچیلیمیش شعرلری. ایکی جلد.
- سهراب طاهرین سئچیلیمیش شعرلری.
- علی معجزون سئچیلیمیش شعرلری.
- علی آقاواحدین سئچیلیمیش شعرلری.
- الیاس نظامی‌نین سئچیلیمیش شعرلری.
- آلمانی تاجیرین سفری، تبریزدن یازدیقلاری.
- قیرخ دورد ناغیل آذربایجانندان.
- گونده‌لیک جومله‌لر.
- دوکتور جهانشاهلونون خاطیره‌لری.
- باقاواد قیتا.

**Add: 13597 Berlin - Breite
Str.6 - Ute Mietag**

دده قورقود داستانلاریندا قادین معنویاتی

● دۆکتور رۇزا عیوضووا
الیفامیزا کۆچورن: ح.م. ساوالان

۱۹۸۸- جی ایله «بازیچی» نشریاتی طرفیندن بوراخیلان «کتاب دده قورقود»^(۱) ون اولینده اوخویوروق: «کتاب دده قورقود» چیچکلری سولماق بیلیمین، ابدی تزه قالان، زامان - زامان نسیللری حیران قویان بیر صنعت گولشنی - بو کیتابی جسارتله آذربایجان شیفاهی و یازیلی ادبیاتی نین بایاسی آدلاندیرماق اولار. قدیم ادبیاتیمیزین تلقین و تقدیر ائتدیگی مودریک، معنالی فیکیرلر، ظریف بشری دیویغلار اۆز باشلانغیچینی بۆیوک دده قورقود نهریندن گۆتورور.

کیتاب دده قورقود پیغام اولدوغو قدر ده محتشم دیر. آرتیق سۆزدن، خارایج سسدن اوزاق، اۆز قورغوشون آغیرلیغی ایله توریاغین درینلیگینه ایشلهین، اۆز دادی - دوزو، شیرینلیگی ایله اجدادیمیزین زنگین ایدراک و تخیولونون محصولو اولان محتشم بیر آبیله دیر.

مقدمه و ۱۲ بویدان عبارت اولان بو داستان آذربایجان خلقی نین دیلینی، قهرمانلیق تاریخینی، عادت - عئنه سینی، معنوی عالمینی اۆیرنمک اوچون ان دیرلی بیر منبع دیر.

مقدمه قادینلار اۆزانین دیلیندن دۆر - سور سجه لندیریلیر:

«قاریلار دۆرد دورلیدو: بیرسی سۆلدران سۆیدیر، بیرسی تۆلدران تۆیدیر، بیرسی ائوین تایاخی دیر، بیرسی نجه سۆلرسن بایاخی دیر». مقدمه دن باشقا کیتابین ۱۲ بویوندا دا قادینلار حادثه لرین ان چالیشقان آپاریجی قوه لریندن بیریدیر. بو موضوعو وورغولایارکن هر شئیدن اۆنجه ائپوسدا

(حماسه ده) قادینلارین عومومی موقعی، آنالیق شرفی، عایله ناموسو، صاف محبت نمونه لری، فداکارلیق، دؤیوش ایگیلدیگی وس. خصوصیتلرینی قاباریق شکیلده گۆستریمک لازیمدیر.

بعضی بویلاردا قهرمانلارین صیرف شخصی ماجرالاری عکس اولونموشدور. قهرمان اۆز سئوگیلیسی نین آرخاسینجا گئدیر، لاکین بو شخصی ماجرا - ن سون نتیجه سی آخیردا عومومی اوغوز حیاتی نین طبیعی آخینی ایله بیرلشدیریلیر. «قانلی» قوجا اوغلو قانتورالی، و «دوخا قوجا اوغلو دلی دومرول، بویو دنمک اولار کی، قهرمانلیغا اساسلانان محبت داستانی دیر. آنجاق اۆز روحو و دوشونجه سیله او، باشقا عاشیقانه داستانلاردان فرقله نیر. بورادا سئوگیلرین محبتی رنال، حیاتی فیکیرلر اوزه رینده یارانیب انکشاف ائدیر. «ایلاهی وئرگی»، «بوخودا گۆروشوب وورولما»، «محبت اسیری اولماق» کیمی پوئتیك واسیطه لر بورادا یوخدور. قهرمان ساده جه اولاراق اۆزونه اورگی ایسته دیگی قیزی آرییب تاپیر، یه نیر، قیز دا اونون قهرمانلیق شجاعیتینی گۆروب قلبدن سئویر. قانتورالی نین سئوگی ماجراسی محض رنال حیات یولو اوزه ریندن کئچیر. ان پوئتیك صحنه قانتورالی نین سئلجان خاتونو آلیب گئیرکن، اونونلا یولدا ووروشدوغو صحنه دیر. اۆزونون خبری اولمادان دوشمنله ساواشدا سئلجانین کۆمگله غالب گلن قانتورالی بونو غورورونا سیغیشدیرا بیلیمیر، غورورو سئوگیسینه اوستون گله رک دئیر:

سن اورادا توراسان، اؤگه سن،

«قانتورالی زبون آلدی،

آت آردینا آلدیم چیقیدیم» - دئییه سن.

گۆزوم دؤندی، گۆنلوم گئندی

اؤلدوره لیم سنی! دئدی

سئلجان خاتون جاوابیندا:

بگ بیگیت، اؤگونرسه، اراؤگونسون

-آسلاندر!

۱- ترتیبچیلر: ف. زینالوف، س. علیزاده.

اۋگونمكلىگى عۇرتلرە بۇھتاندىر.
 اۋگونمكلە عۇرت ار اولماز...
 تىز سىئودىن، تىز اوساندىن، قساوت
 اوغلى قساوت!
 قادىر آلاھ بىلور، من سانا
 مونىسىم، يارام، قىيما مانا! - دندى
 قانتورالى ايسە «بوخ، البتە اۋلدورسم گركدىر» -
 دندى.

فداكارلىق و دۇيوش اىگىدلىگىنى اۋزونده
 جمع لشدىر سىلجان خاتون دئير: «مره، قساوت
 اوغلى، قساوت! من آشاغى قولبا ياپيشورام، سن
 يوقارى قولبا ياپيشورسان، مره، قساوت اوغلى،
 اوخىنلامى قىلجىنلامى؟ گل برو، سۇيلە شوم!» -
 دندى.

آتىن دېدى. بىر يوكسك يتره چىقدى. ساداقىندان
 دوقسان اوخىن يتره دۇكدى. انكى اوخىن دمىرە نىن
 چىقاردى: گىزلەدى، بىرىن الينە آلدى. دمىرلو اوخلا
 آتماغا قىيامادى. آيدىر: «يىگىت، آت اوخونى!»
 قانتورالى آيدىر: «قىزلار يولى اۋلدىر، اۋل سن
 آت!» قىز بىر اوخلا قانتورالى يا آتدى....

سئوگىلىسى نىن دۇيوش مھارتىنە حىيران قالان
 قانتورالى سۇيلە يىر:

يالاب - يالاب يالابيان اينجه تونلوم!
 يتر باسمايىب يورىن،
 قارا اوزەرىنە قان تاپمىش كىيى
 قىزىل ياناغلىم!

قوشا بادام دار آغىزلوم!
 قلمچىلر چالدىغى قارا قاشلىم!
 قورماسى قىرق توتام قارا ساچلىم
 آسلان اوروغى، سولطان
 قىزى، اۋلدورمگە من سنى قىيارمىدېم!
 اۋز جانىمى قىيام، من سانا قىيام،
 من سنى سىناردېم - دندى.

ايگىدلىك، مردلىك، سئوگىسىنە، مھبىتىنە
 صداقتلى لىك خصوصىتلىرىنى اۋزونده جمع لشدىر ن
 سىلجان خاتونون دىلىندن:
 قالقوبانى يترىمدن تورار ايدىم،
 يىللىسى قارا قازلىق آتوما بىنردىم،

بابامىن آغ بان ائويندن چىقاردىم.
 آرقوبىلى، آلتاغى اولار ايدىم.
 آلاگىن سىغىن - كىيىك قۇوار ايدىم.
 تارىيىندان بىر اوخلا نىملردىم؟
 دمىر نىسوز اوخلا، يىگىت، سنى
 سىنار ايدىم!

اۋلدورمگە، يىگىدېم، من سنى قىيارمىدېم!
 بىورادا قار شىلىقلى سئوگى قىيامانلىقلا
 چولغالا شىر و ان عولوى بىر مھبىتە چئورىلدىر.
 «دوخا قوجا اوغلى دلى دومرولون بويو» ندا دلى
 دومرول ايسىنانلارى اۋلوم فلاكتىندىن قورتارماق
 اوچون تانرىيا اعتراضى بىلدىرىر، بشرىت اوچون
 اۋلوم سىوزلوك آرزولايىر. نىتىجەدە اۋزو اۋلوم
 تىلوگەسى ابلە اوزلە شىر. يالنىز صداقتلى، سئوگىملى
 عۇمور - گون يولداشى نىن ساپەسىندە بو تىلوگەدن
 سۇووشور.

بويون بىر يىرىندە آتا - آناسى نىن اۋز جانىنى
 اونون عوضىنە و ئىرمك ايسىتە مەدىگىنى گۇرن دلى
 دومرول عزرايىلا مارجىتلە دئير:

«حسرتىم وار دىر، بۇلىشايىم». عزرايىل
 سوروشور: «مره دلى، حسرتىن كىمدىر؟» جاوابىندا:
 «ياد قىزى حلالىم وار، آندان منىم ايكى اوغلاتىجىم
 وار، امانتىم وار، ايسمارلارام آنلارا، آندان سونرا منىم
 جانىم آلاسان» - دندى. حلالى نىن يانىنا گلەرك دئير:
 بىلورىمىسن، نەلر اولدى؟

گۇگ يوزوندن آل قساناتلو عزرايىل
 اوچوب گلدى.

آعجا منىم كۇكسومى باسوب قوندى.
 تاتلو منىم جانىمى آلور اولدى.
 باباما «وئر» دندىم، جان وئرمەدى،
 آناما وار دىم، جان وئرمەدى،
 «دونىا شىرىن، جان تاتلوا!» دندىلر،
 ايمدى

يوكسك - يوكسك قارا تاغلاريم
 سانا يايلاق اولسون!
 سوووق - سوووق سولاريم
 سانا اىچىت اولسون!
 تالوا - تالوا شاھباز آتلارىم

سانا بېنت اولسون!
 دنلوگی آلتون بان انویم
 سانا کۆلگه اولسون!
 قاتار - قاتار دوهریم
 سانا يوكلت اولسون!
 آغاييله آغجا قويونیم
 سانا شولن اولسون!
 گۆزون کیمی توتارسا،
 کۆنلون کیمی سئورسه
 سن آنا وارغیل!
 ایکی اوغلانجیغی اؤکسوز قوماغیل!

دندی

هئچ بیر مال - دۆلت حریمی اولمایان، اری نین
 بولوندا اونون عوضینه عزایبلا جان و ئرمگه حاضر
 اولان صداقتلی، لیاقتلی حلالی نین دندیکلریندن:

نه دئرسن، نه سؤیلسن،
 گۆز آچیب گۆردیگیم!
 کۆنول و ئریب سؤدوگوم
 قوچ بیگیدیم، شاه بیگیدیم،
 قارشو یاتان قارا تاغلاری
 سندن سونرا من نئیلهرم؟
 یایلار اولسام، منیم گۆروم اولسون!
 سوووق - سوووق سولارون ایچر اولسام
 منیم قانیم اولسون!
 آلتون - آغجان خرجه یور اولسام،
 منیم کفنیم اولسون!
 تاوولا - تاوولا شاهباز آتون بئیر اولسام،
 منیم تابوتوم اولسون!
 سندن سونرا بیر بیگیدی سئویب
 وارسام، بیله یاتسام
 آلا بیلان اولوب، منی سوقسون!
 سنین اؤل مَخْتت آنان - بابان،

بیر جاندا نه وار کی، سانا قییمامیشلار؟

عرش تانیغ اولسون، کورسی تانیغ اولسون
 یئر تانیغ اولسون، گۆگ تانیغ اولسون
 قادیر تئری تانیغ اولسون
 منیم جانیم سنین جانینا قوریان اولسون
 سئویملی حلالی نین صداقت و لیاقتیندن

روحلانان دلی دومرول تانریدان آمان دیله بیر. بیر داه
 اونا قارشو چیخما یا جاغینا و اونون یولوندا هر بیر
 شی ائده جگینه وعد ائدیر، یالواریر:

آلور سان ایکیموزون جانین بئله آغیل!
 قور سان ایکیموزون جانین بئله قوغیل!
 کر می چوق قادیر تئری!

عایله صداقتینی و خوشبختلیگینی اوجا توتانلارا
 قیمت و ئرن تانری دلی دومرولا و عؤمور - گون
 یولداشینا یوز ایل عؤمور باغیشلا بیر.

قادین مصلحتی، عایله ده قادینین مؤفقی. یئری
 «دیرسه خان اوغلی بوغاج خان بویو» ندا اوزونو
 قاباریق شکیلده گۆسته ریر.

اوزون مدت اولاد حسرتینده اولان دیرسه خان
 اوز حیسلرینی اینجه، ظریف ایفاده لرله خاتونونا بئله
 چاتدیریر:

برو گل گیل، باشوم بختی، انویم تختی!
 انودن چیخوب یورینده سلوی بویلوم!
 تو بوغوندا سارماشاندا قارا ساچلوم!
 قورولو یایا بنزر چاتما قاشلوم!
 قوشا بادام سیغمایان تار آغیزلوم!
 گوز آلماسینا بنزر آل یاناغلیم!

اولادی نین اولماسینا دؤزه بیلمه یین دیرسه
 غضبلندیکده دئیر؛

خان قیزی، سببی نه دیر، دنگیل!

قاتی غضب ائدهرم شیمدی سانا

بونون مقابیلینده خاتونون اونا تمکینله و ئردیگی
 مصلحت نه قدر صمیمی دیر!

های دیرسه خان، بانا غضب ائتمه!

اینجیبیب آجی سؤزلر سؤیله مه!

یئریندن اؤرؤ تورغیل!

آلا چادیرین یئر یوزینه دیکدیر گیل!

آتدات - آییغیردان، دوه دن بوغرا، قویوندان

قوچ اؤلدور گیل!

ایچ اوغوزون، تاش اوغوزون

بگلرین اوستونه بیغناق ائتگیل!

آج گؤرسن، تویورغیل! یالینجیق

گؤرسن، توناتفیل!

بورجلوی بورچیندان قورتارغیل!

دنگیل مانا!

قارا باشیم قوربان اولسون بوگون سانا
اریندن جاواب آلابلمه یین قادین چوخ چتینلیکله
اوغلونو دیرسه خانین خبری اولمادان تاپیر و
ساغالدیر. دیرسه خانین اونلارین خاین لیگیندن خبر
توتاجاغیندان قورخویا دوشن قیرخ نامرد اونو توتور
و یاد یثره آپاریرلار. عایله تریبیه سی، عایله ده کیشی نین
یثری آنا طرفیندن اوغولا آشیلاتان آنا حورمتی،
محبتی اصل قادین صداقتینی گؤسته رن
خوصوصیتلر دندیر. بونو قادینن اؤز سؤزلریله نظره
چاتدیراق:

گؤررمیسن، آی اوغول، نهلر اولدی؟!

سارپ قاپارا او یانمادی، یثر او یوردلی.

انلده یاغی یوقکن سنین بابانین اوستینه یاغی

گلدی.

اول قیرق نامرد - بابانین یسولداشلاری

بابانی توتدیلار.

خانیم اوغول! قالدقوبانی یثریندن

اورى تورغیل!

قیرق ییگیدین بوینا آلفیل!

بابانی اؤل قیرق نامرددن قورتارغیل!

یوری، اوغیل!

بابان سانا قییدیسنا، سن بابانا قیماغیل!

داستاندا «سالور قازانین اتوی یاغمالاندیغی

بوی» دا قادین ناموسو، قادین شرفی ان یوکسک

مرحله ده دیر. آناسی نین ناموسونون لکه نلمه مه سی

نامینه اوغلو اوروزو اؤلومه حاضیر دیر. بونا گؤره

آناسینا تسلی و ثرن اوغول دئیر:

قادین آنا! قارشوم آلوب نه بؤگررسن؟

نه بوزلارسان، نه آغلارسان؟

باغریملا یوره گیم نه تاغلارسان؟

کنچمیش منیم گونومی ده آتدیرارسان؟

هنی، آنا! عربی آتلار اولان یثرده

بیر قولونی اولماز می اولور؟

قیزیل دوه لر اولان یثرده

بیر کؤشه گی اولماز می اولور؟

آغجا قویونلار اولان یثرده

بیر قوزیجیغی اولماز می اولور؟

دپه کیبی ات بیغ، گول کیبی قیمیز ساغدیرا!

اولی توی ائله، حاجت دیله!

اولا کیم، بیر آغزی دوعالی نین آلفیشی ایله

ترى بیزه بیر ییتمان عایال وثره

نذر - نیازدان سونرا دونیایا گلن اوغلان

یثنی ییتمه لیک چاغیندا باپاندورخانین آغ مشیدانیندا

ساواشیب بیر بوغا اؤلدوردیوندن دده قورقود اونا

بوغا آدینی وثر میشدیر. بیر گون اوغلو ایله اووا

چیخان دیرسه خان اؤزونون قیرخ نامرد، پاخیل

نسؤکرلری طرفیندن اوغولونا قشارشی

قیزیشدیر بلدیغیندان یایلا اوغلونو وورور و آتیب

گئدیر. اوغلونون ایلك دفعه آناسی ایله اووا

چیخماسیندان سونین دیرسه خان خاتونو قوناقلیق

وثرمک اوچون قیرخ اینجه قیزلا اونلاری

قارشیلاماغا گئدیر. اوغلونو گؤرمه یین آنا تشویشه

دوشمه سینه باخمایاراق مهربانلیقلا، نوازیشله، قادین

ادب - ارکانیله دیرسه خاننا مراجعت ائدیر. بو

مراجعته ار، اوغول محبتی وحدت حالیندا

گؤتورولور:

برو گل گیل، باشیم بختی، انویم تختی!

خان بابامین گؤیگیسی!

قادین آنامین سئوگیسی!

آتام - آنام وثر دیگی،

گؤز آچویان گؤردوگیم،

گؤنول وثریب سئودوگیم، آدیرسه خان!

ایکی واردین بیر گلورسن، یاوروم قانی؟

قارا گردوندا بولدوغوم اوغول قانی؟

اوغلونو نه یین باهاسینا اولورسا - اولسون آزاد

اتمگه حاضیر اولان آتا حتا ساواشدان، دؤیوشدن

بئله چکینمیر و ارینه مراجعتله دئیر:

خان بابامین قاتینا بن وارا ییم،

آغیر خزینه، بول لشگر آلا یین.

آزغون دینلی کافر بن وارا ییم،

بارالانوب قازلیق آتیمدان ائتمه یینجه،

یئنومله آلیجا قانیم سیلمه یینجه،

قول - بود اولوب یثر اوستینه دوشمه یینجه

یالنیز اوغول یوللاریندان دؤنمه ییم.

یالنیز اوغول خبرین، آ دیرسه خان

سن ساغ اول قادین آنا! بابا ساغ اولسون!
 بیر بنیم کییی اوغول بولونمازمی اولورا!
 تقدیم ائتدیگیمیز بو بویدا آنا مقدسدير،
 توخونولمازدیر. ائوینی یاغمالایان شۇکلی ملیکه
 سالور قازانین دئدیکلریندن آیدین اولور کی، او
 آناسی نین یولوندا هر شئیدن کئچمه یه حاضیر دیر.
 داستاندا وئر دیگیمیز پارچا بونو بیر داهانوبوت ائدیر:
 مره شۇکلی ملیک!

دئلوگی آلتون بان ائولریمی گسۇتوروب
 دورورسان،

سانا کؤلگه اولسون!
 آغسیر خزینه م، بول آخ-چام

گسۇتوروب دورورسان،
 سانا خرجلیک اولسون!

قیرق ایسجه بئللی قیزلا بورلا
 خاتونی گسۇتوروب دورورسان،

سانا یسیر اولسون!
 قیرق ییگیدلی اوغلوم اوروزی

گسۇتوروب دورورسان،
 سانا بیئت اولسون!

قاتار - قاتار دوه لریم
 گسۇتوروب دورورسان،

سانا یوکلت اولسون!
 قاریجیق آنام گسۇتوروب دورورسان

مره کافر،
 آنامی وئرگیل مانا

ساواشمدان، اوروشمدان قایداییم - گئرو
 دونه ییم

گئده ییم بللو بیل گیل
 عایله ده آنانین مقدس لیگینی، اوزوندن سونراکی

نسله اوزنک اولماسینی دده قورقود بیغجام شکیلده
 آیدینلاشدیریر:

«قیز آنادان گورمه یینجه اؤگیت آلام»
 یشری گلمیشکن قشید ائتمک لازیمدیر کی،

آذربایجان خلقی نین فولکلورونون، شیفاهی
 یارادیجیلیغی نین مختلف ژانرلاریندا باجی - قارداش

مناسبتلری، باجینی قارداش غورورو، قارداش
 وقاری ایله فخر ائتمه سی، همیشه اونو اوزونه آرخا،

دایاق سایماسی اوز عکسینی تاپمیشدیر. «کتاب دده
 قورقوده» داستانیندا قادین معنویاتینی اوچالغان
 خصوصیتلر اوزونو گؤسته ریر. «قامبوره نین اوغلی
 بامسی بیترک بویونه ندا قارداشی بیترکین یوخا
 چسوخماسیندان سونرا باجی نین کئچیردیگی
 اضطرابلار، مصیبتلر قارداشا اولان سونسوز محبتین
 تجسومودور.

باجی نین دپلیندن:
 چالما، اوزان، آیتما اوزان!

قارالوجا من قیزین نسینه گرک، اوزان؟!
 قارشو یاتان/قارا/تاغی سورار اولسون،

آغام بیترکین یایلاسییدی،
 آغام بیترک گئده لی یایلا دیم یوق.

سووق - سووق سولاری
 سورار اولسان،

آغام بیترکین ایچه دیدی.
 آغام بیترک گئده لی ایچه ریم یوق

تاوا - تاوا شاهباز آتلا رین
 سورار اولسان

آغام بیترکین یینه دیدی.
 آغام بیترک گئده لی بیزیم یوق

قاتار - قاتار دوه لر ی سورار اولسان
 آغام بیترک گئده لی یوکلده دیم یوق

آغ آیلدان آغجا قویونی سورار اولسان
 آغام بیترکین شوله نی ایدی

آغام بیترک گئده لی شوله نیم یوق
 قارالو - گؤگلو اوتاغی سورار اولسان

آغام بیترکیندیر.
 آغام بیترک گئده لی کؤچه ریم یوق.

بئله لیکله «کتاب دده قورقوده» داستانیندا کی تورک
 قادینی نین معنوی کیفیتلرینی اوزونده عکس ائتدیرن

احوالاتلار، حادثه لر اسلامدان اؤنجه کی ۵-۶ جی
 یوزایللر و اوندان اؤلکی دؤرلرله، عصرلرله

سسله شیر.
 قاینایق: ۱- «کتاب دده قورقوده»، ترتیبچیلر: فرهاد

زینالوف، صامیت علیزاده، باکی، یازیچی، ۱۹۸۸.

۲- شامیل جمشیدوف. کتاب دده قورقود. باکی،
 علم، ۱۹۷۷.

ایران تورکلری نین دیلی و فولکلورو

بو مقاله ده اوزه رینده دورا جاغیم موضوعلار
بونلاردان عبارتدیر:

- ۱- ایراندا دانیشیلان دیلترین چتشدلی لیگی
- ۲- ایران تورکلری نین جوغرافی یئرله شیمی
- ۳- ایران تورکلری نین خلق ادبیاتی خزینہ سی
- ۴- ایران تورکلری نین فولکلورونون توپلانیب
یا ییلما سیندا کی چتین لیکلر.

مقاله نین سونوندا ایکی ضمیمه علاوه
اولموشدور. بیرینجی ضمیمه خلیج، خوراسان و
قاشقای تورکلری نین لهجه و شیوه اؤزللیکلری،
ایکینجی سی ایسه ایران تورکلری نین فولکلور
منبعلری (بیبلیوقرافی) دیر.

ایراندا دانیشیلان دیلترین چتشدلی لیگی:

بوگونکو ایران توپلوموندا تورک، فارس، عرب،
کورد، لؤز، لک، بلوچ، گیلک، مازندران، تالیش کیمی
اؤتوزا یاخین دیل دانیشیلیر. اورتا ایران چؤلونون
چتوره سینده کی (بوگون سمنان، تهران، مرکزی، قؤم،
اصفهان، یزد، فارس، کیرمان ایالتلری آدلانان)
اراضیده اسکی پهلوی دیلی نین قالیبتیلاری اولان
مختلف لهجه لر دانیشیلیر. بونلارین سایبی یوزدن
آرتیق دیر.

ایراندا ۷۰۰۰ ایلیک تاریخی بللی اولان
"براهوی" (۱) دیلی، گورجو دیلی، سامی دیللردن
اولان عربجه، عیبرانیجه، صائبی، آسور و کلدانی
دیللری نین یانیندا تورک دیلریندن اولان آذربایجان
تورکجه سی، تورکمن تورکجه سی، قازاق و خلیج
تورکجه لری و هیند - آوروپا دیلریندن اولان ارمنی،
فارس، کورد، لور، بلوچ، لک، گیلک و تالیش دیللی
ایرانین مختلف بؤلگه لرینده ایچ - ایچه
باشا ماقدادیرلار. بوتون بو دیلترین ایچینده تورک

● علی رضا صرافی

۱- براهوی دیلی دراویدی دیلریندن دیر و "زابل"
بؤلگه سینده بیز نئجه کندده دانیشیلیر.

دیلی نسبی اکثریت مالکدیر.

ایران تورکلری نین یاشادیغی اراضی نین خریطه‌سی

ایران اراضیسی نین دورددن بیرینی چؤللوک و یاشانماز اراضی تشکیل اندیر. یاشانان یئرلرین ده دورددن بیرینی یعنی $300/000$ کیلومتر مربع لیک بیر اراضی تورکلرین یوردودور.

بو دا تقریباً آذربایجان جمهوریتیندن دورد قات بویوک و تورکیه نین 40% ایله برابر دیر.

ایران تورکلری نین سایمی ایسه ایران اهالیسی نین تخمیناً اوچده بیر دیر. یعنی بوگون ایرانین 63 میلیونلوق جمعیتی نین $23 - 20$ میلیونونو تورکلر اولوشدورماقدادیرلار.^(۱)

بونون یانیندا 2.3 میلیون کورد، تات، لور، گیلک و تالیش دا تورک دیلینی ایکینجی یاخود اوچونجو دیل اولاراق اؤیره نیب دانیشماقدادیرلار.

عینی حالدا غالباً مهاجر تده یاشایان تورکلرین اؤلادلاری ($6-4$ میلیون نفر) تورکجه نی دانیشا بیلمه سه ده اونو عوموماً آنلایا بیلیرلر.

ایران تورکلری نین ایراندا یاشادیغی یئرلر اساساً اوج بویوک ساحه یه آیریلیر.

۱- شمال غرب تورک یوردلاری

۲- شمال شرق تورک یوردلاری

۳- گونئی و مرکز تورک یوردلاری

شمال غرب تورکلری (باخ 2 نمره لی خریطه یه) تهرانین گونئی و شرقیندن باشلا یاراق تورکیه سرحدلرینه قدر اوزانان $170/000$ کیلومتر مربع لیک بیر بؤلگه ده یاشاییرلار.

بونلار تاریخی، اقتصادی، اجتماعی باخمیدان ایرانین باشقا یئرلرینده یاشایان تورکلره گوره داها چوخ گلیمیشیلر. سایجا ایران تورکلری نین دورددن اوچو ($17 - 15$ میلیونو) بو بؤلگه ده یاشاییر، $1/5$ میلیون نفوسو اولان تبریز شهری نین اهالیسی تقریباً هامیسی، تهران نفوسونون دا تخمیناً اوچده بیرینی ($2/5$ میلیون) تورک یاخود تورک سویلودور.

زنجاندان غربه قدر اوزانان بؤلگه نین تاریخی آدی آذربایجان دیر. زنجانین شرقینده (قزوین، قوم،

تهران، همدان، مرکزی) ایالتلرینده تورکلر یاشارلار بسو اراضی نین ده تاریخی آدی "عراق عجم اولمشدور.

زنجان ایالتی ده تاریخاً بعضاً آذربایجان، بعضاً ده "عراق عجم" اوسته سایلمیش دیر. غربی آذربایجانین گونئی - باتیسیندا کوردلر یاشار، اما بو بؤلگه نین کوردلری تورک دیلینی ایکینجی دیل اولاراق اؤیره نیب دانیشارلار.

آستارا، هشتپر و انزلییه قدر اوزانان خزر دنیزی کناریندا کی بؤلگه لرده تورکلر، داغلیق حصه لرده ایسه اکثر آتالیشلار یاشاییرلار، تالیشلار دا کوردلر کیمی تورکجه نی ایکینجی دیل کیمی نیمسه میشلر.

تهران، کرج، ساوه، قوم بؤلگه لرینده فارس لار دا تورکلرین قونشولوغوندا یاشارلار، بورادا کی فارس لارین تورک دیلینی اؤیره نمگه هنج بیر احتیاج دویمادیق لاری حالدا تورکلرین فارسلاشما پروسه سی گون پروبلیمینه چئوریلیمیش دیر.

بو پروسه عینی حالدا ایرانین فارس بؤلگه لرینه کؤچموش میلیونلارلا تورکون ایچینده جیدی بیر حادثه کیمی اوزونو گؤستر مکنده دیر.

ایران شمال غرب تورکلری نین تشکیلینده اسکی تورک انلریندن افشار، بایات، بگدیلیلی، باییندیر، قیپچاق، خلج، اوینغور و... و سونرالار یثنی آدلارلا مشهور اولان آغ قویونلو، قاراقویونلو، روملو،

۱- بو گونه قدر ایراندا مختلف دیلرین ایستانبستیکی (آماری) حاضیرلانما میشدیر. ایران دولت آداملاری و نظریه چیلری اونو $15-13$ میلیون جیوازیندا تخمین اتمیشلر، بیر پارا آذربایجانلی ضیالیلار دا $33-25$ میلیون اولدوغونو قئید اندیرلر. آنجاق بو تخمینلر هنج بیر عقله باتان منئودولوژییه اساسلاتمیر. دوکتور جواد هیئت "تاریخ زبانه و لهجه های ترکی" آدی اثرینده معین حسابلاشمالاردان سونرا اونو ایران جمعیتی نین اوچده بیریندن چوخ (تقریباً 36) و من ده باشقا بیر محاسبه طریزیندن فایدالاناراق اونو ایران جمعیتی نین $31/5\%$ تخمین اتمیشیم. بئله لیکه 63 میلیونلوق ایران جمعیتی نین $23-20$ میلیونونو تورکلردن عبارت اولماسینی ادعا اتسک یا نیلما میشتیق.

حصه‌سی یعنی دره‌گز، شیروان، بجنوردون بیر چوخ یئرلری، نیشابوز، سبزوار، اسفراین، تربت حیدریه‌نین بعضی بؤلگه‌لرینده یاشاییرلار. عینی حالدا گولوستان ایالتی‌نین گونئی‌سینده رامیان و فندرسک ماحالی‌نین اهالیسی ده عوموماً تورکدور.

بونلارین دیلی تورکجه (آذربایجان تورکجه‌سی) و تورکمنجه‌نین آراسیندا یئر آلیر، عینی حالدا اوندان اوزبک تورکجه‌سی‌نین ده معین ائتگیلری گورونمکده‌دیر.

همین بؤلگه‌ده صفویلر زامانیندا شرقی آنادولو و ارمنستاندان خوراسانا کؤچورولموش کوردلر ده تورکلرله قونشودورلار. داها چوخ مالدارلیقلامشغول اولان کوردلر داغلیق یئرلرده یئرلشدیریلمیشلر و عوموماً سون ایللرده شهرلره گلیب ساکین اولموشلار، خوراسان کوردلری ده عوموماً تورکجه‌نی اؤیره‌نیب و او دیلده دانیشاییرلر.

خوراسان تورکلری‌نین تشکیلینده بو ائللرین بؤیوک رولو اولموشدور: گرایلی (گراتیلی)، تیمورتاش، جیغاتای، جلایر، قارشى قوزنى، افشار، بایات، اوستاجلو، اجیرلی، کنگرلی، قاراگؤزلو و سایره....

خوراسان تورکلری‌نین هامیسی اون ایکی اماملی شیعه‌دیرلر. اونلارین یاشادیغی اراضی ایسه تخمیناً ۵۲/۰۰۰ مربع کیلومتر دیر.

گونئی و اورتا تورک یوردلاری

بو بؤلگه‌ده تورکلر داغینیق حالدا دیرلار و اولای بیلسین کی، اونلاری بئش دسته بؤلکم داها دوزگون اولسون: قاشقایلار، خمسه‌لر، کیرمان تورکلری، خوزستان تورکلری، اورتا ایران تورکلری، (اصفهان و اراک تورکلری).

قاشقایلار داها چوخ فارس، چهارمحال و بختیاری، کهگیلویه و بویراحمد ایالتلرینده آزجا دا بوشهر و خوزستاندا یاشاییرلار.

۱- همین بؤلگه‌نین باتیسیندا (غربینده) گرگان و گنبد شهرلرینده آز ساییدا قازاقلار دا یاشاییرلار.

اوستاجلو، تکه‌لی، شاملی، ذولقدر، وارساق، چپینی، تورقوتلو، اجیرلی، قاجار، کنگرلی، آیریم، قازاپاق، اینانلی، اوسانلی، ایسپیری، قره‌گؤزلو، بورچالی و... ائللرین بیر آریا گلمه‌سی و دیگر طرفدن ده واختیلا آذربایجان و عراق عجمده یاشایان تورک اولمایان خلقلرین یاخود تاتلارین بیرله‌شیب، قاینشاماسیندان اولوشموشلار.

تاریخ بویو آذربایجاندا قیپچاقلار تامامیله و عراق عجمده خلجلرین بیر چوخ قیسمی اوغوز تورکلری‌نین ایچینده ارییب ایتیمیشلر، آنجاق بیر سیراکلمه‌لر خلقلین دیلینده قالیمیشدیر کی، او دا دیلده مختلف شیوه‌لرین یارانماسینا سبب اولموشدور.

بوگون اسکی خلج دیلینده دانیشان تورکلر قوم - تفرش آراسیندا و سلفجگان اطرافیندا یئرلشمیش ساده‌جه ۶۰ - ۵۰ کئنددن تشکیل اولان بیر کیچیک جمعیتدن عبارت دیر.

بو بؤلگه‌ده کی تورکلرین ۹۹٪ اون ایکی اماملی شیعه مذهبلری دیرلر. اورمیه، سولدوز، خالخال و هشتپر اطرافیندا کی کئندلرده سنی (شافعی) یاخود حنفی) مذهبلری تورکلر ده واردیر.

شمال شرق تورکلری

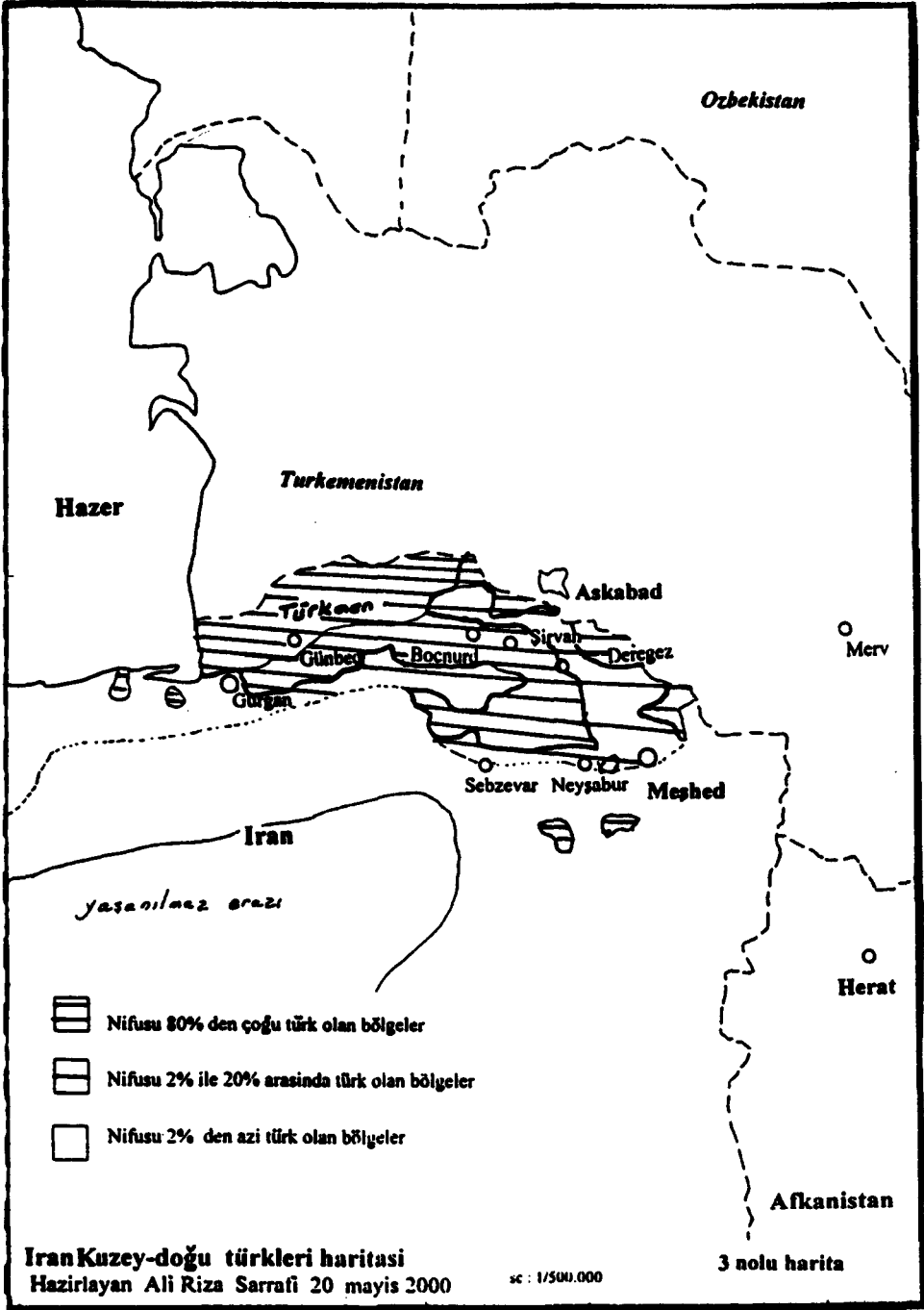
بو بؤلگه‌نین تورکلری ایکی بؤیوک بؤلومه آیریلیرلار: تورکمنلر و خوراسان تورکلری^(۱).

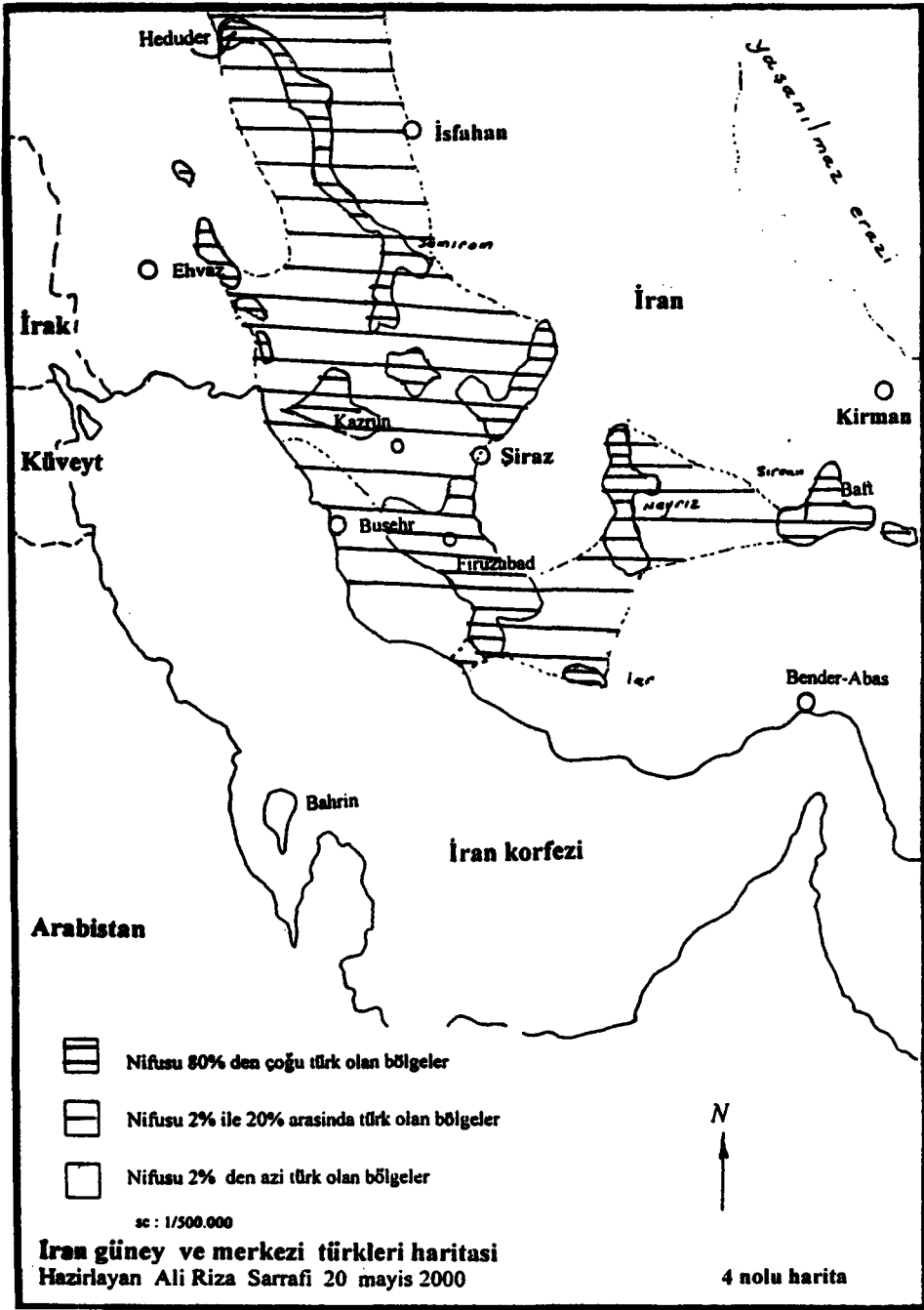
تورکمنلر:

سایلاری ۸ - ۷ یوز مین آرسیندا اولان تورکمنلرین چوخو بوگون گولوستان آدلانان ایالتین شمالیندا و بیر آزی دا خوراسان دا یاشاییرلار. اسکی اوغوز ائللریندن سالور، ایمور و دودورقالارا باغلی اولسالار دا بوگون گؤکلن، یموت و تکه تورکمنلری آدلاریله تاینیرلار. تورکمنلر سنی و حنفی مذهبلری دیرلر. تورکمنلرین بو بؤلگه‌ده یاشادیقلاری اراضی تخمیناً ۲۳/۰۰۰ مربع کیلومتر دیر.

خوراسان تورکلری:

سایلاری ایکی میلیون اولدوغو تخمین ائدیلهن خوراسان تورکلری بوتون خوراسانین شمال

اونلارین ترکیبینه قایی، افشار، بایات و خلیج انلرلی نین اساس رولو اولموشدور. خمسه لر فارس ایالتی نین شرقینده نیریزین اطرافیندا یاشاییر و اوسانلو، اینانلو و نفر انلریندن دیرلر. خمسه لر و قاشقایار سون ایلله دک عوموما کؤچری حیات سورموشلر.

کیرمان تورکلری افشار و پیچاقچی انلریندن اولوب بافت، سیرجان و جیرفت بؤلگه لرینده یاشاییرلار.

خوزستان تورکلری آغاجری و افشار انلریندن اولوب، دها چوخ آغاجاری شهری و راهرمز و شوشر اطرافیندا دیرلار^(۱).

اورتا ایران تورکلری اراکین گونئیینده اولان هندودر بؤلگه سی و اصفهانین فریدن بؤلگه سینده یاشاییرلار و عوموما بایات انلیندن اولوشموشلار.

کیرمان، خوزستان و اورتا ایران تورکلری، قاشقایلی و خمسه لیلرین عکسینه ساکین اهلیدیرلر و دها چوخ گندلر و شهرلده یاشاییرلار.

گونئی و اورتا ایران تورکلری نین مذهبی تامامیله اون ایکی اسمالی شیعه مذهبی دیر. اونلارین دانیشدیغی دیسل تورکجه نین (آذربایجان تورکجه سی نین) بیر شیوه سیدیر. بو اراضیده یاشایان تورکلرین یوردو تخمیناً ۶۵/۰۰۰ مربع کیلومتر دیر.

ایران تورکلری نین خلق ادبیاتی خزینه سی

ایران تورکلری چوخ زنگین بیر فولکلور خزینه سینده مالیک اولموشلار. اورتا عصرلردن باشلایاراق ۲۰- جی عصرین باشلارینا قدر آذربایجان تورکجه سینده یازییا آلینمیش خلق ادبیاتی قایناقلاری نین چوخو ایران تورکلرینه عاید دیر.

اهرلی عندلیب قره جه داغی نین داستانلار مجموعه سی، تبریزی الیاس موسیقیانین نغمه لر مجموعه سی، نصرت الملک ماکوئی، علی النقی دهخوارقانی، میرزه حسن رشیدی نین توپلاییب یاینلادیغی "آتا سؤزلری" کیتابلاری او جومله دندیر. عینی حالدا صفویلر دؤرونده فارسجا یازیلان و او زامانکی اصفهان شهری نین تورک و تاتلاردان عبارت

اهالیسی نین آراسیندا قادینلارین موهوم تصورلرینی قلمه چکن آغا جمال خوانساری نین "کولتوم ننه" کیتابینی دها بونلارا آرتیرماق اولار.

سونون یانیندا دتمه لیم کسی، بیر چوخ آراشدیرماچیلار اگوره "اصلی - کرم"، "عاشیق غریب ایله شاه صنم" و "آرزی - قمبر" داستانلاری دا ایلك اؤنجه ایراندا یارانمیش و سونرالار باشقا تورک انلرلی آراسیندا یاییلمیشدیر.

قاشقایارین مقدس اوجاقلاری و بیر چوخ مزار داشلاری اوستونده اورخون آبیده لرلی نین حرفلرینی آندیران شکیللرین قازیلیمیش اولماسی چوخ ماراقلیدیر. قاشقایار هله ده اسکی تورک انلرلی کیمی قوردو مقدس و قوتسال سانیرلار و بیر شخصه شانس گولونجه، "اونون قوردو اؤلایش" دیرلر.

ایراندا بیر چوخ افسانه لره "دده قورقود" ایزلیرینه راست گلیریک هم ده دده قورقود داستانلاریندا کتچن شخص آدلاری نین اؤزللیکله "اوروز"، "بشیرک"، "اگرک" کیمی آدلار هله ده اورمییه ده ایشلنمکده دیر.^(۲)

ماراقلیدیر کی، ایرانین شمال شرقینده بجنورد و آشخانه آراسیندا بیر طرفینده خوراسان تورکلری، بیر طرفینده ایسه تورکمنلرین یاشادیغی بؤیوک بیر سیراداغلارین آدی "قورقود"^(۳) داغلاریدیر. ۷۵ کیلومتر یونوندا اوزانان بو سیراداغلارین ان اوجا زیروه سی نین آدی دا یئنه "قورقود" داغیدیر. هم ده دده قورقود داستانلاری نین قهرمانی اولان سالور قازانین آدینی آندیران یئددی داغ و قالا ایرانین شمال

۱- بعضی قایناقلار خوزستان و جیرفت تورکلری نین لؤزلار یا دا فارسلاز آراسیندا آسیمیه اولوب آرادان گئتمه سینده اشاره ائتمیشلر، لاکین او منبعلرین دها چوخ آنتی تورک نیتلری داشییا بیله جگی احتمالی نین نظره آلاراق هله لیک بو حقدده قطعی بیر سؤز دئمکدن واز کتچیرم.

۲- بو حقدده دوکتور جمال آیریملونون آراشدیرمالاری اولموشدور.

۳- خریطه لره "کورخوت" یادا "کورخود" شکلینده یازییا آلینمیشدیر.

غربینده و شمال شرقینده تسوج، سالماس، قزوین، اهر، قوشاچای و بجنورددا واردیر. (۱)

گلین گورون کی بیر چوخ قاینق چنلی بثلین دوغو آنادولودا اولدوغونو گؤسته ریرکن بیر نئچه باشقا معتبر قاینق ایسه اونو خوی - سالماس داغلاریندا اولدوغو فیکرینی ایرهلی سورور.

۱۸۳۰ لاردا کوراوغلو داستانی نین ایلیک یازییا آیینمیش نوسخه سی (۲)، کوراوغلونون اصلینده تورکستان (خوراسان) تورکلریندن اولوب و اورادان آذربایجانا کؤچوب تبریز - اهر یولو اوسته اولان "گؤیجه بئل" گدیگینده بیر قالا قوروب، ۷۰۰ دینی باشینا بیغدیغینی سؤیله ییر. همین منبعده دئییلیر کی، کوراوغلو سونرالار اورادان کؤچوب سالماس داغلاریندا ایران - عثمانلی سرحدینده چنلی بئل قلاسینی قورور.

هم الکساندر خودزکو، هم عباسقولو باکیخانوف، هم ده "عالم آرای نادری" اثری نین یازاری "محمدکاظم مروی" چنلی بثلین خوی - سالماس داغلاریندا روم سرحدینده اولدوغونا اشاره اندیرلر، همین قالانین بینوره داشلاری هله ده قوتور کورپوسو ایله تورکیه سرحدی نین آراسیندا دورور.

عاشیق صنعتینه گلدیکده، دنمک اولار کی، بو صنعتین ایراندا درین کؤکلری واردیر. آذربایجان عاشیق شعرینین دیرلی نماینده لری نین چوخو سون ۱۵۰۰ ایلهده ایراندان قالخمیشدیر. مثلاً ایلیک تانینمیش عاشیغیمیز عاشیق قوریانی، سونرالار عاشیق عباس توفارقانلی، خسته قاسیم گونئی آذربایجاندا اندیرلار. "عاشیق غربب" و "کرم" ده (سیمالاری داها چوخ افسان، وی اولدوغونا باخامایاراق) دئییلنلره گوره بیرری تبریزی بیرری ایسه اصفهاندا صفوی شاهزاده لریندن ایمیش لر.

قاشقاییلی محزون ایرانین گونئی تورکلری نین بؤیوک عاشیق طرزینده شعر یازان شاعیرلریندندیر. اونون قوشدوغو گؤزل گرایلی و قوشمالار ایرانین گونئیینده قاشقاییلر آراسیندا ان یایغین عاشیق شعرلریندن ساییلماقدادیر.

سوالی تثلیم خان ایسه تهرانین ۱۲۰ کیلومتر جنوب غربینده ساوه ماحالیندان قالخمیش گؤزل و

احساسلی شعرلر قوشموشدور. بو گون اونون شعرلری بو بؤلگه ده دیلرلر ازیردیر.

تورکمن شاعیرلری نین ان مشهورو مختومقولو فراغی ده ایران تورکمنلریندندیر. اونون یارانیدیغی اثرلر بوگون ایران و تورکمنیستان باخشیلاری نین سازیندا تئز - تئز ترنم اولونور.

یوخاریدا قئیده آلدیغیم قیسا اشاره لر، ایراندا تورک خلق ادبیاتی نین نه قدر درین و دوغما کؤکلره مالیک اولدوغونو گؤسته ریر.

فولکلورموزون توپلانیب

پایلماسیندا کی چتین لیکلر

بیزیم قارشیمیزدا دوران چتین لیکلره مستقل دؤلتلری اولان تورک خاقلری نین چتین لیکلری آراسیندا داغلار قدر فرق واردیر.

بیزیم قارشیلادشدیغیمیز پروبلنملرین بیر پاراسی بونلاردان عبارتدیر.

۱- فارسلاشما پروسه سی وار گوجو ایله داوام اتمکده دیر. بیر کندین دیلی تورکجه دن فارسجا یا چئوریلیرکن ساده جه دیل دئییل، عینی زاماندا اونا باغلی اولان خلق ادبیاتی دا محو اولور. بیلدیگینیز کیمی دیلینی دئییشدیرن خلق اؤز ادبیاتی نی یئنیجه بییه لندیکگی دیله ترجمه اتمیز.

دئمهلی تورکجه "آنالار سؤزو" و "بایاتیلار" فارسجا یا ترجمه اولاراق یاشامیر اونون یئرینی ساده جه فارسجا "ضرب المثللر" و "دوبیتی لر" توتور. بئله لیکله اوزون عصرلردن بیزه یادگار قالان خلق ادبیاتی میز یئرلی - دیبلی آرادان گئدیر.

۲- رادیو و تئلئویزیوندا تورک دیلینده بیر جومله بئله دانیشیلیمیر، یئرلی رادیو - تئلئویزیونلاردا (تبریز - اورمی - اردبیل و زنجان مرکز لرینده) ساده جه محلی

۱- بو داغلارین آدی خریطه لره "قازان داغی"، "قازان قالاسی"، "گزن داغی" کیمی ثبت اولموشدور.

۲- بو نوسخه تبریزده عاشیق صادق دیلیندن قلمه آیینمیش و الکساندر خودزکویا وئرلمیشدیر. ایندی ایسه همین ال یازمانین اصل نوسخه سی پاریس کیتابخاناسیندا ساخلاتیلیر.

خبر لر تورکجه و نثر یلیر. بورادا دانیشیلان دیلی ایسه تورکجه آدلاندیرماق دوغرو اولماز، داها چوخ پیچین تورکجه یعنی فارسجا کلمه و عبارت لر ایله دولو بیر تورکجه دیر.

تورک دیلینه یئر و نثر یلمه یین رادیو-تئلویزیون دان طبیعی دیرکی، تورک خلق ادبیاتینا یئر و نثر یلمه سینین گؤزله به بیلمه ریک.

۳- آنا دیلی، ادبیاتی و فولکلور ایله ماراقلاتان تورکلر، محدودیت لرله اوز- اوزه گلیر لر، اونلاری گنچمیشده "کومونیست" اولاراق و بوگون ده "پان تورکیست" آدیله دامغالایز لار. بئله لیکله اونلار یین چتین اولان بو ایسی داها دا چتینله شیر.

۴- تورک دیلینین اؤیره دن هئچ بیر رسمی قورومون یارانماسینا اوتریشلی شرایط اولمامیش و اساساً دؤلتین رسمی وظیفه سی فارس دیلی نین ایران چرچیوه سینده جوغرافیائی گنیشله دیلمه سی دیر.

ظنیمجه بوگون آنا دیل لرینده اوخویوب یازا بیلن تورکلر یین سای ۵۰/۰۰۰ نفره چاتماز. یعنی ایران تورکلری نین یوزده ۹۹/۷۵٪ آنا دیل لرینده ساوادیسیزلیغینی سؤیله سک یانیلما میشتی.

اوخویوب، یازما سینین بیلمه یین بیر کوتله طبیعی دیر کی، دیل، ادبیات و فولکلور اوزه ریسنده چالیشمالاری دا چوخ محدود اولاجاق، اونا گؤره ده کیتابلاریمیزین ان یوخاری تیراژی ۳۰۰۰ نوسخه ده دایانیر و نادیر حاللاردا ایکینجی و یا اوچونجو دفعه اولاراق چاپ اولونور.

۵- ایراندا نه اینکی تورکجه حتی فارسجا اوچون ده خلق ادبیاتی اوزه ریسنده هئچ بیر آکادئمیک ایش گؤرولمه میشتیر. اونیورسیتهلرده فارس خلق ادبیاتی بؤلومو یوخدور^(۱) و بیر درس کیمی بئله حتی ادبیات فاکولته لرینده تدریس اولماز. اونیورسیتهلرده فولکلور و خلق ادبیاتی نین عمومی تئوریلری و فولکلور تسویلامانین متئودولوژیسی تدریس اولونمور. داها دوغروسو هله فولکلور و خلق ادبیاتی بیر علم قولو کیمی ایراندا تانیلما میشتیر.

بو اوزدن بوتون ایرانلی آراشدیرماچیلار (ایستر فارس، ایستر سه ده تورک) بو علمه یابانجی دیرلار و اونا گؤره ده ایراندا چیخان کیتابلار بؤیوک اؤلچوده

متئودولوژیک نوقصانلار معروض قالمیشلار.

۶- ایراندا تورکجه کیتابلار یین یاینلانماسیندا هئچ بیر مسئول تشکیلات یوخدور. کیتابلار یین چاپینی مالی لشدیرن و یاینلایانلار یین چوخو کیتابلار یین یازبچیلاریدیر. بو کیتابلاری یاینلایان ناشیر لر ده کیتابین مناسب یایلماسیندا هئچ بیر مسئولیت قبول ائتمیر لر.

۷- ایراندا اوزون بیر مدت یعنی اسلام انقلابینا قدر (۱۹۷۸ - جی ایلین سونونا قدر) اساساً تورکجه کیتاب نشر ائتمک یاساق ایدی، او زمان آرا - سیرا چیخان کیتابلار عمومأ دولت آداملاری نین گوزوندن ایراق چاپ اولوب یاییلیر دی. آنا دیلینده کیتابلاریمیز عمومأ سون ایگیرمی بیر ایله چاپ اولموشدور.

۵۳ ایل پهلوی دؤنه مینده فولکلوروموزا عاید آنجاق ۲۶ کیتاب چیخمیشدیر. اونلار یین دا آنجاق سکگیزی تورکجه قالانی فارسجادیر (یاخود اساساً فارسجادیر). دئمک هر ۱۷ ایله فقط بیر کیتابین چاپ اولماسی مومکون اولموشدور. اسلام انقلابیندان سونرا ۱۱۵ عونوان کیتاب فولکلور زمینه سینده چاپ اولموشدور کی، اونلار یین دوخسانی تورکجه، دو ققوزو فارسجا، اونو تورکمن تورکجه سی و آلتیسی دا ایکی دیله (تورکجه و فارسجا) دیر^(۲). مقایسه اوچون خاطر لادیرام کی بو کیتابلار یین صحیفه لر یین سای ۲۰/۰۰۰ صحیفه به چاتیر.

۱- بو داها دوغروسو بوندان آسیلی دیر کی اساساً فارس دیلی ایراندا ایکینجی بیر دیل کیمی گلیمش و یاییلمیشدیر. آنا دیل لر ی فارسجا اولانلار اساساً افغانیستانین بلخ و ماورالنهرین بوخارا شهرینده یاشامیشلار. سونرالار غزنوی لر و سلجوقیلر زمانین فارس دیلی رسمی دؤلت دیلی (دیوان و ادبیات دیلی) کیمی تورکلر واسطه سیله اورتا آسیادان ایرانا گلدی، اونا گؤره ده اسکی بیر خلق ادبیاتی گلنگی فارس دیلینده اولمامیش عکسینه اونلار یین مکتوب ادبیاتلاری چوخ گوجلر اولموشدور.

۲- مورفین حسابیر لادینی لیستی (بیبلیوقرافیینی) درگیمیزین صحیفه محدودلوغو اوزوندن درج ائنده بیلمه دیک. وارلیق.

قزاق تورکجه‌لی حقیقده آز - چوخ معلومات واردیر، اونا گؤره ده بورادا خلیج تورکجه‌سی، خوراسان تورکجه‌سی و قاشقایلارین شیوه اؤزللیکلری حقیقده قیساسا معلومات و نرملگی داها یارارلی گؤرورم:

خلج دیلی حقیقده

خلج‌لرین دیلی بوگون تانینمیش اولان اوغوز، اوغور، قیپچاق، چوواش و یاقوت دیل قروپلاریندا یئر توتمایان مستقل بیر تورک دیلیدیر.

پرفسور دورفرین آراشدیرمالارینا گؤره خلیج دیلی اسکى تورکجه‌دن (گؤک تورکجه‌دن) داها اسکى دیر. خلیج تورکجه‌سینده گؤک تورک و پروتو تورک دیل‌لرینین قالیبتیلارینی آشاغیدا وئر دیگیمیز بیر نئچه اؤرنکله گؤرمک مومکوندور.

Dumrug = yumrug	یومروق
Tavuşqan = Dovşan	دوشان
Kez = Göz	گؤز
yüng = yün	یون
Dağ = Deyil	دئیل
kün = Gün	گون
Biligan = Bileceyem	بيله جگم
Biligay = Bileceksen	بيله جکس
Hadri = Ayri	آیری
Hadak = Ayag	ایاق
Bere = biri = kurt (eski türkcede böri)	
Balug = Şehir	شهر
Agrug = Ağrı	آغری

خلج آتاسؤزلریندن بیر نئچه نمونه

1. Tülkiga haydlar şahedun kemə haydā gudruğum

تولکویه دندیلر (آیتدیلا) شاهیدین کیمدیر،

دندی قویروغوم.

2. yağ yağ üste tamayur petle gorug gaynayur

یاغ یاغ اوسته دامیر، یارما یاون قابناییر.

دئمه‌لی ۱۷۵ ییلده هر مین نفر ایران تورکونون اورتالاما آنسجاق بیر صحیفه فولکلورو توپلانیب چاپ اولموشدور. حال بو کی مین نفرلیک بیر کندیمیزین آنسجاق عاشیغی نین دیلینده اونلارچا داستان، یوزلرجه ائل هاوالاری، مینلرجه آتالار سؤز و مثل، بایاتی و... بولونماقدادیر.

نتیجه (سؤنوج)

مقاله نین سونوندا مختصر حالدا بو نکته‌لری قید ائتمک اولار:

۱- ایراندا دانیشیلان بیر چوخ دیللرین ایچینده تورک دیلی نیسی اکثریته مالیکدیر.

۲- ایران تورکلری بوگون تورکیه تورکلریندن سونرا یئر اوزونده ان بویوک تورک توپلومودور.

۳- ایران تورکلری نین چوخو ایرانین شمال غربینده بیر ده شمال شرقی و گونئیینده یاشاییرلار.

۴- گونئی و اورتا ایران تورکلری نین دانیشدیغی شیوه، آذربایجان تورکجه‌سی نین بیر شیوه‌سیدیر.

خوراسان تورکلری نین دیلی ایسه تورکمن تورکجه‌سی و اؤز تورکجه‌میزین آراسیندا اولوب داها چوخ تورکجه‌یه یاخین بیر دیلدیر.

۵- ایران تورکلری چوخ زنگین بیر فولکلور خزینه‌سینه مالیکدیرلر و دونیا تورک فولکلورچولاری، دیلچیلری، ائنتنولوقلاری،

سوسیولوقلاری و آراکتولوقلاری آختاردیقلاری بیر چوخ ایشه یارایان ماتریاللاری ایران تورکلری نین

دیل و ائل ادبیاتیندا تاپا بییرلر. ایران تورکلری نین خلق ادبیاتی بوتون تورکلرین آیریلماز ادبی میراثیدیر و اونا هرکس صاحب چیخمالیدیر.

۶- بوگون فولکلوروموزون توپلانیب،

یایلماسیندا اساس انگلر آنا دیلده تعلیم و تربیه نین اولماماسی، فلکلورون بیر علم قولو کیمی ایراندا تانینماماسی، فارسلاشما جریانی و بو کیمی

عامللردن عبارتدیر.

خلج، خوراسان و قاشقای تورکلری نین

دیل و شیوه اؤزللیکلری

بئله ظن ائدیرم بوگون آذربایجان، تورکمن و

سازلاریندا چالیب اوخویارلار.

خوراسان تورکلری نین آتالار سؤزلریندن بیر
نمونه
-کوره کندن اوغول اؤلمس، کیلدن (کولدن) تپه.
-آتون آتاسو، بیگی دینگ آناسو.
-قیل قامچیا قوتدیر.
-هئچ اوت بی توت (توتسوز) دئییل.
-آت مینن آتاسونو تانوماس.
-جوجه قلیبرینگ آستینده (آلتیندا) قالماز
گئنگیشلیگه بیر چیخار.

قاشقایلارین لهجه خصوصیتلری

سون آراشدیرمالارین گؤستردیگینه گؤره
قاشقای آدی نین قایی ائلی ایله بیر رابطه سی واردیر.
قاشقایلارین دیلی آذربایجان تورکجه سی نین بیر
شویه سیدیر. قاشقایلار بئش بؤیوک ائتل
بیرلشمه سیندن اولوشوشلار. بونلار کئش گؤللو،
دره شورلو، عمله، شیش بؤلوک، فارسامددان
ائللری دیرلر، فارسامددان نیستأ صاف اوغوز
دیلی دیر. عمله ائلی نین دیلینده ایسه آز - چوخ خلج
تورکجه سی نین ائتگیسینی گؤروروک.
قاشقایلارین تشکولونده آغاجریلر، بایاتلار،
اینانلیلار، اووشارلار و خلجلرین ده معین رولو
اولموشدور.
قاشقایلاردا آذربایجان تورکجه سی نین تاپیلماق
سؤزو یئرینه بولونماق،
ائله مک سؤزو یئرینه ائتمک، گلیر، آلیر سؤزلری
یئرینه گلاپور، آلاپور، یاخشی سؤزو یئرینه یشک،
تورپاق سؤزو یئرینه تورپاق، اینانمارام سؤزو یئرینه
اینانمام دئییلیر. بو مثاللار اونون داها چوخ آنادولو
تورکجه سینده یاخین اولدوغونو گؤسترمدکده دیر.
ایندی ایسه قاشقای آتا سؤزلریندن بیر نجه
اؤرنک:

اؤت یانماسا توت چیخماز

ot yanmasa tüt çıxmaz

اؤلوم آتی یوگروک گئدر

ölüm atı yügrük geder

3. Bu yilgi kuş kəlmiş belderkine civ - civ irtir

بو ایلکی قوش گلمیش بیلدیرکینه جوک - جوک
اؤیره دیر.

4. yelgin siriylen yetermiş haladana hartica kezir

ایلخینی سورسو ایله ایتیرمیش، آدادانا آردینجا
گزیر.

5. Orde burde sözüy olta yık istide kezuy olta

اوردا - بوردا سؤزون اولسون یوک اوستونده
گؤزون اولسون.

خوراسان تورکلرین دیلی حقیقده

پروفسو دورفر، خوراسان تورکلرینی سلجوق
تورکلری آدلاندیریر و بونلارین بیر قیسمی نین حتی
سلجوقلاردان دا اؤنجه، غزنویلر زامانیندا خوراسانا
گلیب اورادا ساکنلشدیکلرینی یازیر.
خوراسان تورکجه سی اوغوز قروپونا منسوبدور.
مولانا جلال الدین رومی، حسن اوغلو و خواجه
دهانی نین شعرلری بو دیلده یازیلیمیشدیر.
خوراسان تورکجه سی آذربایجان تورکجه سینده
یساخین اولماقلا برابری اؤزبک و تورکمن
تورکجه لریندن ده ائتگیلنمیشدیر.
خوراسان تورکجه سی ایرانین خارایجینده
تورکمنیستان و اؤزبکیستاندا آز - چوخ دانیشیلیر.
اؤزبکیستاندا بو دیله اؤزبک - اوغوز دیلی آدی
وئرلیمیشدیر.

خوراسان تورکلری نین شرق قیسمی (دره گز،
کلات و شیروان) آذربایجان تورکجه سینده داها
یاخیندیر و حتا اونو آذربایجان تورکجه سی نین بیر
شویه سی کیمی قلمه آلماق اولار. آنجاق جیغاتای،
نیشابور، تربت حیدریه بؤلگه لرین دیللی آز -
چوخ آذربایجان تورکجه سیندن فرقله نیر.

خوراسان عاشیقلا ری هم "اصلی - کرم"، "عاشیق
غریب ایله شاه صنم" کیمی آذربایجان عاشیق
داستانلارینی هم ده "مختومقلی فراقی" نین
قوشمالارینی هم ده "علیشیر نوائی" نین شعرلرینی

۱۲- لوکاسوا بی بی رابعه، ترکمنهای ایران، ترجمه سیروس ایزدی و حسین تحویلی [شباهنگ، ۱۳۵۹. تهران]

۱۳- میرنیا، سیدعلی، ایلها و طوایف عشایری خراسان [نشر دانش، ۱۳۶۹، تهران]

۱۴- بیگدلی، پروفیسور غلامحسین، تاریخ بیگدلی، شاملو [فتحی، ۱۳۷۲، تهران]

۱۵- مقامی، محمداسماعیل، جغرافیای تاریخی شیروان، [معاونت فرهنگی آستان قدس رضوی، ۱۳۷۰، مشهد]

۱۶- جمفری، عباس، کوهها و کوهنامه ایران، [گیتاشناسی، ۱۳۶۸، تهران]

۱۷- رئیس‌نیا، دوکتور رحیم، کوراوغلو در افسانه و تاریخ [دنیا، ۱۳۷۸، تهران]

بیز اوغرو اولدوق گنجه آی آیدین
Biz ogrı oldug. Gece ayaydın
بیر میخ بیرنالی، بیر نال بیر کیشی بی، بیر کیشی بیر
ائلی قورتادیر
Bir mix bir nalı, bir nal bir
kişiyi, bir kişi bir eli qutarır.
بو "amma" دا بیر "amma" دا وار
Bu "amma" da bir "umma" da
var

● قایناق‌لار

- ۱- مردانی رحیمی، اسداله، آنالار سؤزو (جنوب تورکلرینین آتا سؤزلری) کیان نشر - ۱۳۶۸ - شیراز
- ۲- سومر پروفیسور فاروق، نقش ترکان آتاتولی در تشکیل و توسعه دولت صفوی، ترجمه احسان اشراقی و محمدنقی امامی [گسترده، ۱۳۶۱، تهران]
- ۳- بیات، نادر، تورانیان، [ایران‌شهر، ۱۳۶۷، تهران]
- ۴- بیات، نادر مهاجران توران زمین [ایران‌شهر، ۱۳۷۰، تهران]
- ۵- افشار سیستانی، ایرج، ایلها و چادرنش‌تان و طوایف و عشایر ایران، [مؤلف، ۱۳۶۶، تهران]
- ۶- هئیت، دکتر جواد، تاریخ زبان و لهجه‌های ترکی، [نشر نو، ۱۳۶۸، تهران]
- ۷- هئیت، دکتر جواد، ترکی خراسانی، وارلیق شماره ۷۱ - ۵
- ۸- هئیت، دکتر جواد، ترکی خلیج، وارلیق شماره ۴-۷۰
- ۹- سازمان جغرافیائی ارتش، فرهنگ جغرافیایی آبادیهای ایران، ۱۳۸ جلدلیک مجموعه [انتشارات سازمان جغرافیائی وزارت دفاع و پشتیبانی نیروهای صلح]
- ۱۰- مرکز آمار ایران، سالنامه آماری ۱۳۳۵ و ۱۳۷۵ [مرکز آمار ایران، تهران]
- ۱۱- صرافی، علیرضا، آذربایجان فولکلورو [؟ ۱۳۷۹ تهران]

دەدە قورقوددا ساغ-سۇل آنلايشى وبونون تورك دۆلت گلەنگى باخيمىندان اهمىتى

كتاب دەدە قورقود، تورك خلقى نين هاراداسا
مقدّس ليك مرتبه سینه اوجالمیش کیتابلاریندان
بیریدیر. تأسف کی، ایندییه کیمی اونا، پروفئسور
دوکتور بهاءالدین اؤگلی چىخماقلا تورک
دۆلتچى ليک گلەنگى گوزگوسوندن باخان اولمايىب.
تدقیقاتچیلار خصوصیله دیل، ادبیات، عادت -
عنئنه، معیشت و س. موضوعلاریندا دایانیلار.

بیز بو معروضه میزده، تورک دۆلت گلەنگینه
ساغ - سۇل آنلايشى و اۇنون دده قورقوددا توتدوغو
یتره اشاره ائده جگیک.

تورک دۆلتچى ليک گلەنگینه، «دۆلت، استقلال،
اۆلکه و خلق» اۇنون بینئوره داشلاریدیر. (۱)

تورکون حاکمیت آنلايشیندا دۆلت و یا
ایمپیراتورلوق، اۇنا تانری طرفیندن ارمغان
اندىلمیشدیر. (۲) و اۇدا بو بؤیوک مسؤلیتی لایقلى
شکیلده قۇریوب ساخلامالیdır.

تورک دۆلت تشکیلاتیندا اۇغوز خاقانلا باشلایان
دۆلتچى ليک گلەنگینه دۆلت «ساغ» و «سۇل» اولماق
اوزه ره ایکی جیناحدا تشکیلاتلانمیشدیر. (۳) ساغ
طرف، تورک تاریخینده همیشه مقدّس سایلمیشدیر؛
چونکی حاکمیت همیشه بو الله اولوب. شجره
تراکیمه ده دئییلیر کی، اۇغوز خاقان شام ولایتینده
اۇلارکن بیر کۆله سینه (نؤکرینه) قیزیل بیر یای و اوج
قیزیل اۇخ وئردی. اۇنا دئدی کی، قیزیل یایی
گوندوغاندا بشر آياغی دیمه ین بیر یتره باسدیر و بیر
اوجونو دا ائشیکده قۇی، اۇخلاری ایسه گونباتان

۱- قفس اوغلو، ا.تورک میلی کولتورو، استانبول، ص
۲۳۷ - ۲۳۲.

۲- گیرا اود، رننه، گۆک تورک ایمپیراتورلوغو، استانبول
۱۹۹۹ ص ۱۰۸.

۳- کافالی، مصطفی. آلتین اوردو خانلیغی نین
فورولوش و یوکسلیش دئویرلری، ص ۱۱۷.

سیف الدین آلتایلی
کۆچورن: ح. م. ساوالان

طرفدە ئىشنى ايلە ياي كىمى توۇباغا قۇيلا. كۆلەسى بو ايشى كۆروب گلدىكدن بير ايل سۇنرا اوچ بۇيوك اۇغلونو گوندوغان طرفە، اوچ كىچىك اۇغلونو دا گونباتان طرفە اۇوا يۇلادى. بۇيوك اۇغلولارى قىزىل يايى تايىب گتىردىلر و اتالارى نىن امرى ايلە يايى پارچالايىب بۇلوشدولر. اوچ كىچىك اۇغلو دا گونباتان طرفدە كى اوچ قىزىل اۇخو تايىب گتىردى و اوخلارى دا اۇنلارا بۇلوشدوردو. يوردونا قايتىدىقدان سۇنرا دا بۇيوك بير تۇى و نردى و هامىنى بير يترە يىغدى. بۇيوك اوغلولارىنى چاغىردى دندى كى، سىز قىزىل يايى تايىب گتىردىنيز آدينيز «بۇز اۇخ» اۇلسون، كىچىك اۇغلولارىم سىزدە اۇخلارى تايىب گتىردىنيز آدينيز «اوچ اۇخ» اۇلسون. بوندان بئله بۇز اوخ نىلىندىن كىم اۇلايىلرسە اۇ خاقان اۇلسون، اۇنلار ساغدا ايلشسىنلر. اوچ اۇخلار دا سۇلدا ايلشسىنلر. دونيا دوردوقچا دا امرىنە اطاعت ائتسىنلر^(۱).

اۇغوز دۇرونده عايله اىچىندە ايلشمە نىظامى نىن اساسىنى قوبان ايسە وزىر ايرقىل خوجادىر. اۇ، «اۇرون، آدىلى تۇرەنى قۇيموش و بو قانونلا عايله اىچىندە كىمىن هاردا ايلەشە جىگىنى معىن ائتمىشىدىر. اۇغوزون كۆيدىن اننن بير ايشىق اىچىندىن چىخان قىزلا ائولنمەسىندىن اۇلان اۇغلو «گون خان». اۇغوزدان سۇنرا خاقان اۇلدوغونا كۆرە باشدا ايلەشىردى. اۇنون ساغىندا ولى عهد اۇلان بۇيوك اۇغلو قايى، سۇلوندا ايسە اۇغوزون دىگر خانىمىندىن اۇلان اۇغلو، يعنى گون خانىن قارداشى كۆى خان ايلەشىردى.^(۲)

سوفرە باشىندا ايلەشركن دە هرەننن اوز يىثرى واردى و كسىلن حثىوانىن هاراسىنى كىمىن يىشە جىگى دە يىشە «اۇرون» آدىلى قانونلا معىن ائدىلمىشىدى.^(۳)

هون دۇرونده خاقانىن اوتاغى نىن قايىسى گوندوغانا باخمالى ايدى.^(۴) كۆك توركلر و اختىندا دا اۆلكەننن ادارەسى ساغ و سۇل طرف اۇلماق

اوزەرە ايكى حىصە يە آيرىلىردى.^(۵) ساغدا خاقان ايلەشىردى، سۇلدا ايسە ولى عهد. قدىم توركلر مقدس سايدىقلارى گوندوغانا اوزلرىنى توتوب گوننى استقامتە «ساغ»، قوزنى استقامتە ايسە «سۇل» دنىسىردىلر.^(۶) بو شكىلدە كى بۇلونمە دە كۆسمۇلۇزىك آنلايشىدان منبەلە نىردى.

اۇغوز خاقانىن وصىتى عىنىلە يىترنە يىتتىرىلىب و نىسىللىر بۇيو داوام ائتىدىرىلىبىدىر. سلجوقلور دا آنادولودا بىزانسىلارلا قارشى داها مۇحكىم مبارزە يىترىتمك مقصدىلە حاكىمىتلىرىندە كى تۇرپاقلار نىن شرق و غربى نىن ان اوچقار يىثرلرىندە «اۇچ» تشكىلاتلارى ياراتمىشىدىلر^(۷) كى همىن تشكىلات دا هون كۆك تورك دۇروندىن قالان گلەنگىن داوامىدىر.

تورك تارىخى و مدنىتى جەھتدىن مىشلىسىز اهمىتە ماليك اۇلان اۇرخون - يىنى سنى آيىدەلرىندە دە ساغ - سۇل آنلايشى بوتون عظمتىلە اۇزونو كۆستەرىر. بىلگە خان آيىدەسى نىن شىمال طرفىندە دنىيلير: «مىندان سۇنرا گلن كىچىك قارداش و قارداش اۇغوللارىم، اۇغوللارىم، بوتون سۇيوم، مىلتىم؛ ساغدا كى شاداىپت

- ۱- ابوالقاسى باهادىرخان، شجرە تراكمە، آنكارا ۱۹۹۶، ص ۲۴۴ - ۲۴۳
- ۲- اۆگل، بهاءالدىن، توركلردە دۆلت آنلايشى، آنكارا ۱۹۸۲ ص ۳۶۸ - ۳۶۷.
- ۳- اىنان، عبدالقادىر، مقالهلر و اىنجهلەمەلر، ۱- جى جىلد، آنكارا ۱۹۸۷ ص ۲۴۲.
- ۴- رۇخ، جئان - پاول، توركلرىن و مۇغوللار نىن اسكى دىنى، استانبول ۱۹۹۴ ص ۸۷.
- ۵- آرسال، صدرى مقصدى، تورك تارىخى و حقوق، استانبول ۱۹۴۷ ص ۲۰۹.
- ۶- اۆگل، بهاءالدىن، آ.گ. ۱ ص ۲۵ - ۲۴.
- ۷- كۆپرولو، م. فواد، عىشانلى اىمپىراتورلورغونون قورولوشو، آنكارا ۱۹۷۲ ص ۱۳۱.

بىگىر، سۇلداكى تارىخانلار^(۱)... بوردا دا ساغ و سۇلا
دۆلت تشكىلاتى چرچيوه سىندىن اشارە اندىلىرى.

قىزىل اوردو خاقانى اۆزىك خانىن تشكىل
اندىگى بىر مراسىمدە يتر توتما نىظامى بارەدە ابن
بطوطە دئىير: مراسىمدە دۆلتىن قاباقدا گىدنلىرى ساغ و
سۇل نىظامىنا گۆرە آيىلە شىردى. خانىملار دا اۆز
نوفۇدلارينا گۆرە ساغدا و سۇلدا آيىلە شىردىلر.^(۲)

۱۹- جو عصرده دە تىكە توركىملىرى آراسىندا ۱۴
آي ياشامالى اولان ھىنرى دىجولمبو ائوبلو جقو
ائويللە، اولار يىن ائو ايچىندە نە جور آيلىشىدىكىلىرى
بارەدە دئىير: ائو يىيەسى اؤجاغىن قاباغىندا و قايىبا
باخان يتردە آيىلە شىر. قاديىنلار قايى نىن ساغىندا كىشىلر
سۇل طرفدە، يعنى عايىلە نىن رىئىسى نىن ساغ طرفىندە
آيىلە شىرلر.^(۳)

تورک دۆلت گەلگىندە گۆرولن، عايىلە ايچىندە
تطىق اندىلن ساغ و سۇل جىناحلاىر عىنىيلە ددە
قورقوددا گۆزە دىير و اؤنون اۆز يىرىنى بوردا دا
قۇرودوغو مشاهدە اولونور. دۆلت ادارە سىندە و
پرۇتۇكول قايىدالارىندا ھەرنىن اۆز يىرى و اردى و بو
پۇزولماز قانۇن حۇكۇمۇندە ايدى. خصوصىيلە
قورولتايىلاردا يىتر توتما و آيىلشمە نىظامى اۆزونو
گۆستەرىردى. ھىچ كىس اۆزگەسى نىن يىرىندە آيىلە شە
بىلمزدى.

قام بورەبىك اؤغلو بامسى بىرىك بۇيوندا دئىيلير:
«باياندىر خانىن قارشىسىندا اوغلو قارابوداق يايىنا
سۇيكە نىب دورموشدو. ساغ يانىندا قازانىن اؤغلو
اوروز دورموشدو. سۇل يانىندا قازلىق قۇجا اؤغلو
بىك يىگەنىك دورموشدو»^(۴).

ھىمىن بويدا باياندىر خانىن دىوانىندا آيىلشمە
اؤغوز بىگىلىرى ايلە يىرلىرىنە بىر نظر سالاق. «خانىن
ساغىندا باياندىر خانىن نوھسى سالور قازانىن اؤغلو
اوروز دايانىردى. خانىن سول يانىندا قازلىق قۇجا

اؤغلو بىك يىگەنىك دايانىردى»^(۵). اۆروزون وليعهد
اۆلدوغو باشا دوشولور. اوروزون دوستاق اۆلدوغو
بۇيدا دئىيلير: «اؤغولجوغازى اوروز، قارشىسىندا يايا
سۇيكە نىب آياقدا دايانىشىدى. ساغ يانىندا قازانىن
قارداشى قارا گونە آيىلشمىشىدى. سۇل يانىندا دايىسى
آروز آيىلشمىشىدى»^(۶).

يىنە قامبورا بىك اؤغلو بامسى بىرىك بۇيوندا
دئىيلير:

ساغدا آيىلشمە ساغ يىلر

سۇلدا آيىلشمە سۇل يىلر^(۷)

داستاندا اۆز يىرىنى بىلمەين و آيىلشمە قايىداسىنا
اۆيمايان اوشون قۇجا اؤغلو اگەرىك ترس اوزامىش
اوزونو توتوب دئىير: «مرە اوشون قۇجا اؤغلو، بو
آيىلشمە بىگىلرىن ھەر بىرى اۆتوردوغو يىرى
قىلىنچى نىن حاقيلا قازانىيدىر. مرە سن باشى
كىسىدىن؟ قانمى تۇكدون؟ آجىمى دۇيوردون؟
چىلپاقمى گىنىندىردىن؟»^(۸)

عايىلە، تورک مىلتى نىن اۆزگى و تورک دۆلتى نىن
دە ان كىچىك حىصە سىيدىر.^(۹) اؤ، تارىخ بىۇبو
طبيعىن ھەر جورە سىناغىندان اؤغورلا چىخىمىشىدىر.

۱- اۆركون، حىسنى نامىق، اسكى تورک يازىتلارى، ۱-
جى جىلد، استانبول ۱۹۳۶ ص ۲۲.

۲- كافالى، مصطفى، آ، ك، ۱ ص ۱۱۹.

۳- دىبلوچ قونويللە، ھىنرى دىجولمبو ائف، توركىملىر
آراسىندا، آنكارا ۱۹۸۶ ص ۵۵.

۴- ارگىن، محرم - ددە قورقوت كىتابى. ۱، آنكارا ۱۹۹۷
ص ۱۱۷.

۵- گۆك ياي، اۆرخان شايىق، ددە قورقوت كىتابى. ۱.
آنكارا ۱۹۹۷ ص ۱۱۷.

۶- ارگىن. م. آ. گ. ائص ۱۵۴.

۷- گۆك ياي، اۆرخان شايىق، e. a. ص ۷۴.

۸- ارگىن. م. آ. گ. ۱ ص ۲۲۵.

۹- اۆگل. ھالدىن، نورك كونلورونون گىشمە چاغلارى.
استانبول ۱۹۸۸، ص ۲۳۹

توركلر دۆلتلرينه عىنى ايله عايله لرینده اۆلدوغو كىمى، ساعات دىقلىق لىگىندە اىشلەين بىر نىظام وئرمىشلر. عايله دە وئرىلن دۆلتچى لىك شعورو عوض اۆلونماز بىر نىظام كىمى تطبىق اندىلىردى. خاقانلىق و ولىعهدلىك دىموكراتىك سىچكى ايله لايىق اۆلانلار تاپشورلىردى. ترس اوزامىش دىمىشكن، هرە اۆز يىرىنى عقلى، مىلتى و دۆلتىنە اۆلان صداقتى و قىلىنچى نىن حاقىلا آىردى. ساغ و سۆل آنلايشى، عادىجە يىرلردن عبارت دىيىلدى. همىن آنلايشىدا دونيا حاكىمىتى اىدىياسى و اۇ عقىدە يۆلوندا هرە نىن اۆز باجارىغى ايله اۆز يىرىنى توتما گلەنگى حاكىمدىر.

دده قورقود مىيدانا گلىب آلقىش وئركن دىيىر: «سىر دە اندركن آغ بۆز آتىن بودرە مەسىن!» بوردا ايفادە اندىلن آغ بۆز رنگلى آت دا توركون حاكىمىت آنلايشى ايله باغلىدىر. اۇغوز خاقان چىن اىمپىراتورو كاؤنو م.ا. ۲۰۰ - جو ابلدە پىنتىنگ قالاسى دۆيوشوندە محاصرە بە سالاركن، اۇردوسونو دۇرد يۇنون آت رنگىنە گۆرە تنظيم ائتمىشىدى. بۆز آتلار مقدس سايبان گوندوغان طرفىن، قۇنور آتلار جنوبون، آغ آتلار غرىبن، قارا آتلار ايسە شىمالىندى^(۱). دده قورقود، آلقىشىندا «آغ بۆز آتىن بودرە مەسىن» ايفادەسىنى دە همىن «مقدس گوندوغان» آنلايشى ايله ايشلتمىشىدىر.^(۲)

تورك كۆسمولوژىسىنە گۆرە خاقانىن اۇتاغى، سارابى و يا ياشادىغى شهر دونيانىن مركزى اىدى،^(۳) تورك مىلتى نىن كائىناتىن يارادىلماسى و اوزونون اۇنا حۆكرمان اۆلماسى نىن تانرى طرفىندن بخش اندىلدىكى اىسمى، اساس عامىل اۇلاراق اوزونو گۆستەرىر. بو فىكىرلر ايشىغىندا اىناملادىيە بىلەرىك كى، دده قورقود داستانلارى، تورك دۆلت گلەنگى نىن داستانلاشمىش اۆيدە سىدىر.

۱- اۆگل، بهاءالدىن، هون اىمپىراتورلوقو تارىخى، آنكارا ۱۹۸۱، ص ۴۰۶.

۲- اسىن امل، تورك كۆسمولوژىسى، استانبول ۱۹۷۹، ص ۱۸.

۳- فاروق، سومر، اۇغوزلار، استانبول ۱۹۹۲ ص ۱۶۵.

دۇندورماچى

(خىتكاپە)

● آغشىن آغ كمرلى

سحر تىزدن، آنام ساغۇللاشىپ، ايش اوچون ائودن آيرىلدى. بىر آز سونرا پنجرەدن يىئە او سسى ائىشىتدوم.
هر گون پنجرەدن سحر - سحر يالئىز بىر سس ائىشىدردوم.
او سس ايلە دويغولاريم يوكسەلىپ، دىلكلرېم قانادلاناردى.
او سسى سانكى ايجېمدن دۇيوردوم.

بو گون دە پنجرەدن سحر - سحر او سسى دويدوم. بو دۇندورماچى نىن سسى او بىرى دوندورماچىلارېن سسىنە بنزەمىردى. اونون چوخ - چوخ فرقلى اولدوغونو هر گون دۇياردوم، بوگون دە دۇيدوم. دوندورماچى آرخاسىنا باخا-باخا اوزاقلاشىردى. سانكى پنجرەدن منىملە وداغلاشىردى. هىچ دوشونمەدن، ايجېمدن قرار وئردوم. قاپىلارى آردى - آردىنا چالاراق... يولون سونوندا اوزومە گلدىم. اوزومدن آسىلى اولمايaraq او سسە دوغرو قاچىردوم. من يوكسك سسلە دوندورماچى! دوندورماچى! - دئە چاغىردوم، باغىردوم. آغ ساچلى، يورغون وكدرلى دوندورماچى تىكرلى سۇيودوجوسونو داباندىردى. ياخىنلاشىپ بىر دوندورماچىستەدوم. دوندورمانى منە سارى اوزاتدى. بىر آن نەدنىسە او اوزگون باخىشلارى يانار داغ اولدو. گۈزلرىندە دنيزلر دالغالايىپ طوفان اولدو، يىرىن چكە بىلمەدىكى قىمى آغىر اولدو. بىر "آه" كىمى يوخ، بىر تۇز كىمى اۇچان اولدو. دوندورماچى دوندورما ساتدىغىنى چوخدان اونوتموشدو. شىرىن گورولتوسونو، اينسانلارېن روحسوز فرىادىنى، بوتون وارلىغىنى، بوتون گلەجگىنى او، چوخدان اونوتموشدو. بىر آن اوزونە گلدى. بىر سۇز دئىش اولسون دئە آدمى سوروشدو. او آنامدان فرقلى بىر دىلدە دانىشىردى. من ايسە هاوانى اۇدوب اوتانا- اوتانا باخىشلارېمى يىرە دىكدوم. بوتون وجودوملا، بوتون وارلىغىملا ايجېمدن قوپان بىر سس هايقىرماق ايستەمگىمە باخمايaraq دوداقلارېمدا يالئىز بو سۇزلر جانلاندى؛ "گون... ائىل، گونئىل" - دئىب دوردوم. باخىشلارېمى يىردن آيىرمادان دوردوم. "سنىن نە گۈزل آدىن وار" - دئە بىر نىچە دفعە تىكرار ائتدى: "گونئىل، گونئىل". قاشلارېنا اىلمك ووروب، گۈزلرىنى قىيىپ گولومسە يەرك دئدى: - قىزىم، نەدن اوتانىرسان كى؟! بىلىرسنىمى، سىن اولماسان ائلىن گونو دە، گونشى دە اولمازا! سىن اولماسان حياتىن دا هىچ آنلامى اولمازا! گۈرونور بو آدى سنە آتان قوپوب.

دوندورماچى سونوندا بىر گولوش ارمان ائتدى. دويدورماچى پول آلمادان سورعتلە اوزاقلاشىدى.
او، آرخاسىنا باخمادان اوزاقلاشىدى. من ايسە ياواش - ياواش اوزومو توپارلايىپ فىكرە دالدىم. "او هاردان بىلىردى كى، بو آدى منە آتام قوپوب؟" - دئە دۇنە - دۇنە دوشوندوم.
نە اوچون ايندىيە كىمى بو سۇزو كىمسە منە سۇيلەمەيشدى؟ آه آتام! آه آتام! اونون سۇزو اورگىمىن جانى اولدو، معناسىز حياتىن آدى اولدو. دوشوندوم كى، من اونو هارداسا گۈرموشم ■

آذربایجان خلق ادبیاتیندا تاریخی حادثه لرین ایزی

● بابک دانشور

کوتله لرین یاشاییشیندا ائله بیر اۆنملی حادثه یوخدور کی، خالق ادبیاتیندا اینجه لیکله عکس اۆلنماسین. آذربایجان تورکو اسکیدن بری اۆز تاریخینی و کئچمیشینی خالق ادبیاتیندا عکس ائتدیرمیشدیر. اؤنا گۆره ده خالق ادبیاتی، تاریخی اؤیرنمک اوچون زنگین معلومات وئریر. بئله لیکله اسکی ناغیللار و افسانه لر واسطه سیله ایلکین یاشاییش فورمونو، کوتله نین دولایشیق دبلرینی و گۆروشونو اؤیره نیریک.

یابانجی باسقینچیلار، ظالیم حاکیملر حاقیندا یارانان ناغیللاردا، اؤنلارجا مناسبت ایفاده اۆلونور. «ده ده قورقود»، «کور اوغلو»، «ستارخان»، «بابک»، «قاجاق بنی» کیمی داستانلاردا خالقین کئچمیشده کی یئرلی و یابانجی دوشمنلره قارشى دویوشو تصویره چکیلیر. بو باخیمدان خالق ادبیاتی نین بؤیوک تاریخی دیری وار. خالقیمیزین ایچ و دیش دوشمنلرینه قارشى دویوشده یاراتدیغی ایگی دلیک ماهیتلاری، داستانلاری، کوتله نی تاریخ بویو یوردو قوروماغا روحلاندیرمیش و مردلیک، دؤنمزلیک، دویوشکنلیک خاصیتلری نین داها دا گوجلنمه سینه سبب اۆلموشدور. عرب باسقینچیلاری نین آذربایجاندا تورتدیکلری تالانلار و تۆکدوکلری قانلار بایاتیلاردا عکس اۆلنموشدور:

عزیزیم حارامی گلدی	حارام حارامی گلدی
عرب گلدی اولوسدان	تاتار حارامی گلدی
عربلر آی عربلر	آیباغیندا جورابلار

عسره يورد ونسرمه يين عرب يوردو خارابيلار

بو باياتيلار آزدا اولسا ايندى ده ائل آراسيندا ياشاير. ساواشلاردان، باسقينلاردان دوغما يوردوندان ديدرگين دوشن آذربايجانليلايرين حسر تلى و دردلى باياتيلاردا ايفاده اولونور.

اردبيلده «امير تيمور» حاقدام جاماعات آراسيندا بير روايت ديلدره گزير. بو روايته گوره «تيمور» عثمانلى پادشاهى «ايلدير يم بايزيد»ى مغلوب ائديب سمرقنده قايتماق ايسته ينده، اردبيلدن سوووشوردو، بو چاغدا شيخ صفى الدين نوهسى، شيخ صدرالدين اوغلو «على سياهپوش» اردبيلده آتاسى نين يئر ينده اوتورموشدو. تيمور اونونلا گوروشمك اوچون شيخين اوتوردوغو «دارالارشاده» آدلانان ائوه دوشور، گوروش زامانى اونا بير نئجه علمى سورغو وئرير، جاوابلاردان شيخين درين و هر طرفلى بيلگه صاحيب اولدوغوندان حثيرت ائدير. اونا ايرادتينى بيلدير يم مور يد اولور.

سؤنرا شيخه دئير:

- منه گوره امرينيز اولسون

شيخ بو يورور: منه هئج بير شئى لازم دئيل، لاکين اسير لر ين ايچينده بيز يم مور يدلر يمزدن وار، اؤنلارين بوراخيلماسينى سيز دن ريجا ائدير يم.

تيمور شيخين خواهيشينى يرينه يئتير مک ايسته ير، اونا گوره ده سوروشور:

سيز ين مور يدلر ينيز ين علامتى وار مى؟

شيخ قباسى نين آلتيندان بير قير مىزى يايلىق چيخاير ب اونا گورسه ده رك دئير:

- بيز يم مور يدلر يميز ين پاقلا رينا بو يايلىقدان بير پارچا تيكلي ب.

روايته گوره يايلىق پارچالانير شيخين كرامتيندن هر اسيره بير پارچا چاتير. بئله ليكله يوز مين كيشيه باخين اسير آزاد اولونور.

بوراخيلان اسير لر «قيزيل باشلار» آدلانيب و سؤنرالار «قيزيل باشلار» ارودوسونو تشكيل ائده رك شاه اسماعيل ختايى نين باشچيلىغى آلتيندا صفويه دؤلتين قورورلار.

قاجار دؤرونون سون زامانلاريندا روسلار بير داها ايرانين داخيلى ايشلرينده مداخله به باشلايرلار. خوراسان توركلرى نين باشچيسى اولان «جوجى خان» اونلارا قارشى مبارزه به قالخير و نئجه ايللر اونلارلا دؤيوشور نهايت روسلار اونو آلدادارق باتلاغا سالي رلار و باتلاقدا اونو گولله ييب اولدورورلر. او گوندن خلقين نفرتينى روس ايمپرياليزمى علثيهينه تمثيل ائدن جوجى خانين آدى ديللره دوشموش و خوراسان توركلرى نين خالق صنعتكارلارى (باخشي لار) اونون حقينده قوشمالار ترشموش داستانلار ياراتميشلار. هله ده بو ماهني لار خوراساندا باخشي لار طرفيندن ايفا اولونور.

باخشي لار توي لاردا و بايراملاردا "دوتار" ايله جوجى خانين ماهنيسينى اوخويارلار:

جوجو خان خانلارين خانى.

دره گزده يوخدور سانى

اوركده قالدى آرمانى

حئييف سندن اولدون جوجو

سَنين تَكين ننه دوغماز
فسلک داشی داشا قویماز
نامرد جوانمردی سئومز
حئیف سندن اۆلدون جوجو

دره گزی آلدین بوتون
بوخدور رشید سنین تکین
حلال اولسون امن - ودون
حئیف سندن اۆلدون جوجو

اطرافینی سالدات توتدو
سنین باختین نجه یاتدی
خاندا منی ارزان ساتدی
حئیف سندن اۆلدون جوجو

روس و اینگیلسلرین آذربایجانداکی ظولملری ده آتالار سۆزلرینده عکس اولونموشدور. اینگیلسلر هرات شهرینه سوخولدوقلاری زامان ایران و اینگیلس قوشونلاری آراسیندا آغیر بیر ساواش باش وئردی و بو آتاسۆزو اؤچاغدان دیلره دوشدو: یا هراتدا یا یئر آلتدا

هابئله ایکنجی دنیا ساواشیندا روسلارین ائتدیکلری باسقینلار قارشیسیندا یارانان بیر آتالارسۆزو بئله دیر:
سالدات بیر سیللی ووردو استالیندن زهلم گتدی.

خالق حرکتی نین دا آذربایجان خالق ادبیاتیندا معین ائتگیسی اولموشدور. عاشیق عابباس دئییر:

عابباس بو سۆزلری دئییر سریندن
آرخسی قازین سویو گلین دریندن
ائل بییر اولسا داغ اویستادار یئریندن
سۆز بییر اولسا ضربی کون سیندیرار

توفارقانلی عاشیق عابباس ۱۶ - جی یوزایلده شاه عابباس دؤرونده یاشاییب یاراتمیشدیر. خانلار آراسیندا گئدن بوللو ساواشلاردا، کندلر و شهرلر تالانیب محو اولوردو. خالق یوردوندان دیدرگین اولوب، وئرگیلر هر گون چوخالیر، اکینچی و شهر امکچیلری داها یوخسول لاشیر دیلار. بئله بیر زاماندا توفارقانلی عاشیق عابباس جاماعاتی اصفهان حاکمیتینه قارشى بیرلشدیریپ مبارزه یه چاغیریردی. بۇنلاردان علاوه عاشیق عابباس «عابباس و گولگز پری» داستانی دا یاراتمیشدیر.

او گولگز پرى آدلى بىر گۆزەلى سئوردى. شاه عابباس گولگز پرى نىن گۆزل ليگىن انشىدىب اۆز مأمورو ولى
 بنجانى گۆندەرىب قىزى قاچىردىب ساراينغا گئىرىر. عاشىق عابباس اۆز سئوگىلىسى نىن دالينجا اصفهانا گئىدىر و
 بورادا گوجلوناطىقلىك حىسى عابباسىن سىلاخىنا چئورىلىر و سونوندا سئوگىلىسىنى قايتارىر.
 شاه عابباس عاشىق عابباسا دئىير، من سنە قىزى وئەرم اما بو شرطلە كى، عرب، فارس و تورك دىللىرىندە بىر
 شعر دئىيەسن:

بو حالدا عاشىق بئله بىر شعر سويلەيىر:

مرد اودور حروفات حروف دمىندە
 دمە قال قاتمايا بىردن ائىدە گوش
 سوروشسالار اصول دىنن نئچەدىر
 عربى خمس، فارسى پنجدى توركى بئش

نامرد ايلن گل اولما سن آشىنا
 بىر گون اولار آغو قاتار آشىنا
 عابباس دئىير سالىم شاهىن باشىنا
 عربى حجر، فارسى سنگى، توركو داش

اۇ بو احوالاتى عمومى لىشدىرەك «گولگز پرى و عاشىق عابباس» داستانىنى ايشلەمىشىدىر.
 كور اوغلو:

۱۵۷۳ - ۱۵۷۱ - جو ايللردە تىرىزدە صنعتكارلار و شهر يوخسوللارى نىن بويوك قىيامى باش وئىرىر. قىيامچىلار
 چكەمچى، قصاب، پارچا توخويان، درزى، دوهچى، پاران، بنا، چؤركچى و س. دن عبارت ايدى. قىيامى شاه
 قوشونو طرفىندن ياتىرىلىر و اونلار قانلى ديوان توتولور.

پهلوان باشچىلارىندان بىرى نىن آدى نىن «عوض» اولدوغونو يازىرلار. تاريخچىلر بونون كوراوغلونون
 «عيواض - ائىوازى» اولدوغونو سؤيلىيىرلر. بو قىياملار عمومى لىشيب «كوراوغلو» داستانى نىن اساس تىملىنە
 چئورىلىر.

بئله اۇلدوقدا داستانداكى «عيواض = آيواز = ائىواز» صورتى نىن تاريخى «عوض» دن آلىنماسىنا شك - شوبهە
 يئرى قالمىر.

«كوراوغلو» داستانى آذربايجانين هر يئرئىندە يابانجى و يئرلى دوشمنلرە قارشى آلولاتان عموم خالق
 چىخىشلارى نىن بدىمى عكسى كىمى مئيدانا چىخمىشىدىر.

«كوراوغلو» خالق داستانى اولدوغو اوچون اوزون زامان دىللدە - آغىزلاردا عاشىقلار نىن سازلارىندا ياشايب
 بوگونه گليب چاتمىشىدىر. اۇنا گۆرە دە داستان ۱۷-۱۶ جى يوزايلردن اۇنچە كى بىر سىرا قهرمانلىقلاردان همە
 سۇنراكى مبارزە صحىفەلرىندن ائنگى لنىمىشىدىر.

«كوراوغلو» داستانىدا خالقىمىز نىن قهرمانلىق مبارزەسى نىن بۇيوك بىر دۇرو يوكسك صنعتكارلىقلا اۆز بدىمى
 ايفادەسىنى تاپمىشىدىر:

کور اوغلو سانا بنده دیر
چونکو ائیوازیم سنده دیر
در دیندن پراکنده دیر
اولسون یوزمین یاشین داغلار

یئردن دورسا کور اوغلو
قان سئل کیمی تۆکولر
تورون قورسا کور اوغلو
بیر قبی وورسا کور اوغلو

کور اوغلو داستانین باش قهرمانی دیر. داستاندا اولان بوتون فیکیرلرین، ایده لرین، اساس داشیجیسی دیر. «کور اوغلو» تاریخله سیخ باغلیدیر. باشقا بیر روایتله گۆره: جلالی دسته لرین رهبرلری ایچه ریسینده ایرواندا اولان آذربایجان تورکلری اشتراک اندی لرلر. بونلاردان «محمد کانا کرلی» گیزیر اوغلو مصطفی بگ» «کوسا صفر»، «قاراقاش»، «دلی نصیب»، «تانری تانیماز»، «یولا سیغماز»، «گۆیه باخان» و باشقا ایگی دلرین آدی واردیر. «کور اوغلو» آدلی بیر کیشی آذربایجاندا قیام باشچیسی اولوب. ایرانین رشت شهرینده روسیه نین کونسولو «الکساندر خودزکو» گیلانی، آذربایجانلی دولاشیب ایلک کز «کور اوغلو» داستانین توپلاییب ایندی اونون کور اوغلو سو پاریس موزه سینده دیر. او «کور اوغلو» نو ۱۸۴۰ - جی ایله فارس و تورک دیل لرینده بوراخیمشیدیر. «خودزکو» بوردا یازیردی: کور اوغلو اساس اعتباریله گونئی آذربایجانین سالماس، خوی، بۆلگه لرینده چالی شیر. حتا سالماسدا کور اوغلو نون تیکدیردیگی قالانین خرابه لیکلرینی گۆسته ریرلر. کور اوغلو داستانین نین بیرینجی قولو «آلی کیشی» آدلانیر. بو قولدا خالق انتقامچیسی اولان «کور اوغلو» گله جک دؤیوشلر اوچون حاضیرلانیر. گۆزلری دنیز جینسیندن اولان ایکی قولونا قوربان اندی یلن آلی کیشی نین بیرجه اوشاغی روشن دیر. روشن بوتون آذربایجان کندلرینده بؤیون میلونلارلا کندلی بالالاریندان بیر ی دیر. هئج کیمسه دن فرقلمه یین عادی بیر اینسان دیر. آنجاق خالقا گۆره بئله عادی بیر اینسان هئج زامان اونو او دؤرون ظولموندن، داغیدیجی ساواشلاردان قورویا یلمزدی. بئله بیر گوج عادی «روشن» ده بوخدو. بیر ایلخیجی بالاسینی، داستانین قهرمانی سئچن ائل بیلردی کی روشننده نورمال گوجدن بوخاری گوج لازیمدیر. بوگوجو اؤنا آنا تورپاق وئره بیلردی. «روشن» آنا یوردونون سئحیرلی سؤیوندان گوج - قوت آلیر. اونون آتی قیرآندا نورمال اولمایان بیر گوج وار. بئله لیکله خالقا گۆره «روشن - کور اوغلو» اولوب غصبکارلارا قارشى ساواشا قالدیر. «کور اوغلو» خالقین بوتون یاخشی سحیه لرینی اؤزونده توپلایان تپیدیر. او ائیلین ایگی د اوغلو یابانجی باسقینچیلارا و یئرلی پاشا - خان - بگلره قارشى ساواشیر، یوردوموزو مدافعه اندی ر. بو داستانین اساس ایده سینی تشکیل اندی ر. داستاندا «چنلی بئل» آذربایجانین، وطن رمزیدیر. بوراسی کور اوغلو نون سیلاحداشلاری اوچون مقدس یئردیر. او و اؤنون سیلاحداشلاری قانلاری نین سؤن دامجیسینا قدر ووروشور، جانلاریندان کئچیر و شهید اولورلار، آنجاق «چنلی بئله» دشمن آیاغی نین دیمه سینه یول وئرمزلر.

منی بنیادان بسله دی
تولک ترلانلار سسله دی
داغلار قوینوندا، قوینوندا
داغلار قوینوندا، قوینوندا

دولاندا ایگیت یاشیما
دیلر گلدی باشیما
یاغی چیخدی ساواشیم
داغلار قوینوندا، قوینوندا

شاھلاری گتیردیم جانا	سفر ائیلهدیم هر یانا
داغلار قوینوندا، قوینوندا	قیر آتیم گیلدی جۇولانا
قوچ کوراولو دوشدون دیله	اسیر چکدیم چنلی بئله
داغلار قوینوندا، قوینوندا	خان ائیواز منیملن بیله

«کوراولو» تکجه اۆز عصری نین قهرمانی نین تمثیلچیسى دئییل. او اۆزوندن اۆنجه عرب باسقینچیلاری ایله ایللر بویو ایگیدلیکله دۇیوشوب یوزمینلرجه عرب باشی کسمیش، اردبیلین «بیلان آباد» کندیندن ساوالان داغلارینا چکیلمیش «بذ» قالاسیندا یورد سالمیش «بابک» ین ده سیماسینی اۆزوندە توپلامیشدیر. «کوراولو» ائیوازی آتاسیندان آلیب چنلی بئله آپاراندا «جاویدان» دا بابکی آتاسیندان آلیب داغلارا «بذ» قالاسینا آپاردیغی یادیمیزا دوشمورمۇ؟ کوراولو ایکی گۆزونو الدن وثرمیش «آلی» کیشی نین اوغلودور. «جاویدان» ین دا آناسی ایکی گۆزدن کۆردور.

قیر آتسی گتیردیم جۇولانا
 وارسا ایگیدلرین مئیدانا گلسین
 گۇرسون دلیرلرین ایندی گوجونو
 بویانسین اندامی آل قانا گلسین
 کوراولو آییلمز یاغیا، یادا
 مردین اسکیک اولماز باشیندان قادا
 نمره لر چکهرم من بو دونیادا
 گۇرسه درم محشری دوشمانا گلسین

باکیم یوخ پاشادان، سولطانان، خاندان
 گلسین منم دئین کئچیردیم ساندان
 ارلر دالدالانیب قورخماسین قاندان
 آت سورسون غوغایا مردانا گلسین
 کوراولو امکچی کوتله نین اۆنده ریدیر. ائله بونا گۆره ده او فخر اندیر:
 قۇل دئییرلر قولون بویونو بورارلار
 قوللار قاباغیندا گئندن تیرم من
 کوراولو اۆز نیگارینا چنلی بئلی وصف اندهرک دئییر:

نیگار، چنلی بئل بودور بو!	چیسکینلی داغلارین باشی
نیگار، چنلی بئل بودور بو!	ایگیدلر آچار ساواشی

جۇمردلر دوتا بیلمه ین	خودکارلار باتا بیلمه ین
نیگار، چنلی بئل بودور بو!	کوشکینه باتا بیلمه ین

هـرگیز گـلمه بـیلمز یـاغی
نـیگار، چـنلی بـئـل بـودور بـوا

اوجـالاردان اوجـاداغی
کـور اوغـلو تک اوواغی

تورکمن چای آنلاشماسی:

۱۹- جو یوزایلده یارانان اجتماعی - سیاسی دوروم و باش وئرن حادثه لر اساسیندا آذربایجاندا چوخلو داستان و ماهنی یارانمیشدیر. بو داستان و ماهنیلار روس اشغالچیلاری و ایچ دوشمنلره قارشى مبارزه آپاران خالقین و اؤنون باشچیلارینین مبارزه سینی بدیعی شکلیده عکس انتدیریر.

۱۹- جو یوزایلده «تورکمن چای» آنلاشماسی نتیجه سینده آذربایجانین قوزئی قیسمی روسلارا وئریلیر و آراز چایی اؤتایی و بؤتاییلارین گئدیش - گلیشیننه انگل اولور. بو آجی حادثه ایللر بویو یادداشلاردا قالیر و بیر سیرا داستان، روایت، ماهنی، نغمه، بایاتی و عاشیق شعرلرینین یارانماسینا سبب اولور. خالقین صمیمی دویغولارینا، اورک اغریلارینین ترجمانی اؤلان بو نغمه لرین اساس موضوعلارینی آیریلیق، هیجران و ظولم دولدورور. بو قارا گونلرده چوخلو ماهنی و نغمه خالقین آغزیندا، کؤنلونده سسله نیر. اؤرنک اوچون: «آپاردی سئلر سارانسی»، «ائولری وار خانان- خانان»، «آراز - آراز»، «ساری بولبول»، «چنلی بئل»، «آراز آخیر قیپقاجی»، «قار گیله»، «آیریلیق»، «آمان آیریلیق»، «بری باخ»، «گل بیزه یاره»، «یار بیزه قوناق گله جک»، «دورنا» کیمی ماهنیلاری آد چکمک اولار.

گـئندین دئـیین خان چـوبانا گـلمه سین بـو ایـل مـوغانا
مـوغان بـاتیب نـاحق قـانا آپـاردی سـئلر سـارانسی
بیر آلا گؤزلو بالانی

آیریلیق ماهنیسیندا بئله دئییلیر:

فـیکریندن گـئجه لر یـاتا بـیلمیرم
بـو فـیکری بـاشیمدان آتـا بـیلمیرم
نـئیله بـیم کـی سـنه چـاتا بـیلمیرم
آـیریلیق، آـیریلیق آـمسان آـیریلیق
هـر بـیر دـرددن اولور یـامان آـیریلیق

بو ماهنیلاردا آذربایجان تورکونون دوشونجه سینی، مبارزه سینی و آیریلیقدا گئدن ساغلاماز تاریخی یاراسینی معین لشدیرمک مومکوندور.

بایاتیلاردان:

آرازی آـیرـیر- یـلار قـوم ایـله دویـوردولار
مـن سـندن آـیریلمازدیم ظـولم ایـله آـیریدیلار

آراز آخار لیل ایلن دـسته - دـسته گـول ایـلن
مـن سـندن آـیریلمازدیم آـیریدیلار دـیل ایـلن

آراز - آراز خان آراز سولطان آراز، خان آراز
گوروم سنی یاناسان گل دردیمی قان آراز

شیروانین یاستی یولو سو گلدی باسدی یولو
گئتدیم یار سوراغینا فلک ده کسدی یولو

عزیزیم قلبدندیر آی دوغدو قلبدندیر
یئننه دشن آند ایچیم بو قلب او قلبدندیر

عزیزیم او یان گول اویان بولبول اویان گول
کونول فغان ائیلیر نه یاتمیسان اویان گول

اوتای بوتایا باخار آراسیندان چای آخار
کور اولسون یارین گوزو من سیز دونیایا باخار

نبی داستانی:

نبی نین بوغلاری ائشمه - ائشمه دی پاپاخی گوللهدن دئشمه - دئشمه دی
نبی نین آتینی هئچ آت گئشمه دی قوی سنه دئسینلر آی قاچاق نبی

بوز آت سنی سرطولهده باغلارام آند ایچهرم سنی مخمر چؤللارام
اگر منی بوداعوادان قورتارسان قیزیلدان گوموشدن سنی ناللارام

هجری اوزوندن آی قوچاق نبی

آذربایجاندا بو ماهنینی دینلهدن هر بیر دینلهدی «قاچاق نبی» تاریخی حادثه سینین خاطریرلاییر. نبی ۱۸۵۴ - جو ایلده قوبادلی بؤلگه سی نین «آشاغی موللو» کندینده آنادان اولموشدور. آتاسی یوخسول کندلی ایدی. اوشاق یاشلاریندان نبی قوزنی آذربایجاندا روس اشغالچیلاری نین ظولمونو، اونلارا آرخالانان خان - بگلرین استعمارچی لیغینی، دؤلت دایره لرین مأمورلاری نین مستبدلیگینی گوزلری ایله گورموش، بو عدالتسیرلیگه دؤزمه میش و بیر قاچاق کیمی ایگیرمی ایل داغلاردا ایشغالچی حاکمیتینه قارشو مبارزه آپارمیشدیر.

قاچاق نبی داستانی ۱۹۳۲ - جی ایلدن توپلانماغا باشلانیب، ۱۹۳۸ - جی ایلده کتاب شکلینده باکیدا بوراخیلیمیشدیر. داستانی باش قهرمانی «نبی» دیر. او داستانی بوتون حصه لرینده اشتراک ائدیر. داستاندان «نبی» نین قاچاق دوشمه سی اوچون بیر سیرا توتارلی احوالات چکیلیر. بونلار قهرمانین یاشاییشیندا باش وئرن گئرچک حادثه لر دیر. نبی اوزو دئمیشدیر:

«سالامات قال، آی ائل! من گرک ظالمیلاردان بوتون یازیق - یوزوقلارین انتقامینی آلام. داها منیم اویلاغیم

داغلار، دره‌لر، یاتاندا دۆشه‌ییم گۆی اوت، یورغانیم بولود، یاسدیغیم دا قایالاردی». سونرالار آشاغیداکی سۆزلر ده دیلینده ازیر اولور:

آلار قوت - گوجو ائیلیندن نسی

ائیل - اوبانی سالماز دیلیندن نسی

نبی ۱۸۹۶ - جی ایله آذربایجانین گونئیینده کی وروشلا رین بیرینده شهید اولور. نبی نین شهادتی خبری بوتون آذربایجانا یاییلیر. بوتون خالق اونون اولدورولمه سیندن کدرله نیر و گۆز یاشی آخیدیر. خالق اۆز قهرمان اوغلونو چوخ ائتگیلی ماهنیلارلا، اوخشاملارلا یولا سالیر. آناسی «گۆزه‌لین» دیلیندن دنیلیمیش بیر بایاتی دقتی چکیر:

عزیزیم تیکه - تیکه داغلانلادیم تیکه - تیکه

آنسان ساچینی یولور کفنین تیکه - تیکه

نبی نین شهادتی ایله علاقه‌دار دنیلیمیش نغمه‌لرین بیرینده عوموم خالق کدری گوجلوی ایفاده ائدیلیر:

داغیتدی دوشمنلر اورمودا اوبا قسارا یوردو گوروم قالسین خارابا

قوج نبی گئدیدی آییلماز خوابا داراسین ساچینی تئلر آغلا سین

یترسین اوستونه ائلر آغلا سین

قاچاق نبی نین بیرینجی سیلاحداشی هجر خانیمدیر. اۇ چۇخ باجارقلی و قورخمازدیر. اۇ نبی نین سئوگیلیسی و حیات یولداشی دیر؛ نبی‌یه عاشیق اولموش، آتا و آناسی نین راضییلیغی اولماسا بله، سئو دیگی ایگیده قوشولوب داغلارا قاچمیشیدیر. نبی شهید اولدوقدان سونرا ظالیملر اونو قازاماتا سالیر. اوردا اونون بیر اوغلو دونیا یا گلیر. غدار دوشمنلر اوشاغی قونداقدا ایکن اولدورورلر. آنا ناله‌سینی بوتون خالق ائشیدیر:

نه ظالیم اوزون وار، آی قوجا دنیا

ظولمون عرشه چسیخدی، سای، قوجا دنیا

توتدون فقیرلره وای، قوجا دنیا

کئچدی شوشکالارا کورپه‌م آی نبی

هارداسان، هارداسان، های - هارای، نبی

ستارخان:

تبریزده وار انقلاب ممدلی، دینمه گئت یات

گئت اوزونه کۆمک تاپ یورغانی سازلا، اورت یات

آل کۆمک اینگیلیزدن

ممدلی سن دورما یات گئت لی‌یاخووا یالوار

تبریزده ستارخان وار ممدلی سن دینمه یات

ایگی رمینجی یوزایلین اوللرینده ایراندا «ستارخان» بن باشچی لیغی ایله باش وئرن انقلاب اولکده ان گوجلوی خالق حرکاتی ساییلیردی. ستارخان و انقلابین باشقا فداییلری حاقیندا چوخلوی روایتلر، ماهنیلار، خاطیره‌لر یارانیب، خالقین دیلینده، سنگرلرده اوخونوردو. بو ماهنیلاردا قهرمانلار تعریفله نیر، انقلاب دوشمنلری قاجار

حاکمیتی، روس حکومتی، اینگیلیس دیپلوماتلاری و اونلارین ال آلتیلاری لاغا قویولوب، لعنتله دامغالانیردی. خالق ماہنی و نغمه لرینده ان چوخ ستارخان ترنم اندیلیلر. ستارخانین ایگیدلیگی، تدبیرلی اولماسی، دوشمنه قارشى نیفرتی، وطنه و ائله اولان سئوگیسی، صداقتی، لیاقتی باره ده ائله اونون اؤز دیلیندن دئییلن نغمه لرده اؤز عکسینی تاپیر. «باشاسین ستارخان» ماہنیسی بو جهتدن دیقته لایقیدیر. انقلابچیلارین اضطرابلاری، مشقتلری، مبارزه لری، عنعنوی ماہنیلارین فورموندا اینانديریجی ایفاده اولونور. واختیله ستارخانین دیلینجه دئییلیمیش پارچالار بئله اولموشدور:

اوتورموشدوم خیواندا گولله باشیما یاغاندا
 دوشمنلری من قوواندا آی آناجان یارانانیدیم
 آی باجی جان یارانانیدیم
 اوتورموشدوم داملار اوسته اؤلدورودولر ملت اوسته
 گولله گلیر دسته - دسته آی آناجان یارانانیدیم
 آی باجی جان یارانانیدیم

«ستارخان» ین ان یاخین سیلاحداشی «باقرخان» دیر. اونلار بوتون میدانلاردا چیگیین - چیگینه دوشمنه قارشى ووروشوردولار. آذربایجان تورکلری ایلر بویو آزادلیق اوغروندا مبارزه آپارمیشلار. بو مبارزه لر هم اؤزونون قهرمانلاری، آدلی - سانلی باشچیلاری ایله هم ده دؤیوش عنعنه سی ایله خالقیمیزین تاریخ خزینه سینی زنگین لشدیرمیشدیر. ۲۰- جی یوزایلین بیرینجی یاریسیندا وطن تاریخی نین کؤکسونه مشروطه حرکاتی، خیابانی عوصیانی و اوندان سونراکی حادثه لر خالق ادبیاتیندا اؤز ایزینی قویموشدور. ستارخانین ایگیدلیگی و قهرمانلیغی حاقدان اؤنلارلا روایت، داستان و افسانه خلقلین دیلینده گزمکده دیر. ستارخان اؤلان عوموم کوتله محبتی نین ان کؤزل ایفاده سینی کوتله طرفیندن یارانیب سنگرلرده، کوچه لرده، ییغینجاقلاردا اؤخونان نغمه لرده داها آیدین شکیلده

ستارخان گلیر دب ایلن
 گولله نی آتیر چم ایلن
 آتینی وورور صف ایلن
 بارا کاللاه قاللاج اوغلان
 مشروطه به فراج اوغلان

ستارخان گئییب قره نی
 باغلایب بندی بره نی
 قویمور کناردان گلنه نی
 بارا کاللاه قاللاج اوغلان
 مشروطه به فراج اوغلان

ستارخان ووروب عیئگی
 قرآندان گئییب کؤئیگی
 غئییدن گلیر کؤمگی
 بارا کاللاه قاللاج اوغلان
 مشروطه یه فراج اوغلان

حیدرخان عم اوغلو:

عم اوغلو گلدی خویا	خویولولارا قرار قویا
یئتمیرین قارنی دویا	یاشاسین گؤزل عم اوغلو!
عم اوغلو مینیب فایتونا	تومار ونسریب اؤز آتینا
چؤرک یئنیب یوز آلتینا	یاشاسین گؤزل عم اوغلو
راستا بازارلار راستاسی	گلیر مهاجید دسته سی
عم اوغلو دور سرکرده سی	یاشاسین گؤزل عم اوغلو
ساققال بازار چسیراق قویدو	کاسیب ساخدی قارنی دویدو
هر بیر ایشه قانون قویدو	یاشاسین گؤزل عم اوغلو

سؤن سؤز بو دور کی، آذربایجاندا آغیز ادبیاتی، حسرت، آرزو، غم، عشق، ایگیدلیک، موعظه و... مضمونلاری ایله دولودور و بو اؤندان اؤتوردور کی، بو ادبیاتی یارادانلار بللی و معین شخصلر اولمیشلار. آذربایجاندا هر فورمدا حرکت، پرورش و دنوریم عینی زاماندا اؤز ایزینی بواریخیب و گله جک نسله اؤرنک کیمی خاطیره اولور.

هر حالدا ناغیللار، بایاتیلار و آتالار سؤزلری آنالارین اورکلرینده بسله نیب و بیزلره چاتمیشدیر. سؤسوز آذربایجان خلق ادبیاتی هر زامان دیریلیگین ساخلایب و یارانان هر بیر حادثه بایاتیلاردا، آتالار سؤزلرینده و ناغیللاردا عکس اولونموشدور. بوگون بیز اؤز آنادیلیمیزده تحصیل اتمه سک ده قوجا آتا - آنالاریمیز بیزیم تاریخ حافظه میز اولوب و بیزیم تاریخیمیزی گؤزل ناغیللار، بایاتیلار و ماهنیلار شکلینده اوشاقلیقدان قولاییمیزا اوخویوب و بو اولوسون دیریلیگینی، چالیشقانلیغینی و جسارتینی بوتون اینسانلارین گؤزونه چکمیشلر.

قاینالار:

- ۱- اردبیل درگذرگاه تاریخ، بابا صفری اردبیل ۱۳۷۱
- ۲- آذربایجان شیفاهی خلق ادبیاتی، پاشا افندی یئف باکی ۱۹۹۰
- ۳- آذربایجان شیفاهی خلق ادبیاتی، دوکتور جراد هیشت تهران ۱۳۶۶
- ۴- تاریخی نغمه لر (ال یازما)، نادعلی پیام

۵. فولکلور دفتری (ال یازما)، نادعلی پیام

۶. ستارخان مونوقرافیسی

۷. حیدرخان عم اوغلو مونوقرافیسی

۸. کور اوغلو (داستان)، تبریز

۹. قاچاق نبی (داستان)، تبریز

۱۰. تاریخ زبان و لهجه های ترکی، دکتر جواد هیئت تهران ۱۳۶۶

۱۱. کوراوغلو در افسانه و تاریخ، دکتر رحیم رئیس نیا تبریز ۱۳۶۵

۱۲. مقالات بهرنگی، صمد بهرنگی تبریز ۱۳۴۸

۱۳. بایاتیلار، دوکتور محمدعلی فرزانه تهران ۱۳۵۷

۱۴. بایاتیلار، حسین اولدوز

۱۵. بایاتیلار (ال یازما)، عباس علی اسدزاده

۱۶. حماسه سرائی در ایران، ذبیح الله صفا

حسن مجیدزاده ساوالان طرفیندن حاضیرلانا

«علی اقاوا حدین غزللری»

کیتابی چاپدان چیخدی.

بو کیتابی تورکجه کیتابلار ساتان بوتون ساتیجیلاردان آلا بیلر سینیز.

قره باغ در قلمرو تزاریسیم

● صمد سرداری نیا

بعد از الحاق قفقاز به قلمرو امپراتوری روسیه، مردم این سرزمین که تحت حاکمیت تزاریسیم قرار گرفتند شرایط جدید، سرنوشت دیگری را بر آن‌ها رقم زد. عده‌ای از مسلمانان آن خطه، حاکمیت تزارها را برناتافته و به این سوی ارس کوچ کردند، چرا که روس‌ها سیاست تبعیض آمیزی را در آن ولایات، نسبت به مسلمین به مرحله اجرا درمی‌آوردند.

عالیه ارفعی می‌نویسد: «الحاق آذربایجان و تمام سرزمین‌های ماورای قفقاز به روسیه، تغییراتی را در شیوه زندگی سستی آذربایجان بوجود آورد. از جمله دلایل ذکر شده در این خصوص، می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

۱- تضعیف اصول مبتنی بر فئودالیسم و خان‌خانی

۲- روسی کردن آذربایجان.

۳- صنعتی کردن ناحیه به طور محدود.

۴- تمرکز فعالیت بر روی کمربند نفتی باکو.

۵- شهری کردن و توسعه باکو، تفلیس و گنجه.

روسی کردن به نوبه خود باعث ایجاد تغییراتی شد که نوسازی سیاسی هر چند ناقص، توانست الگوی روسی را تقویت و تشدید کرده و آن را حاکم سازد.

از دیگر تأثیرات فتح روس‌ها، تغییراتی است که در ساختار قومی منطقه ماورای قفقاز پدید آمد. رژیم تزاری به دنبال موج مهاجرت مسیحیان ساکن امپراتوری عثمانی و تا حدی ایران، منطقه ارمنی‌نشین را در قلمرو آذربایجان آتروز، یعنی ایروان و نخجوان بوجود آورد.

بررسی‌های آماری حاکی از آن است که قبل از تصرف منطقه به وسیله نیروهای تزاری، ارمنی‌ها حدود ۲۰ درصد جمعیت قسمت شرقی ارمنستان را تشکیل می‌دادند و ۸۰ درصد بقیه از آن مسلمانان بود، ولی با مهاجرت حدود ۵۷ هزار نفر از ارمنی‌های عثمانی و ایران به منطقه و همچنین مهاجرت و خروج ۳۵ هزار نفر از ساکنان مسلمان ارمنستان به خارج از منطقه، ارمنی‌ها توانستند حدود ۵۰ درصد جمعیت را به خود اختصاص دهند.^(۱)

«روس‌ها جهت تثبیت پیروزی‌های خود در قفقاز، ناچار بودند تعداد ارامنه را به حدی زیاد کنند که بتوانند برای همیشه بعنوان یک قدرت بالقوه محلی روی آن حساب کنند. از اینرو در معاهده ترکمانچای با ایران و معاهده «آدریاناپول» با عثمانی، مواردی پیش‌بینی شد که در آن مهاجرت ارامنه این کشورها به سوی متصرفات جدید روسیه در قفقاز به رسمیت شناخته شوند. روس‌ها اوایل کار در این زمینه، به قدری عجله داشتند که حتا در حوالی ارومیه و سلماس، اهالی ارمنی را که تمایل به این کار نداشتند به اجبار وادار به مهاجرت نمودند. در قفقاز، ارامنه را عمدتاً در مناطق مختلف آذری‌نشین مسکن می‌دهند. و با این کار، مشکل بفرنجی را به اهالی تحمیل می‌کنند. همزمان با آن، سیاست سلب هویت ملی آذری‌ها از سوی روس‌ها با برنامه‌ریزی همه‌جانبه‌ای دنبال می‌شود. روس‌ها نام تاتار را برای آذری‌ها برگزیدند... آنان علاوه بر ارامنه، گروهی از روستائیان روسیه داخلی را موسوم به خاخول‌ها و مالاقان‌ها... در آذربایجان اسکان دادند و برای تسهیل امور آن‌ها به تأسیس دایره مهاجرت اقدام کردند.

در حوالی گنجه، روستاهای جدید الاحداث مسیحی به عنوان هلن‌دروف، مالاقان، اسلاویانقاه و غیره احداث کردند. آنان از پذیرفتن آذربایجانی‌ها در صفوف ارتش خودداری می‌کردند، چراکه می‌ترسیدند آذربایجان که قرن‌ها قوی‌ترین قدرت نظامی را در مشرق زمین تشکیل می‌داد با آموزش فنون جدید رزمی بتواند به دفاع از سرزمین و هویت ملی خود برخیزد.^(۲)

«اولین منبعی که به طور رسمی، جمعیت قره‌باغ را نشان می‌دهد، مربوط به ۱۸۰۵ و دوران حکومت تزارهاست که تعداد خانوارهای ساکن را حدود ۱۰ هزار خانوار نشان می‌دهد. به نظر می‌رسد و ظاهراً منطقی است که کاهش جمعیت به میزان ۷۴۷۴ خانوار در ۱۸۰۸ ناشی از وقوع جنگ ایران و روسیه باشد. تعداد خانوار در ۱۸۲۳، ۲۰۰۹۵ بوده است که ۱۵۲۳ خانوار آن شهری و ۱۸۵۶۳ خانوار آن روستائی بوده‌اند. از همین رقم، ۴۳۶۶ خانوار ارمنی و ۱۵۷۲۹ خانوار آذربایجانی بوده‌اند.

اگر بخواهیم در ۱۸۲۳ برحسب قومیت ارمنی و آذربایجانی، خانوارها را تقسیم‌بندی کنیم، از مجموع ۲۰۰۹۵ خانوار، حدود یک پنجم، یعنی معادل ۴۳۶۶ خانوار ارمنی و حدود سه پنجم، یعنی ۱۵۷۲۹ خانوار آذربایجانی خواهیم داشت. ... از ۱۸۲۸ با سیاست کوچ اجباری ارمنی‌ها به منطقه قره‌باغ، ترکیب جمعیتی درصد بیشتری از خانوارهای ارمنی را که ساکن قره‌باغ‌اند، نشان می‌دهد.^(۳)

با آن که بعد از جدائی قفقاز از ایران، سیل مهاجرت ارامنه به این خطه سرازیر می‌شود و عده کثیری از آنان در

۱- عالیه ارفمی - قضیه ناگورنو قره‌باغ - مجله مطالعات آسیای مرکزی و قفقاز - پائیز ۱۳۷۱ - ص ۱۶۲.

۲- ماهیت تحولات در آسیای میانه و قفقاز - پیشین - ص ۶۸

۳- عالیه ارفمی - پیشین - ص ۱۵۶.

قره‌باغ کوهستانی استقرار پیدا می‌کنند، ولی چهار سال بعد از انعقاد قرارداد ترکمانچای «سرشماری سال ۱۸۳۲ که به دست روس‌ها انجام شده، نشان می‌دهد که در آن هنگام ۶۸/۸٪ ساکنان قره‌باغ کوهستانی آذربایجانی و ۳۲/۲٪ ارمنی بودند»^(۱)

«در سال‌های ۱۸۰۴ تا ۱۸۲۶ در گنجه، باکو، قوبا، قره‌باغ، شروان، شکی و طالش خاننخانی لغو شد. بسیاری از خان‌ها با یاری شاه به امید برپائی مجدد حاکمیت خود به ایران فرار کردند. حکومت تزار با استفاده از این موقعیت، زمین‌های خان‌ها را مصادره کرد. تزاریسم تشکیلات خاننخانی را با روش مسلح (اداری، نظامی، امنیتی) عوض کرد. خان‌نشین‌ها به ایالات و دوایر تبدیل شدند. بسیاری از دوایر تابع سرکرده‌ای بودند که او را «رئیس ایالات مسلمان» می‌نامیدند و اقامتگاه او در شوشا قرار داشت. سایر ایالات نیز تابع رئیس اداره نظامی ایالت دریند بودند. اداره ایالات قفقاز، از سوی سرفرماندهی تحت قوانین تزاری به سرکردگان سپاه احاله می‌شد به همین جهت نیز این سیستم اداری، اداره «کومانانت» نام گرفته بود.

ایالات مانند گذشته به مناطقی تقسیم شده بود و نایبان این مناطق، آن‌ها را اداره می‌کردند که معمولاً بیگ‌ها برای این وظایف انتخاب می‌شدند. دهات را نیز کدخداها اداره می‌کردند.

در شکی و قره‌باغ، محکمه‌های ایالتی ترتیب داده شده بود. رئیس صدر آن‌ها کومانان‌ها بودند. در باکو، قوبا و گنجه محکمه‌های شهری وجود داشت. مجازات‌های شدید بدنی: در آوردن چشم، بریدن دست و گوش و بینی و سایر مجازات‌های خان‌نشین‌ها لغو شد. مسائل ازدواج و نکاح، ارث و سایر امور ملکی در ایالات زیر نظر قضات که رهبران روحانی بودند انجام می‌یافت.

کومانان‌ها و سایر مأموران تزار، ستم بی‌حدی به مردم روا می‌داشتند. آن‌ها به مالیات‌هایی که مردم به خزانه دولت می‌پرداختند اکتفا نکرده، خودسرانه املاک را مصادره می‌کردند و مالیات‌های جدید می‌گرفتند»^(۲)

در روزهای نخست پیوستن قفقاز به روسیه، حکومت تزار به ثروت‌های طبیعی این سرزمین چشم طمع دوخته بود و می‌خواست از این ثروت‌ها برای مقاصد شخصی استفاده کند.

اصول اداری مباشرین، امیدهای تزار را عملی نساخت. مباشرین بیشتر منافع شخصی خود را در نظر می‌گرفتند. به همین سبب در اواخر سال‌های ۱۸۳۰ لایحه سیستم اداری - انتظامی جدیدی به تصویب رسید. مأموران تزاری تصور می‌کردند لغو اصول اداری مباشرین، مردم ناراضی را که تا آن هنگام، شورش‌های چندی را برپا نموده بودند ساکت خواهد کرد.

هدف این اصلاحات، استحکام موقعیت تزار در قفقاز بود. در سال ۱۸۴۰ حکومت تزار در قفقاز قوانینی وضع کرد. براساس قوانین مصوبه اصول اداری مباشرین لغو شد. قفقاز به دو منطقه گرجستان و ایالات ساحل خزر به مرکزیت شهر «شاماخی» تقسیم گردید. در این تقسیم‌بندی، ایالت قره‌باغ نیز جزو ایالات ساحل خزر محسوب می‌شد. مأموران سابق، جای خود را به مأموران روسی دادند.

به دستور تزار، مکتب‌خانه‌های روسی در شهرهای قفقاز تأسیس شدند. نخستین مکتب‌خانه از این دست در سال ۱۸۳۰ یعنی دو سال پس از امضای قرارداد ترکمانچای در شهر شوشا آغاز به کار کرد. بعدها در شکی، باکو،

۱-۲. آ. آفشار - تاریخ آذربایجان - ص ۱۷۷.

۱- مجله وارلیق زمستان ۱۳۶۸ - ص ۶۴.

گنجه، شماخی و نخجوان نیز چنین مکتبخانه‌هایی تأسیس گردید. در این مکتب‌خانه‌ها زبان روسی و ترکی، جغرافیا، علوم دینی و غیره تدریس می‌شد. تزاریسیم از طریق این مکتب‌خانه‌ها در تربیت افراد مناسب برای اداره امور مستملکات خویش کوشش می‌کرد ولی دانش‌پژوهان آذربایجانی برخلاف سیاست تزار برای پیشرفت فرهنگ خود تلاش می‌کردند.

مکتب‌خانه‌ها و مدارس قدیمی، همچنان در آذربایجان باقی ماندند. در سال ۱۸۵۸ تنها در شماخی تعداد این مدارس ۲۹۹ باب بود. در آن زمان این مدارس ۴۷۰۰ شاگرد داشتند.^(۱)

«در سال ۱۸۲۲ میلادی، حکومت خان‌نشینی در قره‌باغ لغو گردید... شوشا که از سال ۱۸۴۱ به مرکزیت قضا^(۲) تبدیل شده بود... از سال ۱۸۴۶ تابع فرمانداری نظامی باکو و از سال ۱۸۶۷ به تابعیت فرمانداری نظامی گنجه در آمد.

قضای شوشا به مناطق میگری، کبیرلی، زنگه‌زور، جوانشیر، جيله پورت و رنده تقسیم می‌گردید. در سال ۱۸۶۷ براساس فرمانی که در ماه دسامبر صادر گردید، مناطق زنگه‌زور و جوانشیر از شوشا جدا شده و به قضا‌های مستقلی تبدیل گردیدند.

فضای شوشا را، رئیس قضا و معاونش، خزانه‌دار، نمایندگان منطقه و پلیس شهر اداره می‌کردند. در شوشا دادگاه تشکیل شده بود. وسعت شوشا ۴۹۱۱ کیلومتر مربع و جمعیتش ۱۴۰۷۴ نفر بود. قضای شوشا در سال ۱۹۲۹ لغو گردید.

در سال ۱۸۷۱ خورشیدبانو ناتوان با هزینه خود پروژه لوله‌کشی آب را در این شهر به مرحله اجرا در آورد که به «خان قیزی بولاغی» معروف است.

در اواسط قرن نوزدهم رشد سرمایه‌داری در آذربایجان در پیشرفت اقتصاد شوشا تأثیر گذاشت. از نیمه دوم قرن ۱۹ مؤسسات صنعتی در شوشا آغاز به کار کرد و سبب گردید که جمعیت این شهر افزایش یابد. در سال ۱۸۸۶ شوشا بیش از ۲۵ هزار نفر جمعیت داشت و در آستانه قرن بیستم در شهر شوشا، نزدیک به چهل هزار نفر جمعیت زندگی می‌کردند. بدین ترتیب، شهر شوشا بعد از تفلیس و باکو در قفقاز، سومین شهر به حساب می‌آمد.^(۳)

«در تابستان سال ۱۸۷۹ به علت کمبود غله در قضای شوشا، مسئله نان با مشکل مواجه شد. بنابه گفته ا.خ. گنجه‌لی شهردار وقت شوشا، بهای هرپود آرد در شهر به دو منات و ۸۰ قپک رسید و در نتیجه فقرای شهر نمی‌توانستند به این قیمت آرد بخرند. برای کمبود آرد، دکان اکثر نانوایان و لواش‌پزهای شهر تعطیل شد. در شهر گرسنگی آغاز گردید. روز به روز بر تعداد گدایان نان افزوده می‌شد. بیش از ۸۰۰ خانوار با عفريت گرسنگی دست و پنجه نرم می‌کردند. خورشیدبانوی بیگم ناتوان با دیدن این وضعیت رقت‌بار همشهریان، برای کمک به فقرای شهر و نجات آنان از گرسنگی بیگ‌ها و تجار ثروتمند شهر را به سرای خان دعوت کرده و از آن‌ها به نفع گرسنگان پول و غله جمع‌آوری کرد. بر اثر کرم و تلاش دخترخان، ۱۵ جوال گندم، ۵۰ پود آرد و ۱۶۱۷ منات پول جمع شد. خود ناتوان هم ۱۵۰ منات پول طلا داد.

۱- دکتر نصرالله اسحق‌بیات - تاریخ آذربایجان

۲- قضا = واحد تقسیمات کشوری در زمان حکومت تزار

۳- مجله وارلیق - زمستان ۷۳ - ص ۹۶.

اهالی شهر، زمستان سال ۱۸۷۹ را به گونه‌ای به سر آورده و به فصل بهار رسیدند. لکن سال ۱۸۸۰ دهشتناکتر بود. خشکسالی، سراسر قره‌باغ را فرا گرفت. همان سال، نه میوه و نه یک گرام غله به عمل نیامد. در نتیجه گاو و گوسفند، گله گله تلف می‌شدند. ادامه پیدا کردن خشکسالی در این دو سال، اهالی را دچار مصیبت کرده بود. در زمستان سال ۱۸۸۰ گرسنگی باز هم شدت پیدا کرد. طوفان گرسنگی به هر خانه‌ای رخنه میکرد. از طرفی هم سوز سرمای زمستان، گرسنگان را از پا در می‌آورد. محتکران و سوداگران آرد با استفاده از این فرصت، بهای نان را هر چه بیشتر بالا می‌بردند. تعداد کسانی که در شهر از گرسنگی می‌مردند روز به روز زیادتر می‌شد. علیرغم کمک ۳۸۱۷ مناتی جمعیت خیریه شهر به مستمندانی که در دست عفریت گرسنگی دست و پا می‌زدند وضعیت باز هم وخیم بود.

بسیاری از خانواده‌ها مجبور می‌شدند که خانه و کاشانه‌شان را ترک کرده و به نقاط دور دست کوچ کنند. نه تنها افراد تنگدست شهر، بلکه صنعتگران و بازرگانان نیز در مقابل گرسنگی طاقت نیاورده و به روستاهای کم و بیش غله خیز قره‌باغ فرار می‌کردند، چون بر اثر گرسنگی، داد و ستد را کد کرده و اغلب مغازه‌های تجاری شهر تعطیل شده بود.^(۱)

در نیمه دوم قرن نوزدهم، تکامل اقتصادی و همراه آن عصیان‌های دهقانی و شرایط مساعدی که برای انقلاب بوجود آمده بود، حکومت تزاری را به وحشت انداخته و مجبور ساخت در سال ۱۸۶۱ قوانین ارباب و رعیتی را لغو کند. به علت تفاوت شرایط اجتماعی - اقتصادی در ولایات مرکزی روسیه، اصلاحات دهقانی قفقاز بسیار دیر به مرحله اجرا در آمد. ابتدا انجام اصلاحات در گرجستان صورت گرفت. با این کار تا حدودی موافقت مردم آن سامان جلب گردید.

در آذربایجان پس از اطلاع از این اصلاحات در سال ۱۸۶۳ در زاگانالا «جار - بالکان» عصیان عظیمی به وقوع پیوست. از عواملی که سبب شورش شدند، سیاست غلط مسیحی کردن اجباری مردم این خطه و تبعیض طبقاتی فاحش در مناسبات اجتماعی و مالکیت خصوصی بر زمین‌های بزرگ بود.

قیام کنندگان کوشیدند قلعه زاگانالا را فتح کنند، ولی میسر نشد و به زودی این خیزش با وحشیگری تمام سرکوب شده.^(۲)

علل این عصیان‌ها، سیاست‌های غلط تزار در قفقاز بود. بنابه نوشته آناهید ترمیناسیان «امر الغای نظام رعیتی، بر اساس آنچه در روسیه جریان داشت و بدون توجه به خصوصیات محلی حاکم در قفقاز صورت گرفت. در نتیجه حال و روز رعایا را به مراتب بدتر از پیش ساخت، رعایا زیر دین باز خرید زمین و وظایف موقتی دیگر قرار گرفته و بیگاری نیز به صورت دیگر تا ۱۹۱۲ که الغاء شد، ادامه داشت... اصلاحات ۱۸۶۴ تنها در ۱۸۷۰ مناطق مرکزی و شرقی قفقاز را دربر گرفت. در این مناطق که اکثرأ مسلمان‌نشین بود نظام رعیتی وجود نداشت، ولی بستگی‌های ارباب و رعیتی به اشکال دیگر وجود داشت، این بود که اصلاحات ۱۸۷۰ نتوانست در مناسبات زراعی آن سامان تغییری ایجاد کند، یا اقتدار بزرگ مالکان مسلمان را به نحو چشمگیری کاهش دهد. تداوم و استمرار انبوهی از

۱- فریدون شوشنکی - سید شوشنکی - باکو - ۱۹۹۱ - ص ۱۸.

۲- آ. آفاشار - تاریخ آذربایجان - ص ۱۷۲.

پیوندهای گوناگون ایلی و فتودالی و پدرسالارانه و همچنین وجود اشکال بسیار پیچیده مالکیت بر نظام اداری روس‌ها سنگینی می‌کرد. این تغییر و تحولات نظارت سنتی مالکین را بر نحوه تقسیم آب که در آن مناطق خشک از اهمیت بسیاری برخوردار است، دست‌نخورده باقی گذاشت. از اینرو زمینه برای بروز اختلاف میان زارع و مالک کاملاً فراهم بود.^(۱)

این عصیان‌ها در چند نقطه مسلمان‌نشین قفقاز تکرار شد، ولی قیام شیخ شامل داغستانی گسترده‌تر بود. به طوری که وی توانست ۲۶ سال در برابر سپاه جرار تزار ایستادگی کند و سالدات‌ها را مستأصل نماید. پس از شکست عصیان شیخ شامل در سال ۱۸۵۹ به تدریج، تمام خیزش‌ها در سراسر قفقاز سرکوب گردید و این خطه عملاً زیر سلطه امپراتوری روسیه درآمد.

ترازیسم برای ادامه حکومت خود ناچار بود دست به اصلاحاتی در سطح روستاها و شهرها بزند و این رفورم‌ها نیز اغلب روستائیان بی‌زمین را ناراضی تر کرد و در نتیجه در اواخر قرن نوزدهم، اعتراض ناراضیان به اوج رسید و مجدداً عصیان‌های مردم آذربایجان به جنبش‌های رهایی‌بخش تبدیل شد.

«در سال ۱۸۷۸ در ناحیه قویا ۱۲۰ اریاب و مباشر به قتل رسیدند. در بسیاری از دهات بر اثر شورش‌های دهقانی، املاک اریابان را سوزانده و نابود ساختند. به همین جهت در ولایات جوانشیر، در دهی به نام مراغه در بخش لنکران، در قیزیل‌آغاج و دیگر نقاط آذربایجان نیز چنین شورش‌هایی به وقوع پیوست. از سال‌های ۷۰ تا ۸۰ ناراضی‌های دهقانان آذربایجان در تقاطعی مانند گنجه، نخجوان و دیگر ولایات علیه ستم تزار و فتودال‌ها به مبارزات مسلحانه منجر شد.^(۲)

ولی اغلب این خیزش‌ها با شرکت گروه‌های مسلح و مبارزه به صورت جنگ و گریز بود که این گروه‌ها در نزد مردم آذربایجان به «قاچاق‌لار» معروف گردیدند.

این جنبش‌ها گنجه، باکو، ایروان، نخجوان و زاگاتالا را فراگرفته بود، قیام یاغیان در سال‌های ۹۰ قدرت فراوانی یافته بود. در ولایات زنگه‌زور و نخجوان، یکی از گروه‌های مبارز را دهقانی به نام «نبی» رهبری می‌کرد که در سال ۱۸۵۴^(۳) میلادی چشم به جهان گشوده بود.

«قاچاق‌نبی» در ولایت زنگه‌زور در دهی به نام «اشاقی موللو» به دنیا آمد. پدر نبی دهقان تهیدستی بود که یک خانواده هفت نفری را سرپرستی می‌کرد.

اریاب‌ها دهقانان را به شدت استثمار کرده و آن‌ها را در تنگنا قرار می‌دادند. هنگامی که ۱۶ ساله بود اریاب، پدرش را زیر کتک گرفت. نبی به اریاب حمله کرد و با شکایت اریاب، پلیس نبی را دستگیر نمود. حکومت تزاری او را به اردوی کار اجباری محکوم کرد. نبی از آنجا فرار کرده، گروه دهقانی مسلحی تشکیل داد و علیه ستم فتودال‌ها و حکومت تزاری مبارزه را رهبری کرد. دیری نگذشت که او در میان خلق با نام «قاچاق‌نبی» مشهور شد. طی سالیان دراز، نبی به ستمگران ضدخلق ضربات سنگینی وارد ساخت. نیروهای دولتی با دشواری فراوان توانستند گروه‌های یاغی و سرکش را که رهبریشان به عهده نبی بود سرکوب کنند.

۱- میناسیان - قفقاز در تاریخ حاضر - ص ۶. : ۱۰. آ. افشار - تاریخ آذربایجان - ص ۲۰۷.

۳- ف. قاسم‌زاده - قاچاق‌نبی - ص ۱.

نبی در نتیجه خیانت به قتل رسید. خبر مرگ وی سبب خشم دهقانانی شد که مدت زمان درازی قهرمان دلیر و محبوب خود را فراموش نکرده بودند. به نام قاچاق نبی، ترانه‌های بی‌شماری ساخته شد که به افسانه‌ها پیوسته است»^(۱)

«نبی به دست دو تن از یاران خود به نام‌های شاه‌حسین و کربلائی ایمان که توسط پاشا حاج جعفر اوغلو تاجر لنگرانی مقیم ارومیه که با مقامات امنیتی روسیه مرتبط بوده به قتل رسیده است. مؤلفانی نیز قتل نبی را نتیجه همکاری کنسول روسیه و مقامات نظامی ایران دانسته‌اند. منابع جمهوری آذربایجان قتل غافلگیرانه او را در نیمه شب ۱۲ مارس ۱۸۹۶ ثبت کرده‌اند»^(۲)

کرم‌بیگ یا قاچاق کرم، دیگر عصیانگری بود که در برابر ستمگران قد علم کرده و با در پیش گرفتن شیوه جنگ و گریز، به مبارزه با تزارسم برخاست.

کرم در سال ۱۲۷۶ هـ ق در روستای «قراخ کسمه» واقع در بخش قزاق یا قازاخ ایالت گنجه متولد شد. وی در سن ۲۰ سالگی برای انتقام‌جویی خون پدرش اسکندر بر علیه اسرافیل کربلائی اف ارباب روستایشان قیام می‌کند و دسته‌ای تشکیل می‌دهد و به قاچاق کرم معروف می‌گردد و چون جوانمردی‌هائی از او دیده می‌شود، وی نیز مانند نبی به یکی از قهرمانان مردم آذری زبان (ساکنان هر دو سوی ارس و شرق ترکیه) تبدیل می‌شود.

عبدالرحیم حق‌وثر دیف نویسنده برجسته قره‌باغی، نمایشنامه‌ای درباره مبارزات کرم نوشته و بارها در سالن‌های تئاتر شهرهای مختلف قفقاز به روی صحنه آمده و بعدها فیلمی هم از آن ساخته شده است.

«ماکسیم گورکی در حدود ۱۸۹۲ درباره‌اش چنین نوشته است: «کرم نه تنها در قفقاز، بلکه در بین قزاق‌های کوبان نیز به مثابه یک شخصیت افسانه‌ای شهرت یافته است... از روایات بی‌شماری که درباره کرم شنیده‌ام چنین برمی‌آید که او یک فرد انساندوست است و از هیچ خدمتی در حق آن‌هائی که می‌شناسد دریغ نمی‌کند. او قهرمان داستان‌ها و حماسه‌هاست و با وجود سرسختی و خشونت، یک مجسمه عدالت به شمار می‌رود».

خاطرات و روایات و اشعار و ترانه‌ها و حکایات گوناگون زیادی به توسط دوستان کرم در باره مردانگی و بی‌باکی و شجاعت او پدید آمده، بر سر زبانها افتاده و همین عناصر در جریان انتقال زبانی به زبانی، به هم پیوسته و حالت داستانی به خود گرفته است. روایت‌هائی از این زندگی افسانه‌آمیز کرم از ادبیات شفاهی به ادبیات مکتوب نیز راه یافته، مایه‌بخش آفرینش آثاری شده است از این قرار:

قاچاق کرم، نوشته مجدلیشویای گرجی. این نمایشنامه نخستین بار در تفلیس به روی صحنه آورده شد و سپس در سال ۱۹۲۸ به زبان ترکی آذری ترجمه شده، بارها در شهرهای مختلف آنسوی ارس به اجرا در آمد.

«قاچاق‌ها در گذشته» نجف‌بیگ وزیروف این نمایشنامه را تحت تأثیر شنیده‌های خود در باره کرم نوشته است. «دنيس كوزلوفوسكى» روس و «آلوپ ماكوشيان» ارمنی نیز هر کدام اثری به نام قاچاق کرم نوشته‌اند. فرمان عیوضلی که خود از بازماندگان یکی از خویشاوندان و یاران کرم است، رمانی به نام قاچاق کرم نوشته است. این رمان ۴۰۰ صفحه‌ای که در برگیرنده کرم در دوران یاغیگری است در سال ۱۹۸۷ با تیراژ ۸۰ هزار نسخه به چاپ

۱- آ. افشار - تاریخ آذربایجان - ص ۲۰۸.

۲- رحیم رئیس‌نیا - ایران و عثمانی در آستانه قرن بیستم (ج ۲) - ص ۹۵۶.

رسیده است.

کرم که در پرتو دلاوری و جوانمردی و جانبداری از مظلومان در دهن توده‌ها پالایش و تصعید یافته و در زمره قهرمانان محبوب خلق درآمده، پس از پناهندگی به ناصرالدین شاه در سال ۱۳۰۷ / ۱۸۸۹ و در آمدن به خدمت شاه و وزیر تا حد یک چماق‌دار سقوط می‌کند.^(۱)

آقای میرهدایت حصاری که درباره صاحب ترجمه، تحقیق جالبی انجام داده‌اند، برادرزاده‌های کرم را در تهران پیدا کرده و از آنان درباره عمویشان اطلاعاتی کسب کرده‌اند. عزیر زالتاش فرزند مجید (برادر کرم) درباره اصل و نسب کرم گفته است: «کرم پسر اسکندر و نوه ملا زال برادر شیخ شامل داغستانی است، همان مبارزی که مدت ۲۶ سال با تزاریسیم جنگید. یکی از خواهران ملا زال نیز گویا در آن زمان، در روستای «چوس» در نزدیکی شهر خوی زندگی می‌کرد. کرم و برادرانش [اسدخان، حمیدخان، مجیدخان، مددخان و اسکندرخان] به مناسبت نام جدشان به «زالوف» معروف بودند. ولی هنگام گرفتن شناسنامه در ایران، پسوند «اف» ممنوع بوده، نام خانوادگی زاکتاش را انتخاب می‌کنند^(۲). کرم پس از پناهندگی به ناصرالدین شاه به تهران می‌آید. نخست جزو تفنگداران شاه و سپس محافظ مخصوص میرزاعلی‌اصغرخان امین‌السلطان صدر اعظم می‌گردد.

وی پس از مدتی، به شرب شراب و استعمال تریاک اعتیاد پیدا می‌کند و سرانجام در سال ۱۳۱۹ هـ ق در سن ۴۳ سالگی سکنه کرده و فوت می‌کند و در آب انبار قاسم‌خان، خارج دروازه ری به خاک سپرده می‌شود. میرزاعلی‌اصغر اتابک اعظم، تمام هزینه کفن و دفن و مجلس فاتحه او را می‌پردازد و ضمناً دستور می‌دهد که یک بنای چهار طاقی هم در سر قبر او بسازند.^(۳)

جالب توجه است که هر یک از این قاچاق‌ها، هنگام مبارزه با سالدات‌ها، هر وقت که به تنگنا می‌افتادند از رود ارس گذشته و به ایران می‌آمدند و هر یک از آن‌ها در این سوی ارس با اشخاص مبارزی در ارتباط بودند و بعد از فرار، در خانه آنان پنهان می‌شدند و حتی با همدستی آن‌ها در مبارزه با رژیم واپسگرای ایران نیز شرکت می‌کردند. چنانکه کرم، یکی از مأموران دولت ایران به نام زال‌خان مرندی را که مأمور دستگیری وی بود در محله لاکه دیزج (نوکه دیزج) تبریز می‌کشد.^(۴)

و قتل قاچاق نبی در خاک ایران، بر اثر خیانت دو تن از یارانش، نه تنها از سوی دولتمردان ایران، با خوشحالی مورد استقبال قرار می‌گیرد، بلکه طبق نوشته روزنامه دولتی «ناصری» که در تبریز منتشر می‌شد، این قتل به مأموران دولتی نسبت داده می‌شود. این روزنامه در ۲۱ شوال ۱۳۱۳ / ۵ آوریل ۱۸۹۶ می‌نویسد: «ارومیه - نبی نام قاچاق روس، که از جمله اشرار و در رشادت و جلادت طاق و مشهور آفاق و در سرحد از دو طرف ایران و روس فرسنگ‌ها از صدمه شرارت او اهالی در ستوه بودند، چندی بود که برحسب امر مبارک بندگان حضرت اشرف امجد والا ولیعهد [مظفرالدین میرزا] روحنا فداء، شاهزاده عین‌الدوله، پیشکار کل مملکت آذربایجان در خفیه و نهانی مردان کارآزموده به دستگیری یا قتل مشارالیه مأمور نموده بودند که به هر وسیله و تدبیر است، مشارالیه را مقتول یا دستگیر نموده، عالمی را از شر وجود او ایمن سازند. به موجب خبر تلگرافی که از ارومیه داشتیم، روز

۱- رئیس‌نیا - پیشین - ص ۶۷۳.

۲- مجله وارلیق - پائیز ۱۳۷۱ - ص ۱۳۲

۳- بامداد - ج ۳ - ص ۱۶۳.

۴- امیرخیزی - قیام آذربایجان - ستارخان - ص ۳.

یازدهم شوال، مشارالیه در قریه لرنی دچار اسمعیل خان نایب تفنگدارباشی که از جمله مأمورین گرفتاری یا قتل مشارالیه بود، گردیده و بنای تیراندازی و شلیک گذاشته و از طرفین چند تیر مبادله، بالاخره از یمن اقبال بندگان حضرت اشرف والاروحنا فداء و حسن اهتمامات شاهزاده عین الدوله، نبی مزبور را به ضرب گلوله از پای انداخته و جمع کثیری را از شر وجود او آزاد ساخته‌اند و از این مژده جان‌بها اهالی در نهایت خوشوقتی و شادمانی و به دعای سلامت ذات بی‌همال و وجود مقدس ... مثال همونوی روحنا فداء اشتغال دارند.

قاجاق فرهاد، یکی از این مبارزان نیز با اسماعیل برادر بزرگ ستارخان سردار ملی ارتباط داشت و پس از متواری شدن، به قره‌داغ می‌آمد و در منزل اسماعیل مخفی می‌شد. در یکی از این عملیات‌ها، حاکم قره‌داغ از ورود وی به خانه اسماعیل آگاهی پیدا می‌کند، عده‌ای تفنگدار را برای دستگیری او مأمور می‌کند. سواران دولتی، منزل اسماعیل را محاصره می‌کنند و در نتیجه فرهاد کشته شده و اسماعیل دستگیر و به تبریز اعزام می‌شود. بیگلربیگی تبریز نیز دستور می‌دهد سر وی را می‌برند. وقوع این حادثه اسف‌انگیز، حاج حسن، پدر اسماعیل را به کلی مستأصل می‌کند، به طوری که همیشه از وی یاد کرده و اشک می‌ریخت و از کثرت تأثر اظهار می‌داشت ستار باید انتقام خون اسماعیل را از قاجاریه بگیرد و ستار هم این وصیت پدر را از یاد نمی‌برد و می‌گفت اگر یک روز هم از عمرم باقی باشد باید انتقام اسماعیل را از قاجاریه بگیرم.^(۱)

از دیاد جمعیت شهرهای آذربایجان و اهمیت پیدا کردن صنعت نفت در باکو سبب تحولات و دگرگونی‌هایی گردید و در نتیجه تزاریسیم نیز به اصلاحاتی دست زد.

در دسامبر سال ۱۸۶۸ فرمان تزار مبنی بر تغییراتی در اداره امور قفقاز اعلام شد. مانند برخی از ایالات دیگر در الیزابت پل (گنجه) نیز فرمانداری الیزابت پل (گنجه) تشکیل شد و در مراکز قضائی ادارات پلیس به وجود آمد. در سال ۱۸۸۳ در قفقاز که قبلاً جانشین از طرف تزار تعیین می‌شد، جانشینی لغو شد و اداره قفقاز به سرفرماندهی نظامی سپرده شد. مانند سایر ولایات در قفقاز نیز قوانین انتظامی و پلیسی تزار با ویژگیهای ملی و با خصوصیات اجتماعی و اقتصادی مردم سازگار نبود، مردم در فرمانداری‌ها از حق شرکت در کارهای اداری محروم بودند. ادارات به لانه مأموران مرتجع و ستمگر تزاری تبدیل شده بود.

لغو سیستم اجاره‌ای به تغییر صنایع نفتی و محصولات حاصل از آن کمک کرد. در سالهای ۶۰ برای حفر چاههای نفت، روش‌های تازه‌ای به کار گرفته شد... اولین چاه نفتی که حفر شد در سال ۱۸۷۱ بود. ... افزایش محصولات نفتی به زودی ثروت سرشاری برای سرمایه‌داران فراهم کرد. نماینده مشهور فرهنگ آذربایجان «حسن بیگ زردابی» می‌نویسد: در آن زمان، در تمام نقاط باکو، در کرچه و بازار از نفت صحبت می‌کردند. برای بستن قراردادهای و کتترات آن و به رسمیت در آوردن این موضوع سرمایه‌داران صف می‌کشیدند. در چنین شرایطی، شرکت‌های نفتی در باکو افزایش می‌یافت. در سال ۱۸۷۳ جمعاً ۱۲ شرکت و در سال ۱۸۹۹ نزدیک به ۱۴۰ شرکت وجود داشت. حفر چاهها و استخراج نفت و استفاده از ماشین‌های بخار و حمل نفت استخراج شده و تهیه ماشین‌هایی برای حمل و نقل، وجود سرمایه‌داران بی‌شماری را طلب می‌کرد. در بین تاجران روسی چنین سرمایه‌دارانی وجود نداشتند. سرمایه‌داران بیگ... علاقه فراوانی به ولایات نفتخیز باکو داشتند. از جمله برادران

۱- امیرخیزی - پیشین.

نویل که اهل سوئد بودند و بعد از این که ثروت فراوانی به چنگ آوردند در سال ۱۸۷۹ شرکت صنایع نفتی را ایجاد نمودند و این شرکت به زودی موقعیت خود را در ولایت باکو استحکام بخشید، در اوایل سال‌های ۱۸۰ این شرکت در باکو، نخستین صنایع نفتی را به انحصار خویش درآورد و در اواخر قرن، شرکت برادران نویل، استخراج نفت و مواد پرارزش آن، کارخانجات تجزیه تکنیک نفت، وسایل حمل و نقل و انبارهای نفتی را در اختیار داشتند و در این مراکز هزاران کارگر به کار اشتغال می‌ورزیدند. در نیمه‌های سال هشتم «رودشینه» یکی از بانکداران مشهور پاریس، انحصارات نفتی دیگری را در باکو تأسیس کرد. بعدها سرمایه‌داران انگلیسی نیز در این محل به کار پرداختند. سرمایه‌داران خارجی با استفاده از معادن سرشار نفت آذربایجان و همچنین استثمار شدید کارگران منافع غیرقابل تصویری به چنگ آوردند. اینان قسمت اعظم منافع حاصله را به خارج می‌فرستادند.

صنایع نفت در باکو به سرعت رو به افزایش بود. در سال ۱۸۷۲ در این مکان ۱/۴ میلیون پوند نفت استخراج شد و در سال ۱۹۰۱ میزان استخراج ۶۶۷/۱ میلیون پوند بود. در سال ۱۸۹۸ میزان تولیدات نفتی آذربایجان با آمریکا برابر بود. باکو بیش از نیمی از محصولات نفتی جهان و ۹۵ درصد کل محصولات نفتی روسیه را تهیه می‌کرد. مراکز اصلی نفت، بالاخانی، صابونچی، بی‌بی هییت و بعدها سوراخانی بود...

در آذربایجان، نخستین بانک‌ها و تشکیلات بانکداری به وجود آمد... ایجاد راه آهن در شکوفائی اقتصاد آذربایجان، اهمیت شایانی داشت. راه آهنی که بین تفلیس و باکو کشیده شد در سال ۱۸۸۳ مورد بهره‌برداری قرار گرفت. راه آهن ولایات معدنی باکو-بالاخانی، صابونچی و سوراخانی نیز به کار افتادند. در سال ۱۹۰۰ راه آهن (ولایات قفقاز) تا باکو امتداد یافت که قفقاز را به راه آهن سراسری روسیه متصل نموده و موانع کنترل اقتصادی قفقاز از طرف سرمایه‌داران روسی را مرتفع ساخت.

در نیمه دوم قرن نوزدهم، کشتیرانی در دریای خزر به شدت رونق یافت. حمل نفت بوسیله کشتی‌ها برای نخستین بار در دنیا در این محل صورت گرفت. کشتی‌های زیادی جهت حمل نفت و کالاهای تجارتي و ویژه مسافری ساخته شدند.

وسایل مخابراتی آذربایجان نیز در حال ترقی بود. در سال‌های ۶۰ خطوط تلگرافی بین تفلیس، نخجوان، باکو، گنجه، شکی و دیگر شهرهای آذربایجان ایجاد شد. خطوط تلفنی برای نخستین بار در نیمه سال‌های ۸۰ کشیده شد. در سایر شهرهای آذربایجان به استثنای باکو، مؤسسات و کارخانجات کمتری وجود داشتند. علاوه بر شرکت‌ها، مؤسسات، معادن و کارخانجات و انحصارات بزرگ سرمایه‌داری، مؤسسات و کارخانجات کوچکی با کارگران کمتر و تکنیک نیمه تکامل یافته‌تری نیز وجود داشتند. صنایع آذربایجان تکامل ناموزونی داشت و مانند گذشته، عقب‌مانده و مشابه کشورهای قرون وسطانی بود و اکثریت اهالی با تولید محصولات کشاورزی زندگی می‌کردند.

در ولایت شوشا نیز کارخانه‌های کوچک ابریشم‌بافی بنا شد و قالیچه‌های مشهور شوشا، جبرئیل و گنجه در تمامی دنیا شهرت فراوان کسب کرد. به طوری که در سال ۱۸۷۲ قالیچه شوشا در نمایشگاه مسکو برنده مدال نقره گردید. در زمینه تجارت نیز شوشا همراه با شهرهای باکو، شکی و شاماخی فعالانه شرکت جست.^(۱)

۱- آ. آفشار - پیشین ص ۲۹۱.

در پی تحکیم اقتدار روس‌ها بر قفقاز، جمعیت آن سامان به گونه‌ای که در بسیاری از دیگر تجارب استعماری مشابه دیده شده است، افزایش چشمگیری یافت. جمعیت قفقاز در فاصله سال‌های ۱۸۵۱ تا ۱۸۹۷ (با افزایشی معادل ۹۵ درصد) تقریباً دو برابر شد. این افزایش جمعیت بیشتر در مناطق روستائی صورت گرفت که به نوبت خود باعث گسترش مسایل زراعی موجود شد. مسایل ناشی از نظام مالکیت ارضی بر دشواری‌های حاصل از کمبود آب و اراضی قابل کشت در مناطق کوهستانی افزوده شد. این مسایل به ویژه در گرجستان، لوری، زنگه‌زور و قره‌باغ محسوس بود.^(۱)

در اواخر قرن نوزدهم و اوایل قرن بیستم، به علت هجوم روستائیان به شهرها و مهاجرت مردم از آذربایجان ایران برای پیدا کردن کار به شهرهای آن سوی ارس، جمعیت شهرها رو به فزونی گذاشت. تعداد اهالی باکو به سرعت افزایش یافت به طوری که در سال ۱۸۹۲ جمعیت این شهر به ۱۱۳۹۰۴ نفر رسید و در سال‌های بعد افزایش بیشتری یافت.

در سال ۱۸۴۶ که به جای حوزه ایالات خزر، ایالت شاماخی تأسیس شده بود، در سال ۱۸۵۹ شاماخی بر اثر زلزله خراب شد و ناچار مرکز ایالت به باکو انتقال یافت. باکو هم به علت مرکزیت و هم به سبب استخراج نفت در آنجا اهمیت فراوانی کسب کرد و بر اثر ازدیاد کارگران در صنایع نفت، مبارزات در این شهر و سایر شهرهای آذربایجان رنگ دیگری گرفت.

در این سال‌ها احزاب مختلف و روزنامه‌های متعددی سربرافراشتند. ایرانیان مهاجر نیز که در این شهرها به ویژه باکو مورد استعمار قرار می‌گرفتند شروع به تشکیل حزب کردند. از جمله احزاب همت و عدالت را بنیان نهادند و این احزاب در انقلاب ۱۹۰۵ روسیه نقش مهمی بازی کردند. ■

۱- قفقاز در تاریخ معاصر - ص ۹.

دوزله‌لیش

وارلیق درگیسی نین ۷۷- جی ایل یای و پاییز ساییلاریندا گؤرکملی شاعیریمیز سؤنمزله آپاردیغیمیز مصاحبه‌ده گئدن ایکی یانلیشی آشاغیداکی شکیلده ایصلاح ائدیریک:
یای سایی نین ۴۱- جی صحیفه‌سی نین بشینجی سطری نین سونوندا سنین کلمه سیندن سونرا «گوناهین نه ایمیش. او جاواب وئریر: من ده دیل دوستاغیام، آنا دیل دوستاغی!» جومله‌سی قئید ائدیلمه‌میشدیر. پاییز سایی نین ۸۸-۸۷ - جی صحیفه‌لرینده کی سهولرین دوغروسو بئله‌دیر: حیدر بابایا سلام منظومه‌سی م.ح. پرکار طرفیندن اینگیلیزجه‌یه و بهمن فرسی طرفیندن فارسجا یا چنوریلیمیشدیر.

بسم الله الرحمن الرحيم

ایچینده کیلر

- تورک دیللی نین یثنی تصنیفی - دوکتور جواد هیث ۳
- اوراتو یازیلی آییده لری (داش قازما آیتلاری) (۲) - میرهدایت حصاری ۱۶
- آیا حضرت موسی (ع) به آذربایجان آمده بود؟! (۲) - دکتر حسین فیض اللهی وحید ۲۵
- وطن سنه اوغول دئییب - بهروز آخوندوف ۲۴
- دستبردهای ادبی ملک الشعرا بهار - رضا همراز تبریزی ۴۳
- ایفبا سشمیناری ۴۷
- آیینما کلمه لر و تکلیفلریمیز - محمدرضا هیث ۵۴
- اوغوز قروبو تورک دیلرینده ساده جومله نین گئیشلمنه سی - سئوندیک ولی یثف ۶۱
- خبرلر ۶۶
- بیزه گلن مکتوبلار - محمدرضا هیث ۷۰
- تبریک - ساوالان ۶۰ ۷۱
- حزقیل ذی الکفل مقاوله سی - دوکتور محمدزاده صدیق - ابراهیم رفر ۷۴
- کیتاب تنقیدی: ع.م. آغداشلی ۷۲
- آذربایجان (شعر) - دوکتور احمد فروغ ۸۶
- آجی ایتگی ۸۷
- موسیقی ایرانی یا موسیقی های ایرانی؟ - مسعود فیوضات ۸۸
- آنا یوردوم (شعر) - فریبا ابراهیمی ۹۰
- قره باغ در عهد نادرشاه - صمد سرداری نیا ۹۲
- آبونه فورمو ۱۰۳

تورک دیللىرى نىن يىنى تصنىفى

(Classification)

● دۆكتور جواد هيىت

تارىخىدە تورک دىللىرى نىن تصنىفى اىلك دفعه اۇلاراق ۱۰۷۲ م.دە كاشغرىلى محمود طرفىندىن آپارىلمىشىدۇر. كاشغرىلى محمود عربچە يازدىغى (دىوان لغاتالترک) كىتابىندا تورک ائللرى و دىللىرىنى تىدقىق اىتىدىكىدىن سۇنرا اۇنلارى شرقى و غربى قروپلارا آيىرمىش و خاقانى، كاشغرى و ياغما، آرقۇ، تۇخسى و اۇيغور دىل - لهجهلىرىنى شرقى قروپدا و اوغوز، قىرغىز، قىپچاق، پىچەنك و بولغار دىل - لهجهلىرىنى دە غربى قروپدا يىرلىشىدىرمىشىدۇر.

كاشغرىلى محمود تورک ائللرىنى (قۇملىرىنى) يىرلىرىنە گۇره بىله تقسىم و اىضاح اندىر:

۱ - پىچەنكلر بىزانس اۇلكەسىنە ان ياخىن اۇلان توركلردىر. (ان غرىدە)

۲ - قىپچاق، اوغوز، يىمك، باشقىرد، باسمىل، قاي، ياباقو، تاتار، قىرغىز (قىرغىزلار چىن اۇلكەسىنە ياخىندىر)

(باتىدان دۇغوبا).

۳ - چىگىل، توخسى، ياغما، اغراق، چاروك، چۇمول، اۇيغور، تانقۇت و خىتاي قوزىدىن گونىيە دۇغرو

يىرلىشىمىشلىر.

تاواقچلار چىنىن گونىيىندە باشارلار.

دىوان لغاتالترک عربلرە تورک دىلىنى اۇيرىتمك اوچون يازىلمىش و كاشغرىلى محمود بۇ كىتابدا ۲۰ مختلف

تورک ائللرى نىن يىرلىرى و خصوصىتىلىرىنى يازدىقدان سۇنرا اۇنلارنى دىل اۇزلىكلىرىنى اىضاح اندىر و اۇنلارى بىله

بۇلوملە يىر:

۱ - ان دوزگون و آیدین تورکجه اؤ تورکلره مخصوصدورکی، آنجاق بیر دیبل بیلیرلر و باشقا خلقلره قاریشمامیشلار(ایرانلیلار و سایره).

۲ - اوغوز لهجهسی چیلخا دئیل و آرالاریندا مختلف آغیزلاری واردیر.

۳ - اوغوز، قیپچاق، قیرغیز، توخسی، یاغما، چینگیل، اغراق و چاروق چیلخادیر. اونلار بیر لهجه ایله دانیشیلرلار، قیپچاق دیلی نین بیر قۇلو اولان یشمک و باشقیردا دا یوخاریدا سایدیقلاریمیزا یاخیندیر.

۴ - پنجهنک، بۇلغار و سۇوار دیبلری ده تورکجهدیر. آنجاق بیر چوخ سۇزلی دییشیلمیشدیر. ان آسان تورکجه اؤغوزلارین دیلیدیر و ان دوزگون لهجه ده توخسی و یاغمالارینکیدیر. ان فصیح و اینجهلری ده خاقانی تورکجهسیدیر کی، شاهزاده لرین و اونلارا تابع اؤلانلارین دیلیدیر.

کاشغرلییه گۇره تورک دیل و لهجهلری آراسیندا فرق داها چوخ فونتملردهدیر، بعضی سسلر لهجه به گره دییشیر یوخسا کلمه لرده فرقلی لیک چوخ آزدیر. مثلاً:

خاقانی لهجه سینده «ی» ایله باشلانان سۇزله اؤغوز و قیپچاق لهجه لرینده «ی» حذف اولور و کلمه ای = ا - ایله باشلاییر. مثلاً: ییلان ← ایلان، ییل ← ایل.

بعضاً بۇ «ی» «ج» سسینه چئوریلیر (قیپچاق : یول ← جۇل).

آرقۇ لهجه سینده «ی» کلمه لرین اورتا و سۇنوندا «ن» نا چئوریلیر، مثلاً: قۇی ← قۇن (قویون).

اؤغوز، قیپچاق و سۇوار لهجه لرینده کلمه لرین باشیندا گلن «م» سسی «ب» به چئوریلیمیشدیر. مثلاً: من ← بن.

خاقانی لهجه سینده کلمه لرین باشیندا کی «ت» اوغوز و اۇنلار یاخین ائلرده «د» لا چئوریلیمیشدیر. مثلاً: توه ←

دوه. بعضاً ده د ← ت اولموشدور. مثلاً بۇگده ← بۇگته (خنجر).

خاقانی تورکجه سینده کی «ذ» اؤغوز لهجه سینده «ی» اولموش: آذاق ← آباق.

خاقانی تورکجه سینده یئر و زامان آدلاری نین سۇنوندا گلن غ، ق اؤغوز لهجه سینده «آ» اولموشدور. مثلاً: بارقو

ییر ← باراسی یئر (واریلاجاق یئر) و تۇراقو اوغور ← دۇراسی اوغور (دۇراجاق زامان).

خاقانی تورکجه سینده ایسم و فعللرین اۇرتاسیندا کی «غ» اوغوز - قیپچاق لهجه لرینده حذف اولور. مثلاً: تامغاق

← تاماق (داماق) و یا اۇرقان ← وۇران

خاقانی تورکجه سینده کی «ب» اوغوز تورکجه سینده «و» اولور. مثلاً: ائب ← ائو و یا بارماق ← وارماق.

کاشغرلی محمود تورک دیل - لهجه لرینین فرقلرینی قیساسجا ایضاح ائتدیگدن سۇنرا خاقانی تورکجه سی و

اؤغوز تورکجه سینین داها تفضیلاتلی شکیلده ایضاح ائدیر.

۱۹ - جو عصردن بری اوروپا آراشدیرماجیلاری تورک دیبلری ساحه سینده یثنی تدقیقاتا باشلایارق یثنی

تصنیفلر تکلیف ائتمیشلر. بۇ چئشیدلی تصنیفلرده تورک ائللری، جوغرافی، تاریخی و دیل خصوصیتلری مختلف

درجه ده نظرده تولموشدور. بۇ ساحه ده و یله تلم رادولف، سامویلوویچ، مالوف، باسکا کوف، پۇپ، جئرار کلۇژن،

رشید رحمتی آرات، فرهاد زینالوف و گئرهارد دورفترین تصنیفلرینی ذیکر ائتمک لازیمدیر.

بۇ تصنیفلرده مؤلیفلر قدیم تورک دیلی (گۆک تورک، قدیم اویغور) ایله چاغداش تورک دیبلرینی عئینی

قروپلاردا یئرلشدیرمگه چالیشمیشلار و بۇ دا بۇ تصنیفلرده بعضی چاتمازلیغا و نوقصانلارین ظوهورونا سبب

اولموشدور.

بوندان باشقا مۇلىقلارنى تصنيفلىرىندە فونتتىك(سس) اۋزلىكلەر تام معناسيله نظردە توتولمايمىشدير.
بۇرادا رحمتى آرات، پوپ و دورفترين تصنيفلىرىنى قيساجا ايضاح اتتىكىدن سۇنرا پروفئسور طلعت تكتين ين
يئنى تصنيفىندن بحث اتدەجه يىك.^(۱)

رشيد رحمتى آراتين تصنيفى:

رحمتى آرات تورک ديللىرىنى تصنيف ائدرکن داها چوخ ديل خصوصيتلىرىنى نظردە توتوموش يئنى فونتتىك
بىر تصنيف آپارمىش و بۇ خصوصدا بىرىنچى نۇبەدە سۇزلردە كى فونتم خصوصيتلىرىنى و بىر حۇدودا قدر دە
شكىلچىلىرى و اوچونجو نۇبەدە سۇزلرى نظردە توتوموشدور. بۇ خصوصيتلىرى نظره آلاق اۇنجه چوواش و
ياقوت ديللىرىنى ديگر تورک ديللىرىندن آيرىمىش و اونلارى بىرر ديل كىمى تدقيق اتتمىشدير. چونكى بۇ ديللر ديگر
تورکلر طرفىندن آنلاشيلماقادير.

بۇ ايکى ديلده سۇزلرين باشيندا «ى» فونتمى يثرينه «س» واردير. چوواش ديلينده «ز» فونتمى عوضينه «ر» و
«ش» يثرينه «ل» موجوددور. ياقوت ديلينده «ز» و «ش» فونتمى يثرينه عوموماً «س» سسى واردير. دئمەلى تورک
ديللىرىنين ايلک تصنيفينده «ى»، «س» و ديگر ديل اۋزلىكلرىنى نظردە توتاراق ايکى قروپا آيرىمالى يوق:

۱ - «ى» قروبو: تورک ديل و يا شيوهلرى.

۲ - «س» قروبو: چوواش و ياقوت ديللىرى.

۱ - «ى» قروبو تورک ديل و شيوهلرىنى «د» فونتمى نين دۇرومونا گۆره بىر نئچه قروپا آيرى بيله ريک:

بىرىنچى قروپدا «د» فونتمى قۇرونموشدور.

ايکينچى قروپدا «د» فونتمى «ز» فونتمينه چتوريلمىشدير.

اوچونجو قروپدا «د» فونتمى «ى» فونتميله عوضلنمىشدير (د ← ى). بۇ قروپ بىر چوخ شيوهلرى
اۋلوشدورماقادير و (غ = ڭ) فونتمى نين دورومو و ديشمه لرينه گۆره يئنى قروپلار عمله گتيرير.

تورک شيوهلرىنين بىر قروپوندا تک هجالى سۇزلرين سۇنوندا «غ» فونتمى «و» فونتمينه چتوريلمىش، باشقا
قروپدا «غ» فونتمى «ک» فونتميله عوضلنمىشدير. بئله ليکله آردا قالان ايکى تورک شيوه سينده تک هجالى سۇزلرين
سۇنونداكى «غ» قۇرونور و چوخ هجالى سۇزلرين سۇنوندا حذف اۋلونور. بۇ ايکى قروپون بىرىنده «غ» شكىلچىلرده
حذف اۋلونور و «ت» كلمه نين باشيندا «د» ايله عوضلنير. بۇ اۋزلىكلرى نظردە توتاراق تورک لهجه و يا شيوهلرىنى
اوچ ديل و يا قروپا بۆله بيله ريک:

۱ - چوواش دىلى: س، ل، ز اۋزلىكلريله.

۲ - ياقوت دىلى: س و ت اۋزلىكلريله.

۱- «تاريخ زبان و لهجه های ترکی» آدلى كيتاييميزدا باسكاكوف، آرات، پوپ، زينالوف و كلوزنين تصنيفلىرىندن بحث
ائديلمىشدير. ۱۳۶۵، ۱۳۶۶.

۳ - دیگر تورک دیل شیوه‌لری: بۇ لهجه و یا شیوه‌لرده «ی» فونئمی هر زامان قورونور، یعنی ثابت قالیر و شیوه‌لره گۆره د، ز، غ، ت دیشیلیر.

دئمه‌لی «ی» قروپو لهجه و یا شیوه‌لری آشاغیداکی قروپلارا آیریلیر: بۇ قروپلاری بیر - بیریندن آیرماق اوچون «ی» فونئمیله برابر بعضی آچار سۆزلردن (Key Words) استفاده ائدلمیشدیر: آداک(آیاق)، تاغ (داغ) تاغلیغ (داغلیق): کالقان و یا کالغان(قالان) کیمی.

۱ - «د» شیوه‌لری قروپو: آداک، تاغ، تاغلیغ، کالغان خصوصیتلریله: سایان و یا تووا تورکجه‌سی.

۲ - «ز» شیوه‌لری قروپو: آزاک، تاغ، تاغلیغ، کالقان خصوصیتلریله: آباکان یا خاکاس تورکجه‌سی.

۳ - «و» و یا «تاو» شیوه‌لری قروپو: آیاک، تاو(داغ)، تاولی (داغلیق)، کالقان: قوزئی - باتی قیپچاق شیوه‌لری کیمی.

۴ - تاغلی شیوه‌لری قروپو: آیاک، تاغ، تاغلی، کالقان: تۆم، چۆلیم شیوه‌لری کیمی.

۵ - تاغلیک شیوه‌لری قروپو: آیاک، تاغ، تاغلیک، کالقان، خصوصیتلریله: شرق تورکجه‌سی (اویغور و اۆزبک)

۶ - داغلی شیوه قروپلاری: آیاک - آیاق(آذربایجان)، داغ، داغلی، کالان (قالان)، خصوصیتلریله جنوب شیوه‌لری کیمی (اوغوز).

پروفئسور طلعت تکین (آنکارا) آراتین تصنیفینه بۇ تنقیدلری آپارمیشدیر:

۱ - چوواش و یا قوت لهجه یوخ بیر - بیریندن و دیگر تورک دیل - لهجه‌لریندن فرقلی دیللدیر.

۲ - چوواش و یا قوت دیللی تورکجه سۆزلرین باشیندا گلن «ی» باخمیندان بیر - بیرینه یاخین (ی) چوواش دیلینده ش و یا قوت دیلینده (س) اولدوغو حالدا باشقا فونئملرده بیر - بیریندن فرقله نیلر. مثلاً: (ر) - زول - ش فونئملری): چوواش دیلی ییگانه دیلیدیر کی، تورکجه‌نین «ز» فونئمی اوارادا «ر» و «ش» فونئمی «ل» تلفوظ ائدیلیر.

۳ - شیوه سۆزۆ دیگر تورک دیللی اوچون ده اویغون بیر تئزیم (اصطلاح) دئیل. چونکی شیوه آکسان Accent دئمکدیر(تورکیه) و عینی سۆزلرین تلفوظ فرقی ایفاده ائدیر. مثلاً فارسجانی تورک شیوه‌سیله دانیشماق (ایراندا بۇ مفهومو داها چوخ لهجه سۆز ایله ایفاده ائدیرلر).

۴ - تاو قروپو بیر چوخ دیللی تمثیل ائدیر آنجاق قیرغیز و آلتای تورکجه‌لری بۇ قروپا اویغون دئیل. چونکی قیرغیز دیلی بیر «تۆ to اۆزون O» دیلی و آلتای تورکجه‌سی ده «تۆ tu اۆزون U» تورکجه‌سی دیر.

۵ - «ز» قروپو(ایکینجی قروپ) نا هاید اولاراق یالنیز آباکان یعنی خاکاس تورکجه‌سیندن بحث ائتمیشدیر. حالبوکی چینین کانسو ایالتینده کی ساری اویغورلارین دیلی ده «ز» قروپونا هایددیر(azaq = آزاک = آزاک).

بنزینگ Benzing و مننگس Menges و کلوزن G.Clausen.ین تصنیفلری ده داها چوخ جوغرافی جهتی (قوزئی - گونئی، دؤغو - باتی) نظرده توتان تقسیملردیر.

پوپ «Nicolas Poppe»-ون تصنیفی: پۆب حقلی اولاراق بۇ دیللی (چوواش = تورک) دیللی آدلاندیریر و تورک دیللینی بش قروپا آیریر:

- ۲ - قىپچاق (قازان تاتار، قازاخ) توركجهلىرى.
- ۳ - اۇيغور (اۋزىك، يىنى اۇيغور) توركجهلىرى.
- ۴ - گونى سىبرى (آلتاى، تۋا) توركجهلىرى.
- ۵ - ياقوت دىلى.
- ۶ - چۇواش دىلى.

پروفىسور طلعت تكىن ايندىيە قدر آپارىلان تصنيفلرده كى چاتمازلىقلارى نظره آلاراق فوننتىك خصوصيتلاره اساسلانان يىنى بىر تصنيف تكليف ائتمىشىدىر. بۇرادا اۋنون تصنيفىنى تفصيلاتىلە نقل ائدەجگىك.

طلعت تكىن يىن تصنيفى:

ايندىيە قدر تورك دىللىرىنىن تصنيفىندە ايشلەنن فوننتىك خصوصيتلردن آنجاق دۇردو ايشلىك (فۇنكسىونال) اولموشدور. بۇ فوننتىك خصوصيتلر بونلاردان عبارتدیر:

- ۱ - «ر» ايله «ز» و «ل» ايله «ش» نىن عوضلنمەسى. مثلاً چوواش دىلىندە «ز»، «ر» ايله و «ش»، «ل» ايله عوضلەنیر: تاخار = دۇقوز، خشل = قىش... .
 - ۲ - «ى» ايله «د» نىن عوضلنمەسى. مثلاً: آداق = آياق. تووا دىلىندە اولدوغو كىمى.
 - ۳ - آغ سس قروپو و يا مورفمى نىن بىر هجالى سۇزلرده ظۇهورو. مثلاً: تاغ = داغ.
 - ۴ - ایغ = ǵا سس قروپو و يا مورفمى نىن چوخ هجالى سۇزلرده ظوهورو. مثلاً: تاغلیغ = داغلیق.
- بۇگون بۇ دۇردو خصوصیت تورک دىللىرىنى بىر - بىرىندن آيیرماغا كافى گلیمیر. مثلاً سالار دىلىنى يىنى اويغور و اۋغوز قروپوندا آن آيیرماق اوچون بئشىنجى بىر فوننتىك خصوصیتە احتیاج واردیر. چونكى سالار دىلى «تاغلى» دىلى اولوب يىنى اويغور (تاغلیق) و اوغوز دىللىرى (داغلى) فوننتىك خصوصیتلره مالیکدیر. بۇ فوننتىك خصوصیت سۇزلرىن باشیندا گلن «ت» اولاییلر.
- ۶ - آلتىنجى فوننتىك خصوصیت دە سۇزلرىن باشیندا سیستىماتىك شكىلدە گلن «H» اولمالیدیر. بۇ خصوصیت خلیج توركجهسىنى دیگر تورک دىللىرىندن آيیریر.
- دئمەلى بۇگونكو چوواش - تورک دىللىرىنىن تصنيفى اوچون آشاغىداكى فوننتىك اۋزلىكلىرى نظردە توتماق لازیمدیر:

- ۱ - «ر» ايله «ز» و «ل» ايله «ش» عوضلنمەسى: چوواش دىلىندە اولدوغو كىمى.
- ۲ - خلیج دىلىندە اولدوغو كىمى سسلیلرله باشلانان سۇزلرىن باشیندا «ه» سسى نىن قالماسى: هاداگ (باشقا تورک دىللىرىندە: آداگ، آتاخ، آزاگ، آياک یا آياق).
- ۳ - قديم توركجهده اولدوغو كىمى «د» سسى نىن قالماسى: آداگ، آياک يثرىنه.
- ۴ - ایغ سس قروپو و يا مورفمى نىن چوخ هجالى كلمه لرىن سۇنوندا قالماسى: مثلاً: تاغلیغ كىمى.
- ۵ - آغ مورفمى نىن تگ هجالى سۇزلرده ظوهورو مثلاً: تاغ
- ۶ - «ت» فونمى نىن سۇزلرىن باشیندا قالماسى مثلاً: تاغلى، داغلى يثرىنه.

دئمەلى بىز اگر ان اسكى فونتتىك خصوصىتلرى سايىلان ر، ز، ل، ش فونتملىرىنى نظردە توتارساق تورک دىللىرىنى ائشيت(مساوى) اولمايان ايکى قروپا آيىرا بىلەرىک:

۱ - رەل قروپو يا چوواش دىلى.

۲ - ز، ش قروپو و يا ديگر تورک دىللىرى قروپو.

ز، ش قروپونو دا اسكىدن قالما ه فونتمى نين سۆزلرين اولينده قاليب - قالماماغىنى نظردە توتاراق ايکى قروپا آيىرا بىلەرىک:

۱ - ه و يا هاداق قروپو و يا خلىج تورکجهسى، ۲ - ديگر تورک دىللىرى قروپو و يا آداق، آتاخ، آزاخ، آباق و يا آياک قروپو.

ه سىز تورک دىللىرىنى تصنىف ائتمک اوچون ۳ - جو فونتتىك خصوصىتى يعنى «د» فونتمى نين سۆزلرين اورتاسيندا و يا سۆنوندا قالماسىنى و يا دىيشمەسىنى نظردە توتارساق دۆرد چئشىد قروپ قارشىمىزا چىخاجاق:

۱ - ت و يا آتاخ قروپو: (ياقوت دىلى)

۲ - د و يا آداق قروپو: (تووا و کاراقاس دىللىرى)

۳ - ز و يا آزاخ، آزاق قروپو: (خاکاس، سارى اويغور و سايره)

۴ - ي و يا آباق قروپو: (قالان تورک دىللىرى).

آياک قروپو تورک دىللىرى ده دۆردونجو فونتتىك خصوصىتى (ايغ) نظردە توتاراق بئش قروپا آيرىلير:

۱ - ايغ قروپو (توزنى آلتاي لهجهسى و س)

۲ - او (U) قروپو (ادبى آلتاي دىلى)

۳ - او (O) اوزون او قروپو (قىرغىز دىلى): تولۇ = داغلى.

۴ - ايئ قروپو (اۋزىک و يىنى اويغور دىللىرى)

۵ - اي ا قروپو.

بئشىنچى فونتتىك خصوصىتى نظردە توتارساق اي قروپو دا ايکى قروپا آيرىلير:

۱ - او aw قروپو (قىپچاق دىللىرى).

۲ - آغ قروپو.

نهایت ۶ - جى فونتتىك خصوصىتى «ت» نظردە توتارساق آغ قروپو دىللىرىنى ده ايکىيه آيىرا بىلەرىک:

۱ - تاغلى قروپو (سالار تورکجهسى)

۲ - داغلى قروپو (اوغوز - تورکمن قروپو).

بۇ شكىلده چوواش - تورک دىللىرىنى آلتى فونتتىك خصوصىتلرى نظردە توتاراق اون ايکى قروپا آيرىمىش

اولوروق. بۇ خصوصىتلر ر، ز، ل، ش، ت، ه فونتملىرى و هاداق - آداق (آباق) و تاغلىخ كىمى آچار

سۆزلردىر. (Keywords)

۱ - «ر» و «ل» قروپو: چوواش ادبى دىلى.

۲ - هاداق قروپو: خلىج دىلى.

۳ - آتاخ قروپو: ياقوت ادبى دىلى، دۆلقان.

- ۴ - آداق قروپو: تۇوا ادبى دىلى و كاراقاس (Karagas) دىلى.
- ۵ - آزاخ / آزاق قروپو: خاكاس ادبى دىلى، اورتا چوليم، مراس و يوخارى تۆم لهجهلىرى و سارى اويغور.
- ۶ - تاغليغ قروپو: قوزنى آلتاي لهجهلىرى و آلتاي (تۇبا، كۇمانلى، چالكادۇ)، آشاغى چوليم، كۇندۇم و آشاغى تۆم لهجهلىرى.
- ۷ - تۇلو قروپو: آلتاي ادبى دىلى.
- ۸ - تۇلو قروپو: قيرغيز ادبى دىلى.
- ۹ - تاغليق قروپو: اۆزبىك، يىنى اويغور ادبى دىللىرى.
- ۱۰ - تاولى قروپو (Tawli): تىپچاق، تاتار، باشقىر، قازاخ، قاراقالپاق، نۇقاي، كۇموك، كاراچاي - بالكار، كاراي و كاراييم، كيويم تاتار (ادبى)، بارابا تاتارلار يىن لهجهسى خوارزم - تىپچاق اۆزبىك لهجهلىرى.
- ۱۱ - تاغلى قروپو: سالار دىلى.
- ۱۲ - داغلى قروپو: توركيه توركجهسى، قاقاووز توركجهسى، آذربايجان توركجهسى، قاشقاي، ايناللو، كركوك، ارييل لهجهلىرى، توركمن ادبى دىلى، توركمن، خوراسان، اۆزبىك خوارزم - اوغوز لهجهلىرى.
- بۇرادا گۆردويوموز كىمى ۵، ۹، ۱۰ و ۱۲ - جى قروپلاردا بىردن چوخ دىل و لهجه واردىر. بۇ دۇرد قروپو علاوه فونئتيك خصوصيتلرله داها كىچىك قروپلار و دىللرله آيىرا بىلەرىك.
- مثلاً:

۵ - جى قروپداكى دىل و لهجهلىرى بىله بۇله بىلەرىك:

۱ - سۆزلرين باشينداكى «ى» فونئمينه گۆره

۲ - سۆزلرين اورتاسينداكى «ش» سىينه گۆره.

بۇرادا ياشىل سۆزونو آچار سۆز كىمى نظرده توتارساق آشاغىداكى اوچ كىچىك قروپ قارشىمىز چىخار:

۱ - چازىل قروپو: خاكاس ادبى دىلى.

۲ - چازىل قروپو: اورتا چوليم، مراس و يوخارى تۆم لهجهلىرى.

۳ - ياشىل قروپو: سارى اويغور.

۹ - جو قروپ: بۇ قروپو تشكيل ائدن اۆزبىك و يىنى اويغور دىللىرى بىر - بىرىندىن بىر چوخ خصوصيتلرله

آيرىلار:

۱ - اۆزبىك دىلينده $A = \{a, o, \bar{a}, \bar{o}\}$ سىسى نىن دوداقلاشماسى مئىلى ^(۱)

۱- اۆزبىك ادبى دىلينده ۶ سىسلى و ۲۲ سىس سىز حرف واردىر (U, O, Q, U, O, U, O). حالبوكى يىنى اۇيغور ادبى دىلينده ۸ سىسلى و ۲۴ سىس سىز فونئتم واردىر. (= ايوخودور) اما قالين ك، غ و خ يانيندا ا تلفوظ ائدىلير. كىل (قىل)، كىرغيز، O حرفى قالين ك، غ و خ يانيندا O و يوموشاق ك، گ و ه يانيندا O اۇخونور.

اۆز = U حرفى قالين ك، غ، خ يانيندا U و يوموشاق ك، گ و ه يانيندا او = U اۇخونور. ديگر سىس سىز يانيندا هم U هم ده U اۇخونا بىلر. دئمهلى اۆزبىك توركجهسىندە ۶ حرفه قارشى ۹ و حتا اۆ = aw حىساب ائدرىك ۱۰ سىسلى واردىر.

آذربايجان و توركيه توركجه سۆزلىرى نىن باشينداكى «گ» (ك) و «د» (ت) اۆلور: گلمك < كلمك، گنتمك < كنتمك، گۆز

۲ - يىنى اۇيغور دىلېندەكى سۆزلەرنىڭ ئورتاق ھىجلايندا $A =$ فونئىمى نىن **Reduction** (۱) ھادىئەسى مىثال: ئۆزبېك دىلى: اۇغيز، اۇغير، يىرۇق (ايراق = اوزاق) اۇچىق (اچىق)، اۇرىق (اىرىق)، اتىك (چىكەمە ، پۇتون) يىنى اويغور: اغيز، اغير، زىراق (ايراق) اۇچۇق، اۇزۇق، اۇتوك. اۇزىك: تمير، تشىيك (دلىك) يىنى اويغور: تۇمور تۇشوك.

۱۰ - جو قروپداكى (تاوولى: قىپچاق) دىل و لەجەلرى دە بىلە بۇلە بىلەرك:

۱ - يىرىنجى ھىجاداكى اۆ(O) فونئىمىنە گۇرە.

۲ - ش فونئىمىنە گۇرە.

بۇرادا اچار سۇزۇ اۇلاراق قۇش (قوشماق: قوشا، بىر، برابر)، قوشماق فعلىنى نظردە توتساق ائساغىداكى اوج كىچىك قروپ قارشىمىزا چىخار:

۱ - قۇش قروپو: تاتار و باشكىر دىللىرى.

۲ - قۇس قروپو: كازاخ، قازاقلىق، نوقاي دىللىرى و كارايىم و خىلىج halic لەجەسى.

۳ - قۇش قروپو: قاراچاي - بالكار، كوموك (دىللىرى)، كارايىم تروكى لەجەسى، بارابا تاتار لەجەسى،

كىرىم تاتار، خوارزم - قىپچاق اۇزبېك لەجەسى.

تاتار و باشقىر دىللىرى بىر چوخ فونئىك خوصوصىتلەرلە بىر - بىرىندىن اىرىلەرلار.

۱ - سۆزلەرنىڭ شىكىلچىلەرنىڭ باشىنداكى س فونئىمى تاتار دىلېندە قورونموش لاکىن باشقىر دىلېندە H_a

اىلە ھوضلىنىشىدەر:

تاتارجا: سارى، سۇل(سۇل)، بۇلسا(اۇلسا)

باشقىرجا: ھارى، ھۇل(سۇل)، ھۇلسا(اۇلسا).

۲ - «چ» فونئىمى تاتار دىلېندە قورونموش لاکىن باشقىر دىلېندە «س» فونئىمىنە چنورلىمىشىدەر.

تاتارجا: چاپ (چاپماق، قاچماق)، چالغى (اۇراق)، اۇچىن(اوجون)

باشقىرجا: ساپ(چاپماق، قاچماق)، سالغى(اۇراق)، اۇسون(اوجون).

۳ - «ز» فونئىمى سۆزلەرنىڭ ئورتاق و سۇنۇدا تاتارجا قورونموش اما باشقىرجا $(d = the = د)$ يە

«كۆز، گولمىك» كۆلماق كىمى.

داغ «تاغ، دوقوز» تۆكوز، دۇرماق «تورماق. بۇ ھادىئە ھىم اۇزبېك ھىم دە اۇيغور دىلى اوجون كىچىرلى دىر.

۱- يىنى اۇيغور دىلېندە ۸ سىلى و ۲۴ سىس سىز حرف واردىر. يعنى $a =$ ا يوخدور.

يىنى اۇيغور دىلېندە اىكىنجى ھىجاداكى $A =$ سىسى اىلك ھىجاداكى $A =$ سىسىنى ائىە چنوربىر: بالىق - بىلىق، اىى - ائىىك، يارىم - يىرىم. تىك ھىجالى اولوب و فتحە سىسى اولان سۆزلەردە اى = ا شىكىلچىسى ائارسا بۇ قايدا اى اۇيار و $(A = آ)$ سىسى $E =$ سىسىنە دۇنر: آت «ئىنى. باش «بىشى. آل «ئىلىش (آلىش).

چوخ ھىجالى سۆزلەرنىڭ سۇن ھىجاسىندا اولان $(آ و A)$ كىلمە شىكىلچى ائدىنى زامان $A = آ$ و $A = آ$ يە دۇنر: آتا «آتىلار، بالا «بالىمىز، باشقا «باشقىسى، چىچىك «چىچىگىم، قۇناقار «قۇناقلىرىم.

$A = آ$ و $A =$ دن سۇنرا $U = او$ و $U =$ گىلسە اچىق اولان اىلك ھىجاداكى $A < O < a < o$ يە دۇنر: خاتون «خۇتون، ناموس «نۇموس.

توركىيە و آذربايجان توركچەلرىندە ik, Ik شىكىلچىلەرى اۇيغورجا $ük, uk$ اۆلدوغو اوجون عىنى يوارلاقلاشما بۇ شىكىلچىنى ائمىش كىلمەلردە دە اۆلور: اچىق «اۇچۇك، دىشىك «تۇشۇك.

چئور يلميشدير:

تاتارجا: سوز(سۆز)، بوز(بۆز)، سيزيق(جيزيخ).

باشقىرجا: هوذ(سۆز)، بوذ(بۆز)، هيذيق(جيزيخ)

۴ - س فونئىمى سۆزلىرىن اورتا و سۆنوندا تاتارجادا قورونموش لاکين باشقىرجادا حذف اولونموش (⊖)
تاتارجا: ساسى(پيس قوخولو) ياسى(ياسى)

باشقىرجا: هائى(هاى، ياهى، يائى ؟)

۵ - باشقىر ديلينده دۇداقلاشماغا مئيل واردير مثلاً:

تاتارجا: يۇلديز(اۆلدوز)، يۇرىي(يىرىيىر)، يۇروو(يىرىمک).

باشقىرجا: يۇندۇذ(اۆلدوز)، يۇرۇي(يىرىيىر)، يۇرۇو(يىرىمک)

قۇش قروپونو (Sub groupe) دا سۆزلىرىن باشينداكى «ى» فونئىمىنى نظرده توتارساق اوچ داها كىچىك قروپا و يا بۆلمه يه بۆله بيليرىك: بۇرادا ياش(جاوان) سۆزو آچار سۆز كىمى ايشله ديلير:

۱ - «خ» جاس بۆلمهسى: قازاخ دىلى

۲ - «ز» ژاس بۆلمهسى: قازاقچاق دىلى

۳ - ياس بۆلمهسى: نۇقاي دىلى و كارايىم دىلى نين Halic لهجهسى.

قازاقچاق دىلى سووتت حاكىمىتى دۇرونده ادبى ديله صاحب اۆلدوغو حالدا قازاخ دىلى نين بىر لهجهسى ساييلير.

قۇش قروپونو (Sub groupe) (۱۰ - جو قروپدان) دا باشدا گلن ب(B) فونئىمىنه گۆره عمومى تورك ديللرينده بئش(۵) سۆزونو آچار سۆز كىمى ايشله تسك ايكى بۆلمه يه آيرا بيليرىك. مثلاً:

پش بۆلمهسى: بارابا تاتار لهجهسى.

بئش بۆلمهسى: كوموك، قازاچاي - بالكار و كارايىم دىلى نين تروكى لهجهسى، كيرىم تاتارجا، اۆزبىكجه نين خوارزم - قىپچاق لهجهسى.

بۇ شكىلده داها دا فونئىتىك خصوصىتلرى نظرده توتارساق هامى تورك دىل و لهجهلرینی صىنىفلاندىرا بيليرىك.

۱۲ - جى قروپداكى دىل و لهجهلرى (اوغوز = داغلى) ده آشاغىداكى فونئم خصوصىتلرينه گۆره دۇرد كىچىك قروپا آيرا بيليرىك:

۱ - سۆزلىرىن باشيندا گلن ق(Q) فونئىمىنه گۆره.

۲ - پرۇتو تورك اۆزون سىلىلىرىن قالماسى و يا حذف اولماسينا گۆره.

پرۇتو تورك دۇرونن قالم(قآل) كال(K) سۆزونو آچار سۆز كىمى ايشلتسك آشاغىداكى بۆلمه لر قارشىمىزا چىخار.

۱ - قآل بۆلمهسى Kal - qal: اۆزبىك دىلى نين خوارزم - اوغوز لهجهسى.

۲ - غآل بۆلمهسى Gal: توركمن ادبى دىلى، توركمن دىلى نين تروخمن لهجهسى، توركمن دىلى نين خوراسان لهجهسى و يا خوراسان توركجهسى.

- ۳ - قال بۆلمەسى Qal: آذربایجان تورکجهسى ادبى دىلى، قاشقاي، ايناللو لهجهلىرى، تبریز لهجهسى، کرکوک و اربیل لهجهلىرى، شرقى آنادۆلو آذرى لهجهسى.
- ۴ - کال بۆلمەسى: تورکيه تورکجهسى، قاقاووز ادبى تورکجهسى.
- چۇواش، خلیج و سالارجا حقیقنده بعضى قئیدلر:

چۇواش دىلى:

چوواش دىلى نین خصوصیتلری یۇخاریدا ایضاح اتدیگیمیز کیمی بونلاردیر:
 تاخار Taxar (دۇقوز)، ختل xel (قیش)، اۇرا (آباق)، عموم تورک دیلرینده کی «ش» چوواشجادا «ل» اۆلموشدور (ش ← ل).
 بعضى ینرلرده «ش» قالمیشدیر. مثلاً خیش (قاشی) (موغولجا قالچی) شیشاش (یاپیش)، و آرش (اۇروش، وۇروش).
 چوواش دیلینده عموم تورک دیلرینده کی «ز» یه قارشى «ر» اۆلمالی و «ش» یه قارشى (ل،ش) اۆلماسى چوخ قدیم زامانا (یعنی ایکی مین ایله قدر) عاید اۆلدوغو قبول اتدیلمیشدیر.

خلج دىلى:

خلج دیلینده پروفیسور دورفترین قئید اتدیگی کیمی چوخ قدیم خصوصیتلر واردیر. مثلاً سسلى فونئملرله باشلانان سۆزلرین باشیندا ه فونئمی نین سیستمتاتیک شکیلده قالماسى کیمی (ه بعضى تورک دیلرینده آذربایجان تورکجه سینده اۆلدوغو کیمی تک - توک سۆزلرده قالمیشدیر). مثلاً: هاریق (آریق)، هیرک (اورک، هورک). دورفتره گۆره خلج دیلینده کی (ه) پروتو تورک دیلده سۆزلرین باشیندا گلن (پ) دن نشأت اتمیشدیر. پۇپا گۆره بو ه آتای دۇرونده کی پ دن گلمیشدیر.^(۱)

سالار دىلى:

سالار دىلى ایلك اۇنجه سامویلوویچ و کۇرش طرفیندن قوزئی - دۇغو تورک دیللىرى قروپونا عاید اتدیلمیش و تورا دیلیله بیر قروپدا یترلشدیرلمیشدیر. سۇنرا پۇپ بۇ دیلین یثنى اۇیغور دیلینه چوخ یاخین اۆلدوغونو و حتا بۇ دیلین بیر لهجهسى ساییلدیغینی قشید اتمیشدیر: دیگر طرفدن مألوف Malov سالار دیلینی سامویلوویچ تصنیفینده کی تاغلی قروپو و یا قیپچاق - تورکمن قروپونون بیر لهجهسى ساییلمیشدیر.
 بیر طرفدن ده تنیشیف Tenishev سالار دیلینی تدقیق اتمیش و اونون قرامئرنی یازمیش و بۇ دىلى قیپچاقلاشمیش اۇغوز لهجهسى کیمی قبول اتمیشدیر. سالار دىلى چین - تبت نۇفوذو آلتیندا قالمیشدیر.
 طلعت تکینین فیکرینه گۆره سالار دىلى اۇزبک دىلى نین خوارزم - قیپچاق لهجه قروپوندان بیر لهجه کیمی

۱-خلج تورکجهسى باره ده دورفترین Kalaj Materials کیتابینی اوخویاندان سونرا شخصی تدقیقات آپاردیق و حاضرلادیغیمیز مقاله نى وارلیقین ۴-۷۰ سایندا (۱۳۶۷ / ۱۹۸۸) نشر ائتدیگ.

ساييلا بيلمز. چونكى سالار دىلى(تاولى) دىل و يا لهجهسى دئييلدير. سالار دىلى تاغلىق قروپوندان اولان يىنى اۇيغور دىليله ده بير قروپودا اولاي بيلمز. چونكى سالار دىلى(تاغلى) دىليدير. سالار دىلى (تاغلى) خصوصيتى اولان مستقل بير تورك دىلى دير.

سالار دىلىنى جينغائاي (چاغاتاي)، قىپچاق و اۇغوز قروپوندان آيبران جهتلر بونلاردير:

۱ - چوخ هجالى كلمه لرین سۇنونداكى ايغ، ايگ (ig, ig), ائى، ائى (ا، ا) يه چئورنيلير:
تاغليغ ← تاغلى، آچيق ← آژى (ajj), ساريغ، سارى، اۇلۇغ ← اۇلى، كوچلوگ ← كوۇشلى (گوجلو)،
توكلوگ ← توخلى، (تويلو)، كيچيگ ← كيچى.

۲ - آغ مورفشمى نين قورونماسى: تاغ(داغ)، باغلا، ياغ، آخرى.

۳ - «ن» فونشمى نين ملكى اوچونجو شخص ضميرينده(هوضليگ) قورونماسى: تاشيندا(ائشيجينده)،
ايشيندا(ايچينده)، يائينا، ايليندا(اؤنوده)، سۇسيتتن(سۇيوندان).

۴ - اۇزون سسلى لردن سۇنرا «ت»، «چ» سسلرى نين قورونماسى: پۇتاخ، بۇداخ، تۇتاخ(دۇداق).

اوتين (اؤدون)، آچيغ(آجيخماق، آجالماق)، اۇچاخ، اۇچيغ(اوجاق).

۵ - باشدا گلن «ت» فونشمى نين قورونماسى: تاغ(داغ)، تۇقوس(دۇققوز)، تمور(دمير)، تشوخ،
تشۇخ(دئشيك، دليگ)، تۇوه (دوه).

بۇگون ياقوت و چوواش ديللريندن باشقا ۲۶ تورك دىلى واردير. بونلاردان ايگيرميسى نين يازى و ادبى دىلى واردير. بونلار بير - بيرلرينه قارشى آز - چوخ آنلاشيلان ديللردير. بۇ ديللرين هر بيرى مستقل بير دىل اۇلدوغو حالدا هاميسى دا بير ديلين لهجه و شيوه لرى ساييليرلار. بۇ ديللر آشاغيداكى شكيلده سيرالانا بيلر:

۱ - توركيه توركجهسى.

۲ - آذربايجان توركجهسى.

۳ - توركمن توركجهسى.

۴ - كيirim تاتار توركجهسى.

۵ - قاقاووز توركجهسى.

۶ - قاراچاي توركجهسى.

۷ - بالكار توركجهسى.

۸ - قۇمۇق توركجهسى(داغيستان).

۹ - نوقاي توركجهسى.

۱۰ - قازان توركجهسى.

۱۱ - باشقىر و يا باشقىرد توركجهسى.

۱۲ - قازاق و ياكازاخ توركجهسى.

۱۳ - قاراقالباق توركجهسى.

۱۴ - قيرغيز توركجهسى.

۱۵ - اۇزبىك توركجهسى.

- ۱۶ - يىنى اۇيغور توركجهسى.
 ۱۷ - سارى اويغور توركجهسى.
 ۱۸ - آلتاي توركجهسى (كالموك).
 ۱۹ - خاكاس و يا آباكان توركجهسى (يىنى سى).
 ۲۰ - تۇوا و يا سايان توركجهسى.
 ۲۱ - شۇر توركجهسى.
 ۲۲ - چوليم توركجهسى.
 ۲۳ - بارابين توركجهسى.
 ۲۴ - سالار توركجهسى (كانسوجين).
 ۲۵ - تۇفا و يا قاراقاس توركجهسى.
 ۲۶ - كارايم توركجهسى.

يۇخاريدا سايدىغيميز ۲۸ ديلدن سارى اويغور و سالار ديللريندن باشقا هاميسى اسكى سوونت خىلقلىرىنين ديللىرى دير. چونكى اسكى سوئتلرده يوزمىندن چوخ آنادۇلو توركو و اوچ يوز مينين اوستونده اۇيغور ياشايردى.

صمد سردارى نيانين تاليف ائتديگى

«تبريز در نهضت تنباكو»

آدلى كىتاب تبريزين آشينا نشرياتى طرفيندن يايىلانمىشدير.

كىتاب، تبريزين تنباكى حركاتينداكى ائشسيز رولونو گۇسترمكده دير.

اورارتو یازیلی آیدهلری

(داس قازما آیتلاری)

(۲)

ایران آذربایجانیندا تاپیلان

اورارتو یازیلی آیدهلری:

ایران آذربایجانیندا ایندییه دک بئر نئچه کتیه تاپیلیمشدر. اونلار تاپیلدیقلاری یئرلرین آدلاری ایله تانیپیرلار:

۱ - بسطام داش یازسی

۲ - رازلیق داش یازسی

۳ - نشتیان داش یازسی

۴ - سقیندل داش یازسی

(خوی ایله اورموز آراسیندا خان تاختی دئییلن سقیندل آدلی بئر یئرده ده قدیم کتیه لر و هئیکلر داشلار اوسته قازیلیمشدر. اونلاردان بعضیلری ساسانیلره مربوطدور. آنجاق دقیق بئر معلومات الیه یوخدور. بۇ باره ده گله جکده آرتیق معلومات وئرمگه چالیشاجاغیق.

بسطام داش یازسی:

بسطام خوی شهری نین قضالریندن اولان «قره زیدین» (قره ضیاء الدین) بؤلگه سی نین چارپارا ماحالی نین کندلریندن بیری دیر و خوی ایله ماکو آراسیندا و خویدان ماکویا گئدن شوسا یولونون ایکی کیلومتیر لیگینده، ماکونون ۱۶ کیلومتیر لیگینده (گونئی دوغوسوندا) یئرلشمیشدر.

دئدیگیمیز داش کتیه بئر زامان اوردادا اولان قدیم بئر قالانین قاپسی نین باشیندا قویولموش ایمیش. لاکین سؤنرالار معلوم اولمایان بئر سببه گوره اوردان چینخاریلیب و بئر زامان یوخ اولموشدور. سؤنرالار ماکو خانلاریندان اولان حاجی امین پاشاخان او داشی هارادانسا تاپیب، خویا باغلی اولان «کسیان» آدلی کندین یانیندا آغچای اوسته سالدیردیگی کورپونون پایاسی (سوتونو) ایچریسینده قویدورموشدور.

● میر هدایت حصاری

امین پاشاخان اۆلدوكدن سۆنرا اۆ كۆرپو خرابلايركن اوغلو محمدصادق خان بهلولی اۆ داش یازمانی كۆرپونون پایاسیندان چیخارتدیریب، ماكوذا اۆز ائوینه آپاریر. بیر زامان اۆ كتیبه دن هئچ بیر خبر اۆلمادی.

۱۳۳۱ - جی (۱۹۵۲ م) ایلده ماكو شهری نین مجلس نماینده سی «اسدالله موسوی ماكویی» اۆ داش یازمانی یتیدن تاپیب اۆ شهرین معارف اداره سینه تاپشیرمیش و اونون فۆتو شكلینی و شرحینی تهراندا نشر اۆلوان «اطلاعات» غزئتینده چاپا وئرمیشدیر.

بسطم داش یازماسی نین مشخصاتی:

بۇ كتیبه اورارتو میخی خطی ایله و اورارتو شاهی آرگیشتی اوغلو روسانین امری ایله یازیلیمیشدیر. اۆ داشین رنگی یاشیل، جینسی رسوبی، اۆزولوغو ۷۲، ائنی ۵۶ و قالینلیغی ۱۱ سانتی متر و آغیرلیغی ایسه ۱۱۰ کیلوگرام دیر. بۇ كتیبه نین اوزه رینده ۱۶ سطر موازی (پراثلل) حالدا قازیلیمیش و هر سطرین فاصله سی ۳/۵ سانتی متر دیر.

داش یازمانین اۆخونولان متنی

اۆ داش یازمانین «اطلاعات» قزئتینده باسیلان شكلی آلمان آرکتولوگو پروفسور «هاینز لوشای» اوجون گۆنده یزیمیش و اۆ دا اۆنو آلمانین گوت گگن انیورسیتیه سی نین پروفسورو «هینس» اوجون یۆللمیشدیر. هینس اونو اۆخویوب هاینز لوشایا بئله جاواب وئرمیشدیر:

«اطلاعات قزئتینده فئورال آیسی نین دۆردونده چاپ اولان كتیبه، اورارتو كتیبه سی دیر. لاکین تأسفله دئمه لی یم کی، بۇ كتیبه تزه بیر کشف دئییل. چونکی اۆ كتیبه نی آلمانین تهرانداکی قونسوللوغونون آتاشه سی «کنت کانپس» ۱۹۱۰ - جو ایله «ماكو» دا کشف

اتتمیشدی.

بۇ داش یازما ماكو شهری نین گونئی دوغوسوندا اولان بسطام کندیندن، بیر کۆرپونون پایاسیندا یئرلشدیرمک اوجون ماكو یا گتیریلیمیشدیر. آدی کئچن شخص او كتیبه نین شكلینی ژئئرال هوستوم شینه لره وئرمیش و اۆ دا لئنده پروفسور سایسا گۆنده ریب، ساییس ایسه كتیبه نی ۱۹۱۲ - جی ایله لندن آسیا شاهلیق جمعیتی نین ژورنالیندا چاپا وئرمیشدیر. بۇ كتیبه ایکینجی دفعه اۆلاراق ۱۹۵۵ - جی ایله، فرئدریک ویلهلم کورینک طرفیندن «خالدی كتیبه لری» کیتابیندا چاپا وئریلمیش و ۱۹۶۰ - جی ایله گورجو عالیمی میلیکشویلی اونو مسکو وادا اورارتو میخی كتیبه لری کیتابیندا نشر اتتمیشدیر.

من کونیکین و میلیکشویلی نین اۆخودوقلاری اوزره آشاغیداکی ترجمه نی حاضیرلامیشام و ظن اندیرم کی، دوزگوندور. بۇ گون بسطام آدلانان قدیم ماكو اصلینده «روسا شهری» آدلانیرمیش.

کتیبه نین ترجمه سی:

«روسا آرگیشتی اوغلو بۇ اوجا معبدی خالدی آلاهی اوجون تیکدیریمیشدیر. آرگیشتی اوغلو روسا خالدی آلاهی گوجو ایله دانیشیر. بۇ یۆرد بۆش ایدی، اۆرادا بیر شئی سالینما میشدی. خالدی آلاهی من وئردیگی فرمان اوزه ره من بورادا بۇ بینانی یاپدیم و بورانی روسا شهری آدلاندیردیم. آرگیشتی اوغلو روسا دئییر هر کس بۇ كتیبه نی آرادان آپاریب و اونا زیان یتیریب و یا اونو سیندیرسا خالدی آلاه اونو هارا آلاهی، گونش آلاهی و باشقا آلاه لارین واسیطه سی ایله بیخاجاق، اوندان گونش آلتیندا بیر آد دا قالما یا جاق دیر.

منم روسا آرگیشتی اوغلو، گوجلو شاه، اۆلکه لر شاهی، «بیانی» اۆلکه لری نین شاهی، شاهلار شاهی.

توشپا شەھرى نىن باشچىسى».

اۇ داشىن ايندى ھارادا اۆلدوغو و بىر بىلە سەرلردن و يىردن - يىرە كۆچدوكدن سۆنزا نە ھالدا اۆلدوغو معلوم دىيىل، لاکىن سۆجىتى گىچىن شكىل، آدلارنى چىكىدىگىمىز عالمىلرىن و علم سئور اينسانلارنى ھمتى ايسلە نىشر اۆلۇب، اۆخونۇب و تارىخىدە ئىبىت اۆلمۇشودۇر. بىز بۇ باخىمدان اۆزوموزو اۆ زىھىت كىش و انسان پىرور عالمىلرە بورچلو بىلمەلى بىك.

۲۷۰۰ ايل تارىخى كىچىمىشى اولان بسطام (يا روسا شەھرى) اورارتو خىلقى نىن اوچونجو درجەلى مدىنىت مەركىزلىرىدىن بىرى اۆلۇب و اۇ داش اورادا سالىنان بۇيوك بىر مەيددە ايمىش.

آلمان آرکئولوقلارى كىچىمىشە اۆزادا آپاردىقلارى آختارىشلارنىدا، اۆزادا ھىكومەت ھىمارتى و سارايلا باغلى ادارى بىنلار، آدۇقە آنبارلارى، اسلحەخانا، تۆولە (اصطبل) و ياشايىش بىنلارى و باشقا مەختلىف ھىكومەت بىنلارنى تاپمىشىدلار. لاکىن ۱۹۷۹ - جو ايلدە باش وىرن اسلام انقلابىدىن سۆنزا بۇ چالىشلارلا داياندىرىلمىش و ۲۰ ايلدن آرتىق كىمىسە نىن اۆزادان خىبرى اۆلمامىشىدىر. لاکىن كىچىن ايلدە (۱۹۹۹ م = ۱۳۷۸ ھىجرى شىمسى) ايران دۆلتى طرفىدىن اۆ آختارىشلارنى يىنىدىن باشلانماسى اوچون بىر آرکئولوژى قورۇپو تىشكىل اۆلمۇشودۇر. بۇ قورۇپون قارشىسىندا بىش وظيفە قويولمۇشودۇر:

۱ - اۆزادا اولان سۇ كاناللارى بارەدە تەدقىقات.

۲ - بسطامىن مسكونى ھىصەسىندە اولان ان بۇيوك قەدىم بىنانىن پلانى.

۳ - شەھرىن ھۇدودونون مەىن اۆلماسى و قالانىن اساس گىرىش يۇلو (بۇ يۇل داغىن اتگىنەدك داش ايلە دوشنمىشىدى).

۴ - شەھردە ايندىيەدك ائىرى تاپىلمايان قىرىستانلىغىن يىرى.

۵ - كىچىمىشە ۳۲ ھىكتار مساحتى اولان بۇ شەھردن مەھول قالمىش شىپلر بارەدە مەلەمە.

رازلىق و نىشت اوغلو(نىشتان) كىتەپلىرى:

اورارتو خىطى ايلە يازىلمىش اولان بۇ ايكى داش يازما، آذربايجاندا، سراب شەھرى اطرافىندا تاپىلمىشىدىر. كىتەپلىرى تاپان تىرىزىن غلە ادارەسى نىن قوللوقچوسو «نىجقلى زىندەل» اۆلمۇشودۇر. لاکىن اۇ بۇ كىتەپلىرىن شكىلىنى يا اوزلىرىنى گۆتورمگە موفق اۆلمامىشىدىر.

بىرىنجى كىتەپ نىن ايمضاحى:

بۇ داش يازما، ساراب شەھرى نىن آلتى ماحالىدىن بىرى اولان «رازلىق» ماحالىدا تاپىلمىشىدىر. بۇ ماحال قوزىدىن ساوالان داغىنا، گونىدىن ھىرس ماحالىنا، دوغودان آغىيون كىندى و باتىدان يىنجە كىندىنە مەھود اۆلور.

اورارتودان قالمىش بۇ كىتەپ نى ساراب شەھرى ياخىنلىغىندا، رازلىق كىندىنە، آراسىندان «پىلر» آدىلى بىر چاى كىچىن درەدە، دىزە(دىزج) آدىلى كىندىن ۶ كىلومەتتىرلىگىندە اولان بىر دىبىرمانىن ايكى كىلومەتتىرلىگىندە و چاين ساغ طرفىندە گۆرمك اولار. كىند اھالىسى سورانى طىلىسىم ساناراق اونلار(خوصوصى ايلە گىجەلر) ياخىنلاشماقدان قورخارلار. بۇ كىتەپ نىن اوزونو اۆ زامان گۆى خىزەلر توموش اۆلسايدى دا، لاکىن كىتەپ نىن چوخ يىرلىرى ساغلام قالمىشىدىر. اۆزونلۇغو ۱۲۰ و ائىنى ۸۰ سانتى مەتر اولان بۇ داش يازمانىن اوستونە ۹ سىطىرلىك مەطلب يازىلمىشىدىر.

كىتەپ نىن دۆرد طرفىندە بىضى شكىللى علامتلر قازىلمىشىدىر. ن. زىندەل اونلارنى شاھىن مۆھورلىرى اۆلدوغونو ظن ائتمىشىدىر. بۇ كىتەپ نىن يازىلى سىطىرلىرى دوز چىكىلن جىزىقلارلا آيرىلمىشىدىر.

كتيپه نين ۹ - جو سطرى او بيرى سطرلره گۆره آرتيق سورتولموشدور.

ايكىنجى داش يازما:

بۇ داش يازما ساوالان داغى نين اتكلرينده، ساراب ياخينليغيندا «قره داغ» دره سينده، آجى چايين گۆزه سى اولان نشتيبان^(۱) كندينده يئرلشميشدير. بۇ كتيپه نى ده ن. زنده دل تاپميشدير.

بۇ كتيپه نين اوزونلغو ۱۲۵ و ائنى ۸۵ سانتى متر اولوب و ۱۳ سطرليك يازيدان عبارتدير. لاکين بورادا ۱۳- جو سطر سورتولوب آرادان گتميشدير.

بۇ داش يازما ايسه اۇ بيرى نين عكسينه اولراق اهالى طرفيندن مقدس بير اوجاق سايليب، زيارت اولونور. اونلار كتيپه نين اوستونه قونان تۇز - تۇرپاغى تېرۆك بيليب، اللرينى اونا سورتەرك اوزلرينه چكيرلر. بئله ليكله اۇ ال سورتەملر نتيجه سينده كتيپه نين اورتاسيندا بير اۇيوق وجودا گلميشدير. زنده دل ين دئديگينه گۆره يئرلى اهالى بورايا «مين ميخ» يا «ميخچالى» دئيرلر. ظاهراً بۇ، اونون ميخى خطله يازيلماسى سببينه دير. همان يترده قيرخ قيزلار كندينده ده آيرى بير كتيپه نين تاپيلديغى معلوم اولموشدور.

سقيندل كتيپه سى:

محمدجواد مشكور، ۱۳۳۰ - جو (۱۹۵۱ م) ايلده تهرانددا چاپ اولان «دانش» ژورناليندا (۶-۵ نومره سينده) آذربايجانين قاراداغ (قره جه داغ) = ارسباران) ناحيه سينده كشف اولونان بير كتيپه دن خبر وئرميشدير. (كتيپه نين ساغلام قالان دۇرددن بير حيصه سى نين ده شكلى وئريلميشدير).

محمدجواد مشكور بۇ مقاله نى نئچه واسيه - ايله آمريكالى پروفوسور «قوتزه» يه چاتديرميشدير. آدى چكىلن پروفوسور آرتيق معلومات و شكيل و كويپه

ايسته ديكده، مشكور اوزو اۇ بۇلگه يه گتميش، عكس و كويپه حاضرلاميش و ۱۳۳۲ - (۱۹۵۳ - م) جى ايلده «اورارتو خلقى نين تاريخى و آذربايجاندا تاپيلان بير اورارتو كتيپه سى» عنوانى آلتيندا نشر ائتميشدير.

كتيپه نين مشخصاتى:

بۇ كتيپه زاغى داغى يا اوقيه دئيبيلن بير داغدا، سيقيندل كندى نين ايكى كيلومتير قوزئيبينده هوندور بير قايا نين بير اوزونده يازيلميشدير. بۇ «ناقص مخروط» شكىلى قايا نين اطرافى ۵ متر، اۇجالىغى ۴/۵ متردير و اونون آنجاق گونى باتيا سارى اولان اوزونون بير حيصه سى هسامردير و اورادا ۱۱۵ سانتى متر اوزونلغو، ۴۷ سانتى متر ائنى اولان ۱۰ سطرلى بير كتيپه قازيلميشدير.

سقيندل كندى اهر شهرى نين، اوزومدول ماحالى نين، ورزىقان قصبه سى نين ۵ كيلومتير دوغوسوندا يئرلشميشدير. اۇ داغين و تپه نين اوستونده، اتگينده و اطرافيندا قديم بير مدنيتين اثرلرى خصوصى ايسله تاريخ اۇنجه سى اثرلرى گورونمكده دير. اۇزلىكله اۇرادا گورور قبرى عونوانلى قبيرلر (گورگانلار) واردير. اونلارين بعضيلريندن تاريخدن اۇنجه كى عصيرلرين اشيا لارى تاپيلميشدير. اۇ جومله دن ساخسى و لوعابلى و ساده قابلا، تونج و سيله لر اله گتيريلميشدير. بعضاً ده اكينچيار جوت سورركن ساخسى تيكه لرى، كهريز قاليبتيلارى، گۇنگ (تنبوشه) تاپيب اۇيان - بۇ يانا توللا پارلار.

۱- بهروز خاماچى نين فرهنگ جغرافياى آذربايجان شرقي (تهران ۱۳۷۰) - كيتابيندا دا اورانين آدى «نشت اوغلو» يازيلميشدير.

آدى چكىلىن كىتېبە نىن توجومەسى:

محمدجواد مشكور بۇ بارەدە بىلە يازىر:

(اورارتو خلقى نىن تارىخى آدىلى كىتابىمى بۇ داش يازمانىن كىشى ايله بىرلىكده نشر اتتىكده كىتېبە دن بىر آز اوستلوك داغىن يوخارىسىندا اينسان الى ايله پناهگاه اوچون دوزلمىش بىر اويوق دا گۇرونور. او چۇخورون بىر طرفىندە بىر لاغىم(نقې) كىمى قازىلان و داغىن آلتىنا يول تاپان بىر دلىك دە وار. لاكىن بۇ ايكى چۇخورلار ايندى داش، تورپاق ايله دۆلموشدور. گۇرونوركى اوردان بىر دالان كىمى استفادة اولونورموش.

داغىن باشىندا دا بىر قالا ديوارلارنىن قالىتتيلارى گۇرونمكده دير. اونون قوزنى طرفىندە (سېقىندلىن گونئىينده) تورپاقلا قارىشمىش بىر كۆل تېسەنى دە گۇرمك اولار.

كسند اهالىسى اۇ كىتېبە نىن اولان يىرىنى و اونون آلتىنداكى درەنى جىن، شيطان و شىبىلرلىن يىرى ساناراق، گىجەلر اوردان كىچمكدن قورخارلار.

كىتېبە نىن خطى بارەدە:

بۇ كىتېبە نىن خطى دىدىگىمىز كىمى بىر سىرا كىچىك و بۇيوك اوچ بوجاقلى مىخ شكىللى علامتلىن دوزلوشو ايله دوزلمىشدير. بۇ علامتلىر، جھنلىرى نىن دىيشىلمەلىرى و اونلارلىن اوچلارى و آياقلارى و بوجاقلارىندا اولان اختلافلارلا سىچىلىرلىر. بۇ همان اورارتو مىخى خطى دىمكدىر. بۇ خط اسكى فارس(هخامنشى) و ماد خطلىرىندىن داها قديم و آشور و بابل زمانى ايله معاصىر اولوب، ۲۷۰۰ ايل بوندىن قاباغۇ چاتىر. بىر آبرى سۆزلە ايراندا ايندىبەدك تاپىلان كىتېبە لىرلىن ان اسكىسى دىر. آيدىن دىركى، بۇ خط هخامنشى لىرلىن يازدىقلارى مىخى خطى ايله فرقلىدىر. مىخى خط اۇ زمانكى قاباقجىل خلقلىرىن او جومله دن

سومترلىر، اكسىلر، اىلامى(عيلامى)لر، بابىلىر، آشورىلر، هىتلر، اورارتولار و ايرانلىلارلىن عومومى و معمولى رسم الخطلىرى ايدى. نىجەكى ايندى لاتىن اليفباسى چوخلو مملكت لىرلىن اورتاق اليفباسىدىر. لاكىن هر مىلت اۇز دىلى نىن اۇزلىكلىرىنە گۇرە اوندا آز - چوخ دىيشىكلىكلر تۇرەدىب، حرقلرى آزالدىب - چوخالتمىشدىر.

كىتېبە نىن توجومەسى:

«اورارتو خلقى نىن تارىخى آدىلى كىتابىمى، او داش يازمانىن كىشى ايله بىرلىكده نشر اتتىكدىن سۇنرا هر گون اورارتوچو عالملىرىن بىرى نىن بۇ كىتېبە نى اۇخويا بىلمەسى نىن خبرىنى ائشتمگى گۇزلە بىردىم. لاكىن منىم هامىدان آرتىق اۇموب، گووهندىگىم أوروبا و آمريكا اورارتو شىناسلارىندان، كىمسە بۇ كىتېبە نى اۇخوماغا موفق اۇلمادى. نهايت نىچە ايل اوندان سۇنرا اۇ زمان ايراندا ياشايدان غربى بىرلىن اونيونىستېسەسى نىن «سامى دىللىرى كورسو» سونون رىسى اولان، عاليم دوستوم دوكتور «رودولف ماتسوخ» منە موشولوق وئردى كى، سووتت اتفاقى(شوروى) عالملىرىندىن بىرى او داش يازمانى اۇخوموش و غربى بىرلىن اونيونىستېسەسى پروفىسور يوهانس فرئدرىك او ترچومەنى اونا گۇندرمىشدير. اونون آردىنجا پروفىسور فرئدرىك منىم خواهىشمە او مقاله نىن روسجا نوسخەسى نىن فوتو شكىلىنى دە منە گۇندردى. اۇ مقاله دن معلوم اولدو كى، گورجو اورارتو شىناسى «مىلىكشىبىلى» اۇ كىتېبە نى منىم كىتايىمدا اولان رسمىن اوزو ايله، اۇخويوب و «وستنىك درئونى اىستورى» ژورنالىندا (۱۹۶۰، نومره ۳ ص ۱۱ - ۳) بۇ بارەدە روس دىلىندە گىنىش بىر مقاله يازمىشدير.

آدى چكىلىن مقاله نىن خۇلاصەسى:

«ايران آذربايجانيندا كىشف اولان يىنى بىر اورارتو مىخى كىتەبەسى - يازانى ق. امىلىكشىيولى.

بىر مودت بوندان اول سووت ايران شىناسى پ.ك. كىكنادزه، تبريز اونيوئرسىتەسى استادى محمدجواد مشكورون ۱۹۵۳ - جى ايلده نشر اتىدىكى «تارىخ مردم اورارتو» ادلى رساله سىنى منە وئردى.

اۋرادا اولان شكىلىن اوزو ايله اۋخويوب، ترجمه اتىدىگىم متن مېئله دىر:

۱ - خالدى [اللاھى] نىن حرىي آراباسى يۇلا دوشدو.

۲ - اوپسو آدى [اۋلكەسى نىن] پادشاهى «كادياونى» يە يوروش آپاردى.

۳ - [پولو آدى] داغلىق بىر بۇلگە دىر. قۇدرتلى خالدىن كۆمكلىگى ايله،

۴ - خالدى نىن گوجلو حرىي آراباسىندا بۇ قوشون چكەمە.

۵ - آرگىشىتى اوغلو سردورى نىن [واسىطەسى ايله] اوز وئردى.

۶ - سردورى دىئير: من ابگيرىمى بىر قالا آلدىم.

۷ - من بىر گونده قىرخ بئش (يا قىرخ دۇرد) شەرى تصروف اتتىم، لىبلىونى.

۸ - پادشاهىن شەرى، مۇحكىم شەرى محاربه ده آلدىم.

۹ - سردورى قۇدرتلى شاه، بۇيوك شاه.

۱۰ - اۋلكەلر شاهى - بىائىنى، اۋلكە نىن شاهى، توشپا شەرى نىن حۆكمدارى».

آدپىنى چكىدىگىمىز گورجو عالمى سۇنزا اۋخودوقلارنى بئله ايضاح اتتىر:

... اورارتولارنى يىنى خطى، نائىرى (اورارتو) تارىخىندىن قالدان، چوخ دىقتە لايق اولان بىر يادگار دىر. كىتەبە ده ذىكر اۋلونان «پولو آدى» يوردونون تىسخير

اۋلونامسى و لىبلىونى پادشاهلىق شەرى، ابكىنجى سردورى نىن معروف تارىخىندە ده قشيد اۋلونامسىنا باخما ياراتق، ايندىبەدك هانسى يثره عايد اۋلدوغو قىطعى صورتدە معلوم اۋلمامىشدى. بونو دا آرتيرمالى يىق كى، بۇ كىتەبە اورارتولارنى اورايا قوشون چكىب و اۋ اۋلكە يە غلبە چالماسى بارەدە تكميل بىر سند سايبلىر. ابكىنجى سردورى نىن تارىخىندە گلن (۷۴۵ - ۷۴۷ - جى ايل م.ا) حادثەلر همان بو كىتەبەدە گىتيرىلن حادثەلر دىر.

او تارىخدە دە اگىشىتى اوغلو سردورى نىن «پولو آدى» يا قوشون چكەمەسى... لىبلىونى شەرىنى آلماسى يازىلمىشدىر. [بۇ كىتەبەدە معلوم اۋلوركى، اۋ كىتەبە اورارتولارنى قوشون چكىدىكلرى زامان قازىلمىشدىر].

اورارتولارنى رسمى بۇ ايدى كى، بىر يثره قوشون چكىب آلدىقدان سۇنزا يثرلىنى مۇحكىملىك اوچون اۋرادا قالاجىقلار سالدىرىپ، اۋردو (ساخلو) قوروب و اۋ يثرلى اۋز اۋلكەلر نە قاتارمىشلار.

بورادان بئله معلوم اۋلوركى، اۋ كىتەبە تاپىلان يثرىن اطرافىندا آختارىشلار آپارىلسا پادشاهىن اساس يثرى (شەرى) پولو آدى بۇلگەسى نىن لىبلىونى شەرى تاپىلمالىدىر. بۇ قالاجىقلار عوموماً چىنە (مۇهره) دىوارلى قالالار اۋلوب، بعضاً دە بورجلىرى دە اولارمىش. او قالاجىقلار اطرافدا كىلار اوچون بىر پناهگاه (سىغىنماق) كىمى سايبلامىش. هوجوم و محاربه زامانلارى اھالى مال، دۇلتلىرى و حشملىرىنى اۋ قالالار چكىب اۋزلىرىنى قورويارمىشلار. لاكىن ابكىنجى لرىن ياشايىش يثرلىرىندە بئله بىر استحكامات اۋلمازدى. سۇنزالار اجتماعى ياشايىش و نفوس آرتدىقدا بۇ نوع اقامت يثرلىرى اهمىتلىرىنى ايتىرمىش و بۇيوك و محكم قالالار وجودا گللىشىدىر. اورارتولار آلدىقلارى يثرلردە مدنيتىن سرعتلە گىتىشلىنمەسىنە

ده اونلار تشکیل اتمیشدیلر. بیرینجی عصر مؤلفی استرابون بۇ اۆلكهده ۲۶ دیلده دانیشیلدیغینا اشاره ائدیر. سۆز یوخ کی، بۇ اغراق (آباراتما) دیر. دوغروسو بۇدور کی، ۲۶ مختلف طایفا یا شاماقدایدی. اۇ جومله دن داغیستان دیللی طایفالار دا وارایدی. آلبان عونوانی بیر نچمه مختلف تورک طایفالارینی احاطه ائدیردی. بونلاردان علاوه سۇن عصرلرده مختلف تورک خلقلری (هونلار، ماسکوتلار، سابرلر، کوروسلار، چوللار...) آسیا و قوزئی قاققازدان کئچیب، آلبانیا یا گلیمیشدیلر.

کئچمیش تاریخچیلر، آلبانلار «یافت» اۆلادلاریندانلرلار دئمکله اۇ بیر آریالی، هند - آروپالی خلقلردن آیری اۆلدوقلارینی گۆستمیشلر. آلبان دۆلتی سیر دفعه آرادان گئدیب و یئنیدن بیرینجی عصرده تشکیل اۆلموش و اوست - اوسته مین ایل حاکمیتده اۆلوب و نهایت ۷ - جی عصرده عربلرین هوجومو ایله دوشورولموشدور.

آلبانلار باره ده الده اولان منبعلرین آزیغینا رغماً اونلارین تورک منشألی اۆلدوقلارینی ایثبات ائدن سندلر الده واردیر. اۇ جومله دن او زاماندان قالان یئر و شخص اۆلارینین تورک کۆکلر اۆلدوغونو ایثبات ائتمک اولار. بۇ اۆلاردان بعضیلرینی آلبان تاریخچیسو موساکالانکاتلی اۆز «آلبان تاریخی» آدلی اثرینده گئتمیشدیر.

آلبانلار اولجه کریستیان (مسیحی) دینی قبول اتمیشدیلر و اسلام دینی اۇرایا چاتدیقدا اونلارین بیر حیصه سی مسلمان اۆلوب بیر حیصه سی ده کریستیان دیننده قالمیشدیلر. اونلارین مسلمان اولانلاری آلبان اۆزل الیفباسیندان ال چکیب، عرب الیفباسینا گئچدیلر. قدیم اثرلر تدریجه آرادان گئتمیشدیر. لاکین مسیحی دیننده قالانلارین باشقا طالعلری اۆلدو. اونلارین کیلیسالاری ائرمینی کیلیسالارینی

ایندی ده آلبان و اورارتو دیللی باره ده:

ائرمینی، گورجو و روس تاریخچیلری خصوصی ایله گورجو اورارتوشیناسی ق. آمیلیکشیویلی، اورارتو دیلینی نین اسکی آلبان دیلینه اوخشارلیغی حتا بو ایکی دیلین بیر کۆکدن (نتیجه ده بیر خلق) اۆلدوغو باره ده موثبت نظر وئرمیشدیلر. آنجاق اونلار آلبان دیلینی داغیستان و قاققاز دیللریندن بیر (مثلاً لژی دیلی) اۆلدوغونو ادعا ائدیلر. لاکین آلبانلارین تورک منشألی اۆلدوقلارینا لازیمینجا سند و مدرکلر واردیر. اۇ جومله دن آلبانلاردان قالان یئر و شخص اۆلاری بۇ ادعانی ایثبات ائده بیلر.

آلبان خلقی نین آدی ایلك دفعه میلاددان اۆنجه ۳۳۱ - جی ایله اسکندرین ایرانا یوروش گئیردیگی زامان، ۲ - جی عصر مؤلفی «آریان» طرفیندن چکیلمیشدیر. اۇ ایران اوردوسوندا آلبانلارین دا اۆلدوغونا اشاره اتمیشدیر. بۇ گۆستریر کی، میلاددان ۴ عصر اول آلبان خلقی همان آدلا موجود ایدی. همان عصرده ده آلبان دۆلتی ایندیکی قوزئی آذربایجان اراضیسینده قورولموشدور. میلادی بیرینجی عصره عاید یونان و لاتین قاینالاریندا آلبانلارین یاشادیقلاری یئرلرین آدینا آلبانیا دئیلمیشدیر.

آلبانیا دۆلتی ایندیکی قوزئی آذربایجانین چوخ حیصه سینه شامیل اۆلدوقدان علاوه، داغیستانین جنوب طرفیندن بیر حیصه سی و ائرمستانین شرق طرفیندن (گۆیجه و زنگه زور...) ده بیر میقدارینی احاطه اتمیش لاکین جنوبی آذربایجانا شامیل اۆلمامیشدیر.

آلبانیا دا مختلف دیللی خلقلر اۆلدوغونا رغماً آلبان خلقی بۇ اۆلكهده چوخلوق تشکیل ائدیب، آپاریجی رول اوینامیشدیر. طبیعی دیر کی، حکومتی

تابع لیگینه کشیپ، اثرمنی خطی ایله یازیب - اؤخومالی اؤلدولار. اثرمنی کسلیساسی نین گؤسته ریشی ایله آلبان دیللی کیتابلار یاندیریلیب یا «تارتار» چایینا آتیلدی. بئله لیکله اؤ دوردن هئچ بیر اثر الله قالمادی. حتا اونلار اؤز لری ده تدریج له اثرمنی لشدیلر.

قوزنی آذربایجان تدقیقاتچیس ی ق. غیب الله یف اؤز (آذربایجان تورک لری نین تشکولو تاریخی - باکی ۱۹۹۴ ص ۱۷۶) آدلی اثرینده بؤ آدلار باره ده گنیش بحث اتمیشدیر، لاکین بؤ مقاله ده بؤ باره ده آرتیق بحث اتمک ایمکانی یؤخدر. آنجاق بیر نچه تانیش آدا قیساجا اشاره اتمک ایسته ییریک.

آران «ارن» کلمه سی نین بیر تلفوظ دور. ارن تورکجه ایگید، جسارتلی معناسیندایر. ارن آدلی ایکی آلبان حؤکمداری نین آدی تاریخده ثبت اؤلموشدور.

ارنک - «ار» کیشی، ایگید، ایناک (اینک) دوست، یولداش معناسیندایر. بؤ عونوندا بیر نچه شخص گؤرونموشدور. اؤ جومله دن آتیلانین بیر اوغلو نون آدی ایمیش و هابئله اورتا آسیادا خیوه خانی نین (۱۶۸۸ - ۱۶۶۸) آدی ایماک ایمیش.

پزک - اریاک - امباک - کورناک... تورک منشألی آدلاردان دیر. بعضاً یونان و لاتین دیلرینده «ج»، «چ» و «ش» سسلری نین اؤلمادیغی اوچون بؤ حرفلر اؤ دیل لرده «ز» حرفی (بعضاً ده «س» حرفی) ایله دیشیلمیشدیر. مثلاً بازوک - کؤزس زویشر - زابان

کیمی کلمه لرده «ز» حرفی اصلینده «ج» یا «ش» حرفلری ایمیش. تدقیقاتچیلار بؤ نوع تحریفلری نظره آلمالیدیرلار. کلاودی پتولمنی آلبانیا اؤلکه سینده ۲۹ یاشاییش منطقه سینو و ۵ چای آدینی قنید اتمیشدیر. اؤ جومله دن: آازان (آل - اؤزن) چایی - آل تورکجه قیرمیزی (قیزیل) و اؤزن ایسه چای معناسیندایر.

بئله لیکله ایران آذربایجانیندان گلیب خزر دنیزینه تۆکولن «قیزیل اؤزن» چایی ایله عثینی معنادادیر.

کورچایی: بؤ آدین سهو اؤلاراق، قاقاز منشألی اؤلدوغونا اینانیلیر. لاکین بؤ چای آدی نین نچه یتره اؤلدوغونا گؤره (قاقازدا، سیبریده، ایراندا،...) بؤ نظری رد اتمک اولار. بؤ آد تورکجه دیر. کور تورکجه بؤل سؤل، قوتلی، قیزو (سورعتلی سؤ آخیمی - لام کلمه سی نین ضیدی) معناسیندایر.

قوش: تورکجه (کوش) دوشرگه، موقتی اوتراق و کؤچ یثری.

دوت: اؤ دا دوشرگه معناسیندایر.

بارماق: تورکجه پارماق، داش تپه معناسیندایر.

بئیلقان (بئله قان): بئله = پیلا، تورکجه دوزنگاهلیق و آچیق یثر و قان ایسه تورک منشألی یثر شکیلچیس ی دیر. نچه کی، توفارقان، ممه قان (ساوه ده: جوشقان، میسیرقان...).

چسپار: تورکجه پشیک، پشیکلر اوچون آت ساخلانیلان یثر (یام، یامچی...) و اونلارجا سایره یثر و شخص آدلاری... آلبانلار ایله ایندیکی آلبانیا (آرداوات) اؤلکه سی باره ده نه رابط اؤلدوغو باره ده تحقیقات آپاریلمالیدیر. نچه کی امیر تیمور ۱۴ - جو عصرده ۲۰ مین نفر آلبانلاردان افغانستانا کؤچوروب، قندهاردا یثرلشدیردی. اونلار ایندی سوتی مذهبل ی مسلمانلاردان ساییلیرلار. اؤرادا اولان قاراباغ آدلی یثر اونلارین آپاردیغی آد دیر.

قایناقلار:

1. A.Sayce, The Cuneiform inscriptions of van.
2. A.Sayce, the Cambridge ancient history, Vol III.

۳- محمد جواد مشکور، تاریخ اورارتو.

۴- ب. پیوتروفسکی، اورارتو، ترجمه ع. رضا، ۱۳۴۸.

۵- شخصی یادداشتلار.

آیا حضرت موسی (ع) به آذربایجان آمده بود؟! (۲)

(۲)

در مورد نام پدر حضرت خضر(ع) نیز مفسران کتاب «تفسیر نمونه»^(۱) و «سیدعبدالحججه بلاغی» مفسر «حججه التفسیر و بلاغ الاکسیر یا من لایحضره المفسر و التفسیر» و نویسنده «غیاث اللغات» (ص ۳۳۴) و «علاءالدین بغدادی مشهور به خازن» از مفسرین قرن هشتم هجری مؤلف کتاب «تفسیر الخازن المسمی لباب التاویل فی معانی التزیل»^(۲) و «خواججه عبدالله انصاری» در کتاب «کشف الاسرار و عده الابرار»^(۳) نام پدر حضرت خضر(ع) را «ملکان» می‌دانند و چنانچه می‌دانیم «ارومیه» و «ملکان» امروزه نیز دو شهر از شهرهای آذربایجان هستند که گویا در قدیم محل زندگی این وجودان ذیجودان بودند. بویژه اینکه «شمس‌الدین محمدبن ابی طالب انصاری دمشقی» مؤلف «نخبة الدهر فی عجائب البر و البحر» - که در حدود هفت قرن پیش وفات یافته است - در کتاب خود بصراحت می‌نویسد:

«در شهر ارومیه دیواری است که موسی پسر عمران همراه با آن بنده نیکوکار (حضرت خضر) که مصاحب او بود آن را بنا نهاده است».^(۴)

اما در مورد اینکه چرا و برای چه این پیغمبر خدا به «خضر» شهرت یافته و معجزه این پیغمبر چه بود می‌توان گفت که «خضر» به معنی «سبز و سبزه و

۱- تفسیر نمونه، دوازدهم، زیر نظر ناصر مکارم شیرازی، ص ۵۰۹

۲- تفسیر الخازن، علاءالدین علی بن محمد بن ابراهیم البغدادی، دارالکتب العلمیه، بیروت، لبنان، ۱۴۱۵ هـ ۱۹۹۵ م، ص ۱۷۱.

۳- کشف الا... و عده الابرار، خواججه عبدالله انصاری، جلد پنجم، تألیف ابوالفضل رشیدالدین المیبیدی در سال ۵۲۰ هـ به سعی و اهتمام علی اصغر حکمت، تهران، ۱۳۳۹، ص ۷۱۸.

۴- نخبة الدهر فی عجائب البر و البحر، ص ۳۲۰.

● دکتر حسین فیض‌اللهی وحید

سبزی» می‌باشد و چون معجزه این پیغمبر خدا این بود که بر هر درخت خشک که دست می‌زد و یا بر هر جای خشک که قدم می‌گذاشت آن درخت سبز و منطقه سبزوار می‌گشت لذا به او لقب «خضر» داده بودند. «سید عبدالحججه بلاغی» در کتاب «حججه التفسیر و بلاغ الاکسیر یا من لایحضره المفسر و التفسیر» در این مورد می‌نویسد:

«در تفسیر صافی از کتاب علل از حضرت صادق (ع) روایت کرده که: خضر پیغمبر مرسل بوده و خدا او را بر قوم خود مبعوث کرد و خضر قومه را به توحید و به اقرار به پیامبران و رسولان خدا و کتابهای خدا دعوت کرد و علامت اعجازش این بود که بر هر چوب خشکی و بر هر زمین ساده‌ای می‌نشست آن چوب سبز می‌شد و از آن زمین سبزه می‌دمید و برای همین جهت خضر نامیده شده»^(۱).

«استاد علامه طباطبائی» در کتاب «تفسیر المیزان» در این مورد می‌نویسد:

«چنین بر می‌آید آنجناب پیغمبر مرسل بوده که خدا بسوی قومه مبعوث فرموده بود و او مردم خود را بسوی توحید اقرار بانبیاء و فرستادگان خدا و کتابهای او دعوت می‌کرد و معجزه‌اش این بود که روی هیچ چوب خشکی نمی‌نشست مگر آنکه سبز می‌شد و بر هیچ زمین بی‌علفی نمی‌نشست مگر آنکه سبز و خرم می‌گشت و اگر او را خضر نامیدند به همین جهت بود»^(۲).

چنانچه از مطالب فوق برمی‌آید اکثر مفسران بر «پیغمبر» بودن حضرت خضر (ع) و صاحب معجزه بودنش اتفاق نظر دارند ولی در این میان بعضی از اشخاص او را پیغمبر نمی‌دانند بلکه منکر صفت پیغمبری حضرت خضر هستند. «شیخ فخرالدین طریحی» در کتاب «مجمع البحرین و مطلع النیرین» در مورد پیغمبر بودن یا نبودن «حضرت خضر (ع)

می‌نویسد:

«و قد اختلف العلماء فيه فقال الاكثرون: هو نبی، محتجین بقوله (تعالی) (و ما فعله عن امری) (الكهف سورة ۱۸ آیه ۸۲) و بان نه اعلم من موسى عليه السلام»^(۳)

یعنی علما و دانشمندان در این مورد که آیا حضرت خضر پیغمبر بوده یا نه اختلاف نظر دارند ولی اکثر علما می‌گویند که او پیغمبر بوده به جهت این آیه که می‌فرماید (از پیش خود هیچ کاری نکردم = یعنی هر کاری را به امر خدا انجام دادم) و [دلیل دیگر] اینکه او از حضرت موسی علیه السلام داناتر بوده است.

پس با توجه به اقوال مفسران و جغرافی‌دانان می‌توان استنباط کرد که حضرت موسی (ع) به همراه حضرت یوشع بن نون (ع) به خدمت حضرت «ارومیا بن ملکان» (ع) یعنی حضرت خضر در آذربایجان مشرف شده و اسامی جغرافی این مناطق نیز همانطوریکه از اقوال مفسرین معلوم می‌شود بیشترین نقش را در ارتباط با این ماجرا دارند و مناطق سیر و سفر و سیر و سلوک آنها بیشتر در منطقه آذربایجان از محدوده شهر شکی باب‌الابواب تا ارومیه را در بر می‌گیرد و چنانچه مذکور شد دهکده‌ای که آنان از اهالی آن طعام خواسته بودند یعنی دهکده باجروان در صدر اسلام یکی از شهرهای مهم آذربایجان بعد از اردبیل بود و چنانچه گذشت مدتها لشکریان اسلام در پای «قلعه باجروان» با مقاومت شدید روبرو بودند تا

۱- حجة التفسیر و بلاغ الاکسیر، جلد اول، مقدمه، ص ۲۱۵.

۲- المیزان فی التفسیر القرآن، جلد سیزدهم، صص ۵۹۸ - ۵۹۷.

۳- مجمع البحرین و مطلع النیرین، شیخ فخرالدین طریحی (۹۷۹، ۱۸۰۵ هـ)، الجزء الاول، مؤسسه البعثه، الطبعة الاول، ۱۴۱۴ هجری، ص ۵۲۲.

مسئله به صلح انجامید.

البته علاوه بر دلایل و مستندات فوق حجیت‌های دیگری نیز وجود دارد که در تحکیم دلایل فوق می‌تواند نقش مفیدی داشته باشند و آن دلایل اینها هستند:

۱- حضرت موسی (ع) قبلاً به مدین سفر کرده و در خدمت حضرت شعیب (ع) آموزش دیده بود و حدود هفت یا ده ساله در خدمت آن حضرت رد و چنانچه می‌دانیم «مورخین مسافت جزیره سینا تا حدود فرات را مدین مینامند»^(۱) با توجه به اینکه فرات در کنار مرزهای جغرافیایی آذربایجان قدیم بود حضرت موسی قبلاً تا نزدیکی‌های مرز آذربایجان آمده بود و از بعد مسافت اطلاع داشت لذا در حین مسافرت از فلسطین به آذربایجان بطور تلویحی بعد مسافت را به جانشین خود حضرت یوشع بن نون (ع) یادآوری کرده و می‌فرماید اگر این مسافرت حتی هشتاد سال هم طول بکشد مصمم به رفتن به آنجا هستم. در کتاب «تفسیر روح البیان» شیخ اسماعیل حقی که در سال ۱۱۳۷ هـ وفات یافته به نقل از کاشفی مفسر بزرگ قرآن آمده است؛ «قال الکاشفی: موسی فرمود که مدام می‌روم تا برسم به منزل او یا می‌روم زمان درز که هشتاد سال باشد یعنی به هیچ وجهی روی از سفر نمی‌تابم تا او را ببابم».^(۲)

۲- در تفاسیر از پادشاه غاصبی که کشتی‌ها را صادره می‌کرد با نام‌هایی از قبیل «جلندین کسرکر» و «جلندی بن کرکر» نام برده شده و چنانچه معلوم است کرکر یا گرگر که امروزه با شهر علمدار تشکیل شهر واحد هادیشهر را داده‌اند از شهرهای مهم آذربایجان محسوب می‌شود و این شهر در منطقه و ناحیه جلفا قرار دارد و هم اقلیم یا «باجروان» می‌باشد.

مؤلف کتاب «حدود العالم من المشرق الی المغرب» که حدود ۱۱۰۰ پیش کتاب خود را نوشته است -

در ذکر ناحیه اهر که مرکز منطقه میمد محسوب می‌شد اشاره می‌کند که پادشاه منطقه اهر پسر «رواد» از اولاد و فرزندان «جلندی» می‌باشد که مصداق سوره ۱۸ آیه ۷۸ بوده که خداوند می‌فرماید: انک کان یاخذ کل سفینه غضباً»^(۳) یعنی «او تمام کشتی‌ها را صادره می‌کرد». با توجه به اینکه مؤلف «حدود العالم...» این کتاب را یازده قرن پیش تألیف کرده است و در آن زمان گرگر در تحت حکمفرمایی حاکم قره‌داغ به مرکزیت اهر قرار داشته است لذا با توجه به اینکه مسافت چندانی مابین مرکز فرمانروایی «رواد» از «گرگر» وجود ندارد لذا می‌توان احتمال داد که بر سرزمین موروثی پدران خود حکومت می‌کرد که شهر «گرگر» نیز از جمله همان شهرهای تحت فرمان اجداد او بودند که شاید توسط پدران او بنا نهاده شده بود و نشان می‌دهد که گرگر از بناهای اجدادی او جلندی بن گرگر می‌باشد که در دستان حضرت موسی (ع) و حضرت خضر (ع) دارای نقش کلیدی است و چنانچه می‌دانیم این شهر نیز از شهرهای آذربایجان می‌باشد.

۳- چنانچه قبلاً ذکر شد محل قتل نوجوان توسط حضرت خضر دهکده، «جیران» ذکر شده و بویژه در نسخ «نزهة القلوب» حمدالله مستوفی این نام به صراحت قید گردیده است و محل قتل دهکده جیران آمده است.^(۴) و چنانچه می‌دانیم «جیران» یک اسم ترکی است که معنی فارسی آن «آهو» می‌باشد.^(۵)

۱- تاریخ انبیاء، از آدم تا خاتم و قصص قرآن، کتابفروشی اسلام، نویسنده: حسین عمادزاده، چاپ سی و هشتم، تهران، ۱۳۷۵، ص ۴۹۰.

۲- تفسیر روح البیان، للامام الشیخ اسماعیل حقی البروسوی (المتوفی ۱۱۳۷)، دارالفکر، الجزء الخامس.

۳- حدود العالم من المشرق المغرب، ص ۱۰۸.

۴- نزهة القلوب، ص ۹۰.

۵- فرهنگ فارسی عمید، جلد اول، حسن عمید، مؤسسه

این اسم نیز خود نشان دهندۀ این است که حادثه مذکور در آذربایجان و بویژه در اطراف دریاچه ارومیه اتفاق افتاده چه هنوز هم این دهکده در منطقه وجود دارد و بالاخص در آذربایجان دهاتی با نامهای «خضرکندی» و «خضزلو» و «جیران» که در داستان حضرت خضر و حضرت موسی دارای نقش هستند وجود دارند و هنوز هم باقی هستند. (۱)

۴- در کتاب «مواهب علیه یا تفسیر حسینی» که به قلم مفسر بزرگ قرآن «کمال‌الدین حسین کاشفی» است نویسنده این کتاب نام جوان کشته شده به دست حضرت خضر را «جیسور» و نام پدرش را «اسلاس» و نام مادرش را نیز «شاهویه» ذکر می‌کند و چنانچه معلوم است «جسی» در ترکی به معنی «رطوبت» است. (۲) و «سور» نیز مجازاً به معنی لب می‌باشد که «جسی سور» یا «جیسور» در ترکی معنی «لب تر» یا «لب مرطوب» را می‌دهد و «اسلاس» نیز به احتمال قوی همان «اسلان» یعنی «شیر» بوده و «شاهویه» نیز چنانچه می‌دانیم نام جزیره‌ای در دریاچه ارومیه بود و کوه «شاهویه» که نیز محل دفن هلاکوخان است در آن جزیره قرار دارد که امروزه بنام «جزیره اسلامی» خوانده می‌شود که قبلاً این جزیره بنام «جزیره شاهی» خوانده می‌شد و چنانچه معلوم است نام شاهویه که نام مادر آن جوان بود از نام این جزیره آذربایجانی گرفته شده است و اسامی فوق نیز بدین ترتیب می‌تواند بر قوت دلایل دیگر در مورد سفر حضرت موسی (ع) به آذربایجان بیفزاید.

۵- در تفاسیر مذکور است که بجای جوان کشته شده توسط حضرت خضر (ع) خداوند دختری به پدر مادر آن شخص عطا فرمود که هفتاد پیغمبر از نسل آن دختر در آذربایجان بوجود آمدند.

مفسر «تفسیر گازر» یعنی «جلاء‌الاذهان» و «جلاء‌الاحوان» نیز بر این مسئله تأکید داشته و معتقد

است که از نسل دختری که خداوند به عوض آن پسر به پدر و مادر ایشان عطا نموده بود پیغمبرانی بوجود آمدند که تعداد آنها هفتاد نفر بود. (۳)

در کتاب «البیان فی تفسیر القرآن» نیز آمده است: «حدیثه واد اڑلوب در که آلاه تعالی او کیشیه بیر قز کرامت ائتندی کی اوندان یتیمیش پیغمبرک نسلی عمله گلدی». (۴)

که معنی آن چنین می‌شود: «در حدیث وارد شده که حق تعالی بر آن فرد دختری عطا فرمود که از نسل آن دختر هفتاد پیغمبر بوجود آمد». (۵)

در کتاب «من لایحضره الفقیه» روایت شده که «خدای تعالی آن پسری که خضر (ع) او را کشت دختری به پدر و مادر او کرامت کرد که از نسل او هفتاد پیغمبر بوجود آمد». (۵)

برخی از تفاسیر حتی تعداد این پیغمبران آذربایجانی را چهارصد نفر ذکر می‌کنند. چنانچه در کتاب «کشف الاسرار و عده‌الابرار» خواجه عبدالله

انتشارات امیرکبیر، تهران، ۱۳۶۳، ص ۷۱۸.

۱- فرهنگ آبادیهای کشور جمهوری اسلامی ایران، تهران، ۱۳۷۷، جلد ۱۳، صص ۱۱۷-۱۱۶ و نیز جلد ۱۴ صص ۱۴۷-۱۴۶ و جلد ۷، صص ۱۵۰-۱۴۹.

۲- دیوان لغات‌التürk، محمود بن محمد کاشغری، ترجمۀ دکتر سیدمحمد دبیر سیاقی، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، تهران، ۱۳۷۵، ص ۶۱۰.

۳- تفسیر گازر، جلاء‌الاذهان و جلاء‌الاحوان، تألیف ابوالمحاسن الحسین بن الحسن الجرجانی، چاپ اول، به تصحیح میرجلال‌الدین حسینی اورموی محدث، ۱۳۸۲ ق، ۱۳۴۱ ش، چاپخانه دانشگاه تهران، جلد پنجم، ص ۴۰۱.

۴- البیان فی تفسیر القرآن، مترجم شیخ‌الاسلام محمد حسن مولی‌زاده شکوری، ایکینجی طبعی ۱۳۹۹ هجری قمری (قم چاپخانه علمیه) جلد دوم، ص ۱۶.

۵- قرآن مجید با ترجمه و خلاصه‌التفاسیر، حاج شیخ رضا سراج، شرکت سهامی طبع کتاب، تهران ۱۳۴۷، ص ۲۲۰.

انصافی آمده است:

«کلیبی گفت الله تعالی بجای این پسر ایشانرا دختری داد که پیغامبری او را به زنی کرد و هفتاد پیغامبر از فرزندان او پدید آمد و گفته‌اند چهار صد پیغامبر از نسل وی بودند»^(۱).

به همین جهت است که سرزمین آذربایجان مهد انبیاء و اولیاء و اوصیاء بوده و در هر گوشه و کنار آن قبری از قبور حق پرستان قرار دارد. «ذکریا بن محمد بن محمودالمکمونى القزوينى» در کتاب «عجایب المخلوقات و غرائب الموجودات» حدیثی از پیغمبر نقل می‌فرماید که از حضرت رسول (ص) می‌پرسند «سیلان» - کوه ساوالان - در کجاست - و او بعد از نشان دادن جای آن می‌فرماید «و فیه قبر من قبور الانبیاء»^(۲) یعنی «در آنجا قبری از قبور پیغمبران قرار دارد» که به احتمال نزدیک به یقین قبر پیغمبری از نسل این دختر آذربایجانی بوده که مورد تأیید و تأکید رسول‌الله قرار گرفته است. مولوی در مورد کشته شدن آن نوجوان می‌فرماید:

آن پسر را کش خضر ببرد حلق
سز آنرا در نیابد عام خلق

و چنانچه از احادیث معلوم می‌شود یکی از اسرار کشته شدن آن جوان به دست حضرت خضر عطاى فرزندی به پدر و مادر ایشان بود که سرزمین آذربایجان را به مکان مقدس انبیاء تبدیل کرده که به روایتی هفتاد و به روایتی چهارصد پیغمبر خدا در این سرزمین برای هدایت عامه از نسل آن دختر برانگیخته شدند و آذربایجان به سرزمین پیغمبران الهی تبدیل شد که هر کدام در گوشه و کناری به مأموریت خود عمل کرده مردم را هدایت می‌فرمودند.

۶ - چنانچه از اول نوشته عیان بود اینجانب سعی کردم برای اثبات نظر خود بیشتر به نقل قول مفسرین

و جغرافی‌دانان اکتفا کرده و از اظهارنظر خودداری ننمایم ولی در یک مورد می‌خواهم با توجه به مطالعات خود در این زمینه اظهارنظری نمایم تا بلکه کمکی به حل بعضی از مسائل جغرافی شده باشد و آن اینکه مکان «مجمع‌البحرین» یعنی جایی که ملاقات حضرت خضر(ع) با حضرت موسی(ع) در آنجا اتفاق افتاد چنانچه آوردیم به صورت کلی «آذربایجان» یا «آذربایجان» ذکر شده و تنها در کتاب «دُرّ مشهور» از «سُدی» نقل گردیده که این محل همان نقطه تلاقی دو رود ارس و کر بوده است ولی چنانچه می‌دانیم در متون احادیث و تفسیر مفسران به دریایی برمی‌خوریم که اکثر مفسران و جغرافی‌دانان معتقدند که دریای گیلان بود که همان دریای خزر می‌باشد و این نیز حقی از حقوق آذربایجان را بر «دریای گیلان» می‌رساند - همانطوریکه تا چندین سال قبل آستارا جزء آذربایجان محسوب می‌شد ولی در رژیم پهلوی آنرا با تصویب مجلس شورای ملی به استان گیلان واگذار کردند - ولی از شواهد و قرائن چنان برمی‌آید که محل تلاقی یعنی «مجمع‌البحرین» مذکور در قصه حضرت موسی و حضرت خضر «دریاچه خسرو» می‌باشد چه همانطوریکه می‌دانیم دریاچه ارومیه که در قدیم چمنچست نامیده می‌شد از دریاچه‌های مهم دنیا بوده و با توجه به اینکه تقسیم‌بندی فعلی در مورد دریا و دریاچه و رود بزرگ در زمانهای قدیم بصورت امروزی نبود لذا به تمامی رودهای بزرگ و دریاچه‌ها اصطلاحاً «دریا» گفته می‌شد که در زبان عربی به «بحر» یعنی «دریا» تعبیر شده است.

۱- کشف الاسرار و عدة الابوار، ص ۲۲۵.

۲- عجایب المخلوقات و غرائب الموجودات، ذکریا بن محمد بن محمود المکمونى قزوينى، به تصحیح نصرالله سبوحى، چاپ دوم، ۱۳۶۱ و نیز نزهة القلوب ص ۱۹۶.

در کتاب «عجایب المخلوقات و غرائب الموجودات» در مورد «بحر چشت» (دریای ارومیه) آمده است: «بحر چشت آبی عظیم در ولایت ترک [است]»^(۱) و بعد در توضیح آن می‌گوید که این همان دریایی است که وقتی افراسیاب از دست کیخسرو (نوه‌اش) گریخت در یکی از جزایر آن که به احتمال همان جزیره شاهی بود مخفی شد.

در مورد دریاچه ارومیه یا چنچست در «بندش ایرانی» آمده است: «دریاچه چنچست به آذربایجان است نمکین آب، بی‌زندگی که در او هیچ جانمندی نیست و بن (انتهی) او به دریای فراخکرد پیوسته است»^(۲) در «بندش هندی» نیز چنین آمده است: دریاچه چنچست در آذربایجان (دارای) آب گرم دور دارنده بیماری که هیچ جانور در آن نباشد سر (چشمه آن) به دریای فراخکرد پیوسته است»^(۳).

در مورد دریاچه خسرو که در نزدیکی دریاچه ارومیه و دارای آب شیرین بوده و فعلاً گویا اثری از آن نیست و خشک گردیده در «بندش ایرانی» نیز آمده است «دریاچه خسرو به چهار فرسنگی چنچست است»^(۴).

در بندش هندی نیز آمده است «دریاچه خسرو... در پنجاه فرسنگی دریاچه چنچست» است.^(۵)

«جهانگیر کوورجی کویاجی» شاهنامه مشهور هند در مورد دریاچه خسرو می‌گوید «این دریاچه در محدوده چند کیلومتری دریاچه چنچست - عرصه پیروزی کیخسرو بر افراسیاب تورانی - قرار داشته است»^(۶) مؤلف «عجایب المخلوقات» از این دریاچه با نام «بحر شیز» یعنی «دریای شیز» نام می‌برد و می‌نویسد: «قر این دریا روشن بود چنان که پنداری که آفتاب در زیر وی است»^(۷).

چنانچه از اسناد و مدارک فوق بر می‌آید

«مجمع البحرین» یعنی محل «تلاقی دو دریا» در قاموس علمای قدیم می‌تواند دو دریای خسرو و ارومیه باشد و با توجه به اقاریر «شمس‌الدین محمدبن ابن طالب انصاری دمشقی» مؤلف «نخبة‌الدهر فی عجائب البر و البحر» - که مؤلف آن حدود هفت قرن پیش وفات یافته - و به صراحت نوشته است که در «شهر ارومیه دیواری است که موسی پسر عمران همراه با آن بنده نیکوکار (حضرت خضر) که مصاحب او بود آن را بنا نهاده است»^(۸) لذا می‌توان چنین استنباط کرد که «مجمع البحرین دو دریای ارومیه و دریای خسرو» بوده و این نظر به احتمال قریب به یقین صحیح‌ترین مصداق لغت فوق‌الذکر می‌تواند باشد.

حال با جمع‌بندی مباحث گذشته به این نتیجه می‌رسیم که بر طبق شواهد و قرائن و اقاریر و تفاسیر مفسران اسلامی از قبیل «علامه سیدهاشم حسینی بحرانی» در کتاب «البرهان فی التفسیر القرآن» و استاد مرحوم علامه «سیدمحمدحسین طباطبائی» در «المیزان فی التفسیر القرآن» و «سید عبدالحججه بلاغی» در «حجة‌التفاسیر و بلاغ‌الاکسیر یا من لایحصره

۱- عجایب المخلوقات و غرائب الموجودات، ذکریا بن محمد بن محمود المکمونى القزوينى، به تصحیح نصرالله سبوحى، کتابخانه مرکزی، تهران، چاپ دوم، ۱۳۶۱، ص ۳۵.

بندش (ایرانی)، فرنیخ دادگی، گزارنده: مرداد بهار، انتشارات توس، تهران چاپ اول، ۱۳۶۹، ص ۷۷.

۳- بندش هندی، متنی به زبان پارسی میانه (پهلوی) باستانی، به تصحیح و ترجمه رقیه بهزادی مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی، تهران ۱۳۶۸، ص ۱۰۵.

۴- بندش ایرانی، ص ۷۷. ۵- بندش هندی، ص ۱۰۶.

۶- پژوهشی در شاهنامه، جهانگیر کوورجی، ترجمه جلیل دوستخواه، نشر زنده‌رود، چاپ اول، ۱۳۷۱، ص ۲۲۱.

۷- عجایب المخلوقات، ص ۳۵۳.

۸- نخبة‌الدهر فی عجایب البر و البحر، ص ۳۲۰.

المفسر و التفسیر» حضرت موسی باتفاق حضرت یوشع بن نون به آذربایجان آمده و بر طبق مستندات جغرافی‌دانان همچون «یاقوت حموی» در «مجمع البلدان» و «ابن خردادبه» در «المسالک و الممالک» و «حمدالله مستوفی» در «نزهة القلوب» و «محمدحسن خان اعتمادالسلطنه» در «مرآة البلدان» و «شمس‌الدین محمد بن ابی طالب انصاری دمشقی» در «نخبة الدهر فی عجائب البر و البحر» حضرت موسی جهت دیدار با «ارومیا بن ملکآن» یا حضرت خضر(ع) به آذربایجان مسافرت کرده و بعد از اخذ تعالیمی دوباره به محل مأموریت الهی خود در فلسطین برگشته است.

شواهد و قرائن و دلایل حادث شدن این حادثه در آذربایجان در اسامی جغرافی‌این منطقه از قبیل ارومیه، ملکآن، گرگر، شکی، شیروان، مغان، باجروان و روستای جیران، هنوز هم تا به امروز به یادگار مانده است. و در جای - جای نوشته مورخین و مفسرین به «صخره موسی» (موساقیه‌سی) در شیروان و ده باجروان در منطقه مغان برمی‌خوریم که حاکی از وقوع این اتفاق میمنت اثر در آذربایجان می‌باشد.

این دیدار بنا به نوشته «مصطفی بن عبدالله چلبی معروف به حاجی خلیفه» در کتاب «تقویم التواریخ» در سال ۳۸۲۲ بعد از هبوط حضرت آدم اتفاق افتاده است.^(۱) لذا با توجه به تاریخ تحریر این مقاله که سال ۱۳۷۸ هجری شمسی است حدود ۳۷۸۱ سال پیش این دیدار در آذربایجان رخ داده و نشان می‌دهد که حدود چهار هزار سال قبل آذربایجان دارای چنان محیط آموزشی بوده که حتی پیامبرانی همچون حضرت موسی(ع) جهت اخذ بعضی از تعالیم به این دیار آمده و به خدمت خضر یعنی پیامبر آذربایجانی رسیده‌اند و از نتایج میمنت اثر این مسافرت برانگیخته شدن چهارصد پیغمبر آذربایجانی برای هدایت مردم

بوده است که بیشتر اهل کتاب بوده‌اند.

با عنایت به اینکه اقوام آریائی بیش از ۲۵۰۰ سال نیست که به فلات ایران آمده‌اند، لذا می‌توان استنباط کرد که سیزده قرن قبل از ورود آریائیا به فلات ایران سرزمین آذربایجان از چنان تمدنی برخوردار بود که حتی بعدها آریائیا «خط» را از همین اقوام بومی آموختند. لذا مردم آذربایجان قرن‌ها قبل از ورود آریائیا دارای خط و کتابت بوده و شاید مسائل شرعی خود را در کتیبه‌های مختلف نوشته و نصب‌العین خود قرار می‌دادند و شاید به همین جهت است که در تاریخ تمدن آذربایجان به هیچ «بت» و «بتکده» و «بت‌پرستی» بر نمی‌خوریم و اقوام این منطقه بیشتر «یکتاپرست» بودند.

در خاتمه با تفسیری عرفانی این مقاله را به پایان برده و تفحص تخصصی را به متخصصین امر وامی‌گذارم که خود اعلم‌ترند و آن اینکه «جارالله زمخشری» عالم بزرگ اسلام در مورد «مجمع‌البحرین» آن دو دریا را دریای علم می‌داند که یکی حضرت خضر(ع) و دیگری حضرت موسی(ع) هستند و محل تلاقی آنها را «مجمع‌البحرین» نامیده که هیچ تضادی با تحقیقات اینجانب ندارد. چه بر اساس این نوشته محل ملاقات هر کجا باشد همانجا «مجمع‌البحرین» نامیده می‌شود، و چنانچه ثابت شد این ملاقات در آذربایجان اتفاق افتاده است. «زمخشری» در کتاب «الکشاف عن حقائق غوامض التنزیل و عیون الاتاویل فی وجوه‌التاویل» می‌نویسد: «و من التفاسیر: ان البحرین موسی و الحضر لمانهما کانا بحرین فی العلم»^(۲)

۱- ترجمه تقویم التواریخ، سالشماری وقایع مهم جهان از آغاز آفرینش تا ۱۰۸۵ هـ، حاجی خلیفه، تصحیح میرهاشم محدث، احیاء کتاب، چاپ اول، تهران، ۱۳۷۶، ص ۲۵.

۲- الکشاف عن حقائق غوامض التنزیل و عیون الاتاویل

بعضی از مفسرین در مورد دهی که حضرت موسی(ع) و حضرت خضر(ع) را به آن راه ندادند. معتقدند که حضرت خضر(ع) مخصوصاً به اصطلاح وقت‌کشی کرده بود تا اهل ده یا این قلعه در قلعه را ببندند و آنها در بیرون ده بمانند و دیوار را تعمیر نمایند که تفسیر عرفانی این موضوع در خاتمه خواهد آمد به همین جهت است که «شیخ اسماعیل حقی البروسوی» در کتاب تفسیر «روح البیان» به نقل از کاشفی می‌نویسد: «قال الکاشفی: و اهل ديه چون شب شدی دروازه بستندی و برای هیچکس نگشادندی نماز شام موسی و خضر بدان ديه رسیدند و خواستند که بدیه در آیند کسی دروازه نگوید و اهل ديه را گفتند اینجا غریب رسیده‌ایم گرسنه نیز هستیم چون ما را در ديه جای ندادید باری طعام جهت ما بفرستید»^(۱)

که احتیاط‌های اهل قلعه از احتیاط‌های معمول در زمان قدیم بود که دشمن به حیل‌های مختلف نتواند به قلعه نفوذ کرده و سبب تسخیر و قتل عام اهل قلعه گردند سعدی در این مورد می‌فرماید:

نکو دار ضعیف و مسافر عزیز
وز آسبیب‌شان بر حذر باش نیز
عرفا از اعمال این دو پیغمبر بعنوان «مراد و مرید» یاد کرده و حضرت خضر(ع) را سمبل «مرشد و مراد» و «حضرت موسی(ع)» را سمبل «مرید» گرفته و معتقدند که هر کس باید مراد و پیری برای خود اختیار کند:

چون گرفتنی پسر حسین تسلیم شو
همچو موسی زیر حکم خضر رو

و در این زمان است که آداب مرید و مرادی نیز باید مطابق آداب و رسوم آن انجام پذیرد:

مزن ز چون و چرا دم که بسنده مقبل
قبول کرد بجان هر سخن که جانان گفت

و در مورد سوراخ کردن کشتی معتقدند که خیاط نیز پارچه گرانها را پاره می‌کند ولی این پاره کردن با پاره کردن جاهل فرق دارد و او قصد تبدیل به احسن را دارد:

پاره پاره کارد درزی جامه را
کسی رود شورش کجا آید شفا
که چرا این اطلس بگزیده را
بدریدی چه کنم بدریده را
هر بسنای کهنه کآبادان کنند
نی که اول کهنه را ویران کنند؟

و در مورد ثمرات بعدی کشته شدن آن جوان آذربایجانی نیز قبلاً مذکور شد که از ثمرات آن به روایتی برانگیخته شدن چهارصد پیغمبر آذربایجانی برای هدایت مردم بوده است.

و اما در کل آنچه می‌توان از این داستان نتیجه گرفت این است که بعضی‌ها با بعضی از کارهای خود انسانها را به یاد اعمال گذشته انداخته و ایراداتی که گرفته می‌شود متوجه می‌شوند که خود قبلاً صاحب آن معایب بودند و شاید ناخودآگاه محاسن را با معایب اشتباه گرفته‌اند چنانچه حضرت موسی(ع) هر عیبی که بر کارهای حضرت خضر(ع) می‌گرفت در حقیقت خود عین همان کارها را کرده بود ولی متأسفانه به بایگانی ذهن خود مراجعه نمی‌کرد و تنها کلام حضرت خضر(ع) این بود که پرونده بایگانی شده را از ضمیر

فی وجه التاویل، للامام جبارالله محمود بن
عمرالمخشری، المتوفی ۵۲۸ هـ الجزء الثاني، ص ۷۳۲.

۱- تفسیر روح البیان، ص ۲۸۱.

ناخودآگاه حضرت موسی(ع) به ضمیر خود آگاه او آورده و نشان دهد که عین همین کارها را خودش هم انجام داده است.

آیت‌الله «جوادی آملی» در کتاب «تفسیر موضوعی قرآن کریم» «سیره پیامبران در قرآن» می‌نویسد: «حضرت خضر(علیه‌السلام) که از رحمت خاص [الهی] برخوردار بود معلم و ولی موسی (علیه‌السلام) شد تا اسرار عالم و گذشته‌های وی را برای او تشریح کند. سه کاری که مشابهنش را موسای کلیم در گذشته انجام داده بود خضر انجام داد. زیرا خضر(علیه‌السلام) کشتی را سوراخ کرد و با این وجود کشتی در دریا غرق نشد، چنانچه موسای کلیم در دوران خردسالی در درون صندوقچه‌ای [یا سوراخ‌های هوا] به کام دریا رفت و غرق نشد و حضرت خضر دیوار مخروبه‌ای را بدون دریافت مزد مرمت کرد، موسای کلیم نیز برای فرزندان شعیب به رایگان گوسفندان را آب داد و خضر نوجوانی را کشت و موسی اعتراض کرد: أقتلت نفساً زکیه بغیر نفس» (سوره کهف آیه ۷۴) خود موسای کلیم نیز در گذشته در مصر کسی را که استحقاق قتل داشت کشت. خضر با انجام کارهای مشابه، اسرار گذشته را تشریح کرد و حضرت موسی از رازهای اعمال گذشته خود آگاه شد.» (۱)

رحمت‌لیک اوستاد حمید نطقی نین

«مین ایلین سونو»

آدلی شعر کیتابی لاتین الیفباسی ایله
دوکتور یاووز آق‌پینار طرفیندن یایینلانندی.

بو کیتابی تاپیب اوخوماغی بوتون ادبیات سنورلریمیزه تؤولیه
اؤدیریک.

وطن سنه او غول دثیب

بارلاق ذکایا، درین علمی تخیوله، زامانین اؤزوندن یوکسکده دوران صاف معنویاتا مالیک، یوکسک اختصاصلی جراح، اجتماعی خادیم، آذربایجان بویدا دردی و محبتی اولان، دونیا شۆهرتلی عالیم، دوکتور جواد هیته

آچیق مکتوب

حۆرمتلی جناب دوکتور!

بری باشدان بیلدیریم کی، منیم سیزه اولان مناسبتیم. بو مکتوبو یازماغا مجبور ائدن حیسلیریم، هنج ده تکجه نئچه ایل عذاب - اذیت چکن و چوخ قیسا بیر مودّته سیزین سنحرلی اللرینیزله شفا تاپان بئر خسته نین اؤز حکیمینه اولان میتتدارلیغی دثیبیل، عثینی زاماندا بوتون حیاتی نی علمه صرف ائدن، عؤمرونو وطنی نین بوتولوویو و ترقیسی، خلقی نین فیزیکی و معنوی ساغلاملیغی، بوتون تورک دونیاسی نین، خصوصیه، گونئیلی - قوزئیلی آذربایجانین علمی، ادبی - مدنی و تاریخی علاقه لری نین گنیشلندیریلمه سی، آنا دیلی نین صافلاشدیریلماسی یولوندا فدا ائدن نهنگ بئر ضیالی - عالیم، یوکسک اختصاصلی حکیم، مودریک ائل آغ ساققالی ایله یاسخیندان تانیش و دوست اولان عادی بئر آذربایجانلی ضیالی نین حیسلریدیر. هم ده سیزه اوزبه اوز دئمه دیگیم، دثیه بیلمه دیگیم سؤزلردیر بو مکتوب.

آچیفینی دثیم کی، ایراندا طبابتین، خصوصیه، جراحیه نین یوکسک اولماسینی ائشیتیمشدیم، لاکین نه دنسه هنج واخت تهرانا گنتمگی عاغلیما بئله گتیرمه میشدیم. شیدّتلی بؤیرک آغریلاری منی ائله تئنتیمشیدی کی، دوغروسو نه ائده جگیمی بیلیمردیم. بو ساحه ده یاخشی متخصص ساییلان بئر نئچه حکیمه، او جومله دن، جراحلا

مصلحت‌لشدیم. معاینه‌لردن، آنالیزلردن، رنتگن^(۱) چکلیشلریندن تخمیناً هامیسی نین فیکری اوخشار اولدو: «بؤیرگینه اوج بؤیوک داش وار، (سیز ایسه بیر ساعتین ایچینده ۲۱ داش اولدوغونو معین ائتدینیز) اونلار بؤیرگین لگنلرینی و کانالی توتوبلار، مطلق عملیات اتمک، بؤیرگینی چیخارماق لازیمدیر». حتا، منه اورک - دیرک وئرلر ده تاپیلدی کی، بیر بؤیرکله نه قدر دقسن یاشاماق اولار و س.

واخت کئچدیکجه بو داشلار تکجه بؤیرگه دئییل، دیگر اورقانلارا دا تأثیر ائدیر، جیدی فسادلار یارادیردی. شیدتلی آغریلارین تأثیریندن آرتیق من هر شئییه حاضیر ایدیم.

من قیسمته اینانیرام. بونون علمی گئرجک‌لیک اولدوغونا عیناد ائده بیلمهرم، لاکین اینسان باشینا گلن حادثه‌لرین درین‌لیکلرینه واریب، اینجه‌لیکلرینی سویوق باشلا، دقیق تحلیل ائدرسه، اونلارین بطنینده بیر ضرورت اولدوغونو درک ائدر. من، قیسمتی حیاتین منطیقی گئرجک‌لیگی حساب ائدیرم.

حورمتلی دوکتور، منی سیزین یانینیزا گتیریب چیخاران دا ائله قیسمت ایدی. پسیکولوژیک جهتن آرتیق عملیاتا حاضیر اولدوغومو حیسن ائدن حکیم دوستوم رفعت علی‌یئف منه مطلق ایرانا گتتمگی مصلحت گؤردو. لاکین محض سیزه مراجعت اتمگیمین اصل سببکاری حورمتلی خلق یازیچیسی ائلچین افندی‌یئف اولدو. یئری گلیمشکن ائلچین معلمه اؤز درین منتداریغیمی بیلدیریرم. «دوکتور جواد هیئت بؤیوک متخصص، دونیا شوهرتلی جراح، هم ده گؤزل اینساندیر. بیزیم جاماعاتا دا خصوصی محبت، قایفی ایله یانا شیر». سونرا او، سیزین اجتماعی خادیم، عالیم، ناشیر و اعلا جراح کیمی فعالیتینیزدن، قازاندیغینیز اوغورلاردان ائله اورکله، ایناملا دانیشدی کی، (بیلیردیم کی، تام امین اولماسایدی دانیشمادی) آرتیق منده ده سیزه قارشو بیر سئوگی، اینام یاراندی. ائلچین معلم سیزینله تئلفون علاقہ‌سی ساخلادی و من اثره‌سی گون تهرانا اوچدوم.

بیر آن بئله بوش واختینیزین اولمادیغینا و -بیم تأکیدلی خواهیشریمه باخمایاراق هاوا لیمانیندا منی شخصاً قارشلاماغینیز سیزین نه قدر ساده و ناراحت حساس بیر اینسان اولماغینیزلا یاناشی بوتایلی قارداشلارینیزا اولان بؤیوک محبت و احترامینیزی بیر داها گؤسته‌یریدی.

لاکین آچیغینی دئییم کی، اینیزده عصا گؤرنده بیر آز توتولدوم. (یاخینلاردا بؤد سوموگونوزون سیندیغینی و اوزونوزون عملیاتا معروض قالدیغینیزی بیلیردیم.) و بعضی آغزی گؤیچکلرین «جواد هیئت داها عملیات اتمیر» کیمی سؤزلری یادیمدا دوشنده متأثر اولدوم. سیز چوخ حساسلیقلا بونو دؤیدونوز و اوستالیقلا صؤحبتی بو ماجرایا یؤنلدرک بوتون نیگرانچیلیغیما سون قویدونوز. یادینیزدادیرمی، بیز بیمارستانا (خسته‌خانا) گئدن گون سیز (بلکه ده قصداً) چلیغینیزی یاددان چیخاراراق اوتاقدان گئدینیز. بیر آن سونرا بیز، (دوکتور ائلخان، دوکتور عبدالله و من) کرئسلویا موبله سؤیکنمیش چلیگی گؤرنده تعجوبله بیر - بیریمیزه باخدیق و تله‌سیک آرخانیزجا چیخدیق. سیز اوزون، ایشیقلی کوریدوردا سراسست و ایناملی آدیملارلا ائله گئدیردینیز کی، ... بیزه آنجاق چیگینلریمیزی چکیب اوتاغا قایتماق قالدی. گئری دؤننده ائلخانین «دوکتور، بس عصا سیزین نه یینیزه گرکدیر؟» سؤالینا اوچوموز ده صبیرسزلیکله جاواب گؤزله‌بیردیک. سیز اینسه تلمه‌دن کرئسلویا آیلشدینیز، آیاقلارینیزی بیر - بیرینین اوستونه آشیراراق «ئلخانجیغیم، من بیر دفعه احتیاطسزلیق ائدیب اومبا سوموگومو قیردیم. بو عصا منه اونو خاطیرلادیر و

۱-رادبولوژی فیلمی، رونتگن.

هر آن احتیاطی اولماغی یادیما سالیږ دئیہ جاواب وئردینیز.

من سیزین ۵۶ آی بوندان اول قیریلیمیش، ایندی ایسه بیر - بیرینین اوستونه آشیریلیمیش و یثربینده چوخ سربست حرکت ائدن آیقلارینیز! باخدیقعجا، ۷ ایل اؤنجه اوتوموبیل قضاسی زامانی عثینی جور قیریلیمیش اؤز اومبا سوموگومو، ۲-۳ ایل چکدیگیم عذابلاری، کئچیدیگیم ۳ عملیاتی، بیر ایلدن چوخ بدینمین گیسپده (گچده) حرکتسیز فالماسینی، سوموگومه سانجیلیمیش ۸ عدد میللری یکی ایله یاخین گزدریمگیمی خاطرلادیم و بوتون بونلاردان سونرا آیاغیمین ۲-۳ سانتی متر گودلدیگینی، ۱۰۰۰ بمین هله ده تام قاتلانمادیغینی و حتا بوگون ده چکدیگیم اذیتلری دوشونور، او واخت سیزی تانیمادیغیما تأسوفله نیر، اؤزومه، هم ده منی معالجه و عملیات ائدن حکیملره یازیغیم گلیردی.

جناب دوکتور!

سیز داهی جراح، حکیم اولماقلا یاناشی، هم ده چوخ گؤزل پسیکولوگسونوز. (من حساب ائدیرم کی، اصلینده هر بیر حکیم بئله اولمالیدیر.) صؤحبتلریمیزی ائله ستمه یؤنلدرینیز کی، من آز قالا خسته اولدوغومو اونودوردوم. منی گونئیلی - قوزئیلی آذربایجانلیلاریمیزین تاریخیندن، بوگونکو پروبلملریمیزدن ائله مارقلی صؤحبتلره چکیردینیز کی، خسته لیکدن دانیشماغا هئچ ماجال بئله اولموردو. ان مارقلیسی او ایدی کی، سیز بو صؤحبتلره تکجه منی دئییل، هم ده همکارلارینیز و منیم حکیم دوستلاریه ائخان و عبداللهنی دا جلب ائدیر، اونلارا دا منیم عملیاتیم حقیقده چوخ دانیشماغا ایمکان وئرمیردینیز (بیلیم، بلکه ده سؤزشمیشدینیز). اؤزونوز ائله آپاریردینیز کی، سانکی من تهران آغیر بیر جراحیه عملیاتینا دئییل، ساده جه اولاراق هاوامی دیشمگه، اولسا - اولسا لاخلائان بیر دیشیمی چکدیرمگه گلیمشیدیم. حتا، عملیاتا بیر گون قالمیش آخشام خداحافیظه لشدنه سیز سؤز آراسی «بیر یکی ایلاج (علاج - درمان) وئره جکلر، اونلاری موطلق قبول ائدین، سحر ده من گلنه قدر هئچ نه یشمه یین» دئمکله کیفایتلندینیز. من بیر نئچه دفعه جراحی - ملیاتی کئچیرمیش آدم کیمی، البته صاباح عملیاتا حاضر لاندیغیمی دؤیدوم. لاکین هیجانلانماغیما منه واخت وئرمه میشدینیز، چونکی علاجلار اؤز ایشینی گؤرموشدو، من آرتیق مورگوله بیردیم و قارشیدا شیرین بیر یوخو گؤزله بیردی منی.

خاطرلاییرسینیزی، سحر عملیاتا بیر نئچه دقیقه قالمیش پالاتادا (بؤلومده - بخشده) ایکیمیز تک قالدیق. گؤزلریمیز بیر نئچه ثانیه بیر - بیرینه زیللندی. آریا ائی بیر سؤکوت چؤکدو. منیم باخیشلارینیزا دیکیلیمیش گؤزلریمده بیغیلیب قالمیش سؤللاری بیر آندا اوخودونوز. تبسومله «بهروز بگ، یعنی دوغرودان هیجان کئچیریرسینیز؟» - ساغ الینیزی آچاراق - «بیر ده آخی نهدن قورخورسونوز، بیچاق اؤز الیمده اولاجاق». من دوغرودان دا قورخموردوم، چونکی سیزین بویوک تجربه نیز، اؤزونوزه اولان اینامینیز منه ده سیرایت ائتمیشدی. سیز بو اینامی آرتیق منده یاراتمیش، منی پسیکولوژیک جهتن حاضر لامیشدینیز. بیر ده من، عومومیاً، طبیعتاً قورخو حیسنندن اوزاق اینسانام.

سیز، هامیمیزین اورگیندن کئچن بیر ایستگی ده دؤیموشدونوز. منی قاباقلا یاراق: «تاپشیریق وئرمیشم، ائللخان بگ ده، عبدالله بگ ده عملیاتدا اشتراک ائده جکلر» - دئدینیز. منه آنجاق اللرینیزه خئبیر - دوعا وئرمک قالدی.

دوکتور ائللخان ابراهیموف و دوکتور عبدالله محمدوفون تأثراتلاریندان:

«جراح اولماساق دا ایستر خارجی، ایسترسه ده ارر متخصصلریمیزین آپاردیغی چوخلو جراحیه

عملیاتلاری گۆرموشوک. دوکتور جواد هیئت حقیقده ده چوخ ائشیتیمیش، اوخوموشدوق. لاکین بیرینجی دفعه ایدی کی، اونولا شخصاً تائیش اولور، آیردیغی عملیاتین شاهیدی اولوردوق. بونو بیر نئچه سۆزله ایفاده ائتمک چتیندیر. بو، اصیل فانتاستیک. یدی. اوزون مودت اؤزونه یئر ائله میش، فاکتیک اولاراق بوتون لگنجیکلری و کانالی^(۱) توموش، کیفیت قدر ایری ۲۱ عدد داشی و ساییسیز - حسابسیز قوم دنلرینی اؤزونه ساخلا یاراق فعالیتینی ایتیرمک اوزره اولان بیر بؤیرگه اؤزونه مخصوص متود ایله بیر باشا جراحی مداخله ائدیپ بؤیرگی ساخلاماق شرطیله ۱۴-۱۳ دقیقه عرضینده اونو ایکی یتردن کسپ، تمیزله ییب، تیکیب چیخماق، هنج بیر فساد قویمادان تام فونکسیونونو برپا ائتمک، عملیاتین اوچونجو گونو خستنی آیاغا قالدیرماق و ۸- جی گونو خسته خانادان چیخارماق آنجاق جواد هیئت کیمی داهی، اوستاد جراحا مخصوص اولاییلر. او، ائله بؤیوک اوستالیقلا، مهارتله و جلد ایشله بیردی کی، سانکی جانلی عملیاتا دئییل، بیر تاماشایا باخیردین و بونا واللّه اولماق مومکون دئییلدی. ان چتین آندا اؤزونو حدسیز درجه ده تمکینلی آپاریر، سسینده و حرکتلرینده اؤزونه اینام حیس اولونور و بو، عملیاتین باشقا اشتراکچیلارینا دا تأثیر ائدیر، هامینی ساکیتلشدیریردی. اوستاد جواد هیئت داهی و نادیر جراحیدیر.

تهراندا اولانلار یقین کی، بونو یاخشی بیلیرلر. ۱۲ میلیون یاخین اهالیسی اولان، ماشینلارین آدیم - آدیم حرکت ائدیگی نهایتسیز بیر شهرین بو باشیندان او بیرری باشینا گونده ۳-۲ دفعه گلیب - گتتمگین نه دئمک اولدوغونو تصور ائتمک چتین دئییل. اؤزو د...نی گونده بیر نئچه خسته یه باخماق لازیم گلیب. بیرری عملیاتا حاضرلاییر، بیرری معاینه اولونور، باشقاسی اوزهرینده تعجیلی جراحیه اولونمالیدیر، دیگرری عملیاتدان یئنی چیخیمیشدیر و س. خسته خانانین دا هره سی بیر طرفده. هله بونلادان باشقا اؤز آمبولاتور - کلینیکاسیندا (خصوصی قبول ساعاتلاریندا) نئچه خستنی قبول ائدیپ معاینه ائتمک. عئینی زاماندا آزاد اسلام اونیورسیتیه سینده درس دئمک، ملاحظه لر اوخوماق، جراحیق کافندراسینا رهبرلیک ائتمک. اوسته گل اجتماعی فعالیت، دئمک اولار کی، گونده لیک گۆروشلر، تدبیرلر... آذربایجان سفیرلیگی ایله فعال علاقه لر... ایرانین آیری - آیری بؤلگه لریندن مصلحت، کؤمگه گلمیش مختلف طبیعتلی آدمالاری قبول ائتمک، اولارین پروبلملریله مشغول اولماق، ائل مجلسلرینده اشتراک ائتمک، «وارلیق» کیمی آغیر و سنساسیالی حساس بیر مجموعه نین باش رئاکتورو و ناشیری اولماق، (بونون حقیقده آیریجا صؤحبت آچاجاغیق) منتظم اولاراق مطبوعا... چیخیش ائتمک، یئنی - یئنی ذیرلی کیتابلار. علمی اثرلر یازماق، عایله، معیشت قایغیلاری... بوتون بونلارین بیر آدم طرفیندن آردیجیل، اؤزو ده بوکسک سویه ده حیاتا کنچیریلمه سی مومکونمو؟ ۷۴ یاغلی جواد هیئتده اولان ائنترژییه، تمکینه و ساغلاملیغا حسد آپارماق مومکون دئییل. سیزی بوتون بونلارین عۆده سیندن گلمگه قادیر ائدن قیزغین حیات عشقی، عئینی زاماندا وطن، خلق محبتی، اونون قارشیسیندا خیدمت هوسیدیر، حؤرمتملی دوکتور!

سبز طبیعتاً هم ده چوخ ناراحات حساس بهمانسینیز. کیملیگیندن آسیلی اولما یاراق معالجه ائدیگینیز آداملا بیرگه نفس آلیر، گئجه - گوندوز قلبینیز اونون اورگی نین آهنگی ایله چیرینیر. خسته نین بیرجه آن حالی دیشنده، سیزین ده احوالینیز پوزولور، یوخونوز عرشه چکیلیر. گئجه یارییا قدر نئچه نوبتیجی نرسرله (باش طیب باجیلاری،

۱- کالیسلی.

تهراندا طیب باجیلاری نین مختلف کانتقوریالاری وار و اونلار اؤز اختصاصلاری اوزره او قدر پروفئسیونالدیرلار کی، گنجهلر شؤعبه لرده (بخشلرده) نؤبچی حکیم اولمور) تثلثفون علاقہ سی ساخالیر، ان عادی حالدا بئله خسته نین احوالی، تعییناتلارین ایجراسی، حتا نه یثیب - ایچدیگی ایله ماراقلانیر سینیز.

منی خسته خانادان اؤزونوز چیخاردینیز. قالاجاغیم اوتاغا، حتا یاتا جاغیم چارپایی یا دا اؤزونوز باخدیقدان سونرا اجازه و ئردینیز و ایشینیزین باشینیزدان آشماسینا باخمایاراق هر گون هونتلدن کلینیکا یا سارغیمی دیشمگه اؤزونوز آپاریردینیز. منیم و حکیم دوستلارین سیزدن توقع ائتمه سینه (سیزین اذیته راضی دئییلدیک) باخمایاراق سیز منه باشقا ماشینا مینمگه بئله اجازه و ئرمیردینیز. - «هر شئی اؤزوم نظارت ائدیپ، امین اولمالیام» - دئییردینیز. هئچ یادیمدان چیخماز، بیر سحر عین الله بگ منه زنگ ائنده (ع. مددلی، سفیرلیگین ایشچیسی، او هر گون یا یانیمدا گلیر، یا دا زنگ ائدیپ وضعیتیمه ماراقلانیردی. هر شئی اوچون اونا متدارام) عزیز باجینیزین غفلتاً وفات ائدیگینی بیلدیردی. من چوخ متأثر اولدوم. اؤیرندیم کی، اورک اینفارکتیندان^(۱) کئچیب، آلاہ اونا رحمت ائله سین. اؤز - اؤزومه دوشونورم، دونیانین، آلاہین ایشینه باخ، نئچه - نئچه آدمای ان آغیر اینفارکتلاردان خیلاص ائدن، اولومون جایناقلاریندان آلیب حیاتا قایتاران دوکتور جواد، سئویملی باجیسینا کؤمک اوچون اؤزونو چاتدیرا بیلمه ییب.

... من ائشیدن کیمی سیزه زنگ ائدیپ باش ساءا فی وئردیم، عئینی زاماندا دفنین واختینی و یثرینی سوروشدوم. بو آغیر آنلاردا بیر دوست کیمی سیزین یانینیزدا اولماق ایسته ییردیم. سیز ایسه بونو قطعی قاداغان ائدینیز. اعتراض، دلیل - آغیز یوخ، قاداغان - کوماندرین اؤز عسگرینه قاداغان ائدیگی طرزده. هانسی کی، منه اوتورماغا و حتا گزمگه بئله اجازه و ئرمیشدینیز. بونلار بیر یانا، همین او آغیر گونونوزده، هئچ بیریمیزین گؤزله مده یگی حالدا، عادی گونلرده اولدوغو کیمی منیم یانیمدا گلدینیز و بوتون اعتراضلاریم باخمایاراق آمبلاتور - اؤفیسینیزه آپاریب، یارامین تیکیشلرینی سؤکوب سارغیسینی دیشدینیز. حالبوکی، سیز بو خیردا ایشی باشقاسینا حواله ائده و یا بیر گون سونرایا کئچیره بیلردینیز (من ائله ده خواهیش ائتمیشدیم). سیز، جناب دوکتور، همین آندا باجیسینی ایتیرمیش قارداش کیمی دئییل، خسته سی نین ساغلاملیغی اوچون اؤزونه بئله گوذشت ائتمه یین بیر حکیم کیمی گؤرونوردونوز. بیز هامیمیز بونو گؤرور، سیزین معنویاتینیز، یوکسک حکیم مسؤلیتینیزه مفتون اولوردوق. بلی، من بوتون بونلارین - سیزین خسته نیزه اولان حساس مناسیبتینیزین جانلی شاهدی اولدوم. لاکین بیر نئچه گون. عباسعلی معلیم ایسه، اؤزو دئمیشکن هر واخت بونون شاهدی اولور. یثری گلیمشکن اونو دا قئید ائدیم کی، آذربایجانین ایران اسلام جمهوریتینده کی سفیری عباسعلی حسنوف و سفیرلیگین مسؤل ایشچیسی عین الله مددلی جنابلاری سفیرلیگه مراجعت ائدن هر بیر آذربایجان وطنداشینا خصوصی قایغی گؤستریر، ان خیردا مسئله لرده بئله پروبلئم یاراناماسی اوچون اللریندن گلنه سی اسیرگه میرلر. (کاش بوتون سفیرلیکلریمیز بئله اولایدی).

عباسعلی حسنوفون دئدی کلریندن:

دوکتور جواد هیئت بیزیم فخریمیزدیر. آذربایجانلا باغلی بوتون مسئله لرده خصوصی جانی یانانلیق گؤستریر، دئمک اولار کی، بوتون اجتماعی تدبیرلریمیزده فعال اشتراک ائدیر. او، ایراندا خصوصی

چکيه، حورمه مالیکدير.

خصوصاً، آذربایجاندا گلن، حکیم کیمی اونون کؤمگینه احتیاجی اولانلارا دوغما آدامی کیمی قایفی گؤسته ریر. عوض ائدیلمز جراح اولماقلا یاناشی، چوخ پرنسیپال، جورعتلی و ناراحات آدامدیر. او، اوزونون دئدیگی کیمی، خسته ایله بیر یتر ۵۰ لور و دیریلیر.

بو یاخینلاردا گؤرکملی آکتیوروموز^(۱) آذربایجانین خلق آرتیستی حسن ترابوفون اورگینده چوخ چتین، ریسکلی بیر جراحیه عملیاتی ائده رک، اونو یئنیندن حیاتا قایتاردی. وضعیت چتین ایدی. شانس چوخ آز ایدی. عملیات بؤیوک ریسک طلب ائدیردی.

دوکتور جواد هیئت تعجیلی کونسلیوم^(۲) تشکیل ائتدی. متخصصلر وضعیتین چتین، شانسی چوخ آز اولدوغونو احترام ائتدیلر. مؤحکم کاراکتورلی حسن معلم ایسه تأکیدله اورگینده عملیات آپاریلماسینی طلب ائدیردی. البته چوخ شئی اونا بیلدیریلمیردی.

دوکتورلا اوتوروب بیر ده مصلحت لشدیک، بیر نچه دفعه باکی ایله، حسن معلمین عایله سی ایله علاقه ساخلادیق. منیم اوچون ده چوخ چتین ایدی.

جواد هیئت بیر هفته دن چوخ اونون اورقانیزمی نین مؤحکم لندیریلمه سی، نئجه دئیرلر، شانسی آرتیریلماسی اوچون الیندن گلن هر شئی ائتدی.

سون مصلحتلشمه ده دوکتور جواد - «من اونو موطلق خیلاص ائتمه لیمیم. آلاسه ائله مه میش حسن بگین باشینا بیر ایش گلسه من آذربایجانا نه اوزله گئدر، دوستلاریمین گؤزونه نئجه باخارام؟ - دئدی و قرارا گلدی: - «عملیات ائتمه لی بیک».

دوکتور جواد هیئتین رهبرلیگی ایله استعدادلی جراحلار دوکتور میرخانی، دوکتور کاظمی و باشقالاری طرفیندن چوخ ریسکلی، لاکین اولدوقجا اوغورلو بیر جراحیه عملیاتی آپاریلدی و حسن ترابوف حیاتا قایتاریلدی... البته، حسن معلمین مؤحکم کاراکتورلی، پرنسیپاللیغی و دؤزوملولویو ده بؤیوک رول اوینادی. جواد هیئت حقیقده بو جور فاکتورلاردان چوخ دانیشماق اولار».

... ۲۱ عادی رقم دئیل. مختلیف اؤلکه لرده بو رقم باشقا - باشقا معنالارا یوزلور. روسلار ۲۱ - «آچکؤ» (خال) دئیرلر. بو دا تصادوف و یا بلکه ده طالعی بیر قیسمتی ایدی کی، بیز سیزینله محض ۲۱ گون بیر یترده اولموشوق. فیکیرله شیرم کی، همین گونلرده ایتیردیگیم آغری - آجی منه نئجه ابا، اذیت و ثرن بؤیرگیمده کی ۲۱ عدد داش، قازاندیغیم ایسه قلبینده کی محبتین حرارتی، دکاسی نین نورو بوتون تورک دونیاسینا، خصوصاً اوتایلی. بؤتایلی آذربایجانا یا یلمیش، مودریک ائل آغ ساقالی، نهنک جراح دوکتور جواد هیئت کیمی گؤزل بیر اینسانین دوستلوغو اولموشدور.

هر بیر آدمی یاخشی تانیماق، اینسانی کیفیتلرینی تام دؤیماق اوچون اونونلا تماسدا اولماق لازیمدیر. من ده سیزینله تماسدا اولدوم، حیسلرینیزی، آمالینیز... اها یاخیندان دؤیدوم. سیز قانینیزلا، جانینیزلا وطنه، میلته باغلی بیر اینسان سینیز. بیر سؤزله، بؤیوک بیر انسان سینیز.

سیزی، عینی زاماندا، ۲۱ ایل اول تأسیس اتدیگینیز و بوگونه قدر اؤز و سایطینیزین حشایینا اؤغورلو نشر اتدیردیگینیز «وارلیق» درگیسی نین صحیفه لریندر - سانماق اولار. «وارلیق» آدی یقین کی، ائله - بئله سئچلمه میشدیر. «وارلیق» اوتايدا بوغولماقدا اولان دیلیمیزین، تاریخمیزین، مدنیتیمیزین وارلیغینی یاشادیب تجسوم اتدیرن بیر «وارلیق» دیر. «موللا نصرالدین» غننه لری نین لایقلى داوامچیسى اولان «وارلیق» ۲۱ ایلدیر کی، گونئیله فوزئین معنوی کۆرپوسودور. گۆز بیگی قدر قۇرودوغو «وارلیق» هم ده جواد هیئتین اؤزونون وارلیغی دیر. اکثریت تشکیل ائتمه سینه باخمایاراق اوزون ایللر سیتیم ایچهریسینده یاشایان، آنا دیلینده بیر مکتبی، ادبیاتی اولمایان، بو دیلده میلی دردینی نه اینکی دانیشماقدان، حتا بو حقدده فیکیرلشمکدن بئله احتیاط ائدن خلقلین یاشادیغی بیر مملکتده «وارلیق» کیمی مجموعه نی یاشادان، اؤبرازلی دئسک سازاقلی بیر ظولمتده اورگی نین اودو ایله «وارلیق» آدلی بیر تونقال قالایب، خلقلینی اونون ایشینی و ایستیسى ایله اؤودان جواد هیئتین آذربایجان قارشیسیندا خیدمتلری بؤیوکدور.

ایللرله آنا دیلینده اوخوماق، ائشیتیمک حسرتی ایله یانان بؤیوک آذربایجان شاعیری شهریار ۱۹۷۹- جو ایلده ژورنالین نشره باشلاماسی مناسیبتی ایله یازدیغی شعرده «وارلیغی» آزادلیق قوشو، شیرین دیللی طوطیبه بنزه دیر و اونون گله جگینه بؤیوک اؤمود بئله بیر.

هر چند قورتولماق هله یوخ دارلیغیمیزدان
 «وارلیق» نه بیزیم تکجه آزادلیق قوشوموزدور
 به - به نه شیرین دیللی بو جنت قوشو طوطی
 قئندین آلیب ایلهامیله دیندارلیغیمیزدان...
 ...بوخولقلاریمیز بیتدیره جک وارلیغیمیزدان.

«وارلیق» حقیقنده ضیالیلاریمیز، عالیملریمیز چوخ یازمیشلار. بیرجه اونو قئید ائدک کی، «وارلیق» ایراندا آذربایجان تورکجه سینده چیخان یئگانه اؤزون عؤمورلو ژورنال دیر و او، ۲۱ ایلده بیر اونوئورسیته نین گۆره جگی قدر ایش گۆرموشدور.

... «وارلیق» وارلیغیمیزدیر، نه گۆزل آد سئچمیسن!
 نسیمی نین، صابرین روحونا آند ایچمیسن!
 ... آغ خاللاقی عسگریم - جواد هیئتم منیم!
 «وارلیق» ی نین بولوندا وارلیغیندان کئچمیسن!
 مودریک لیکده قورقودوم، جسارته رؤشنیم،
 جواد حشرتم منیم!
 (پروفیسور نورالدین رضایف)

حۆرمتملی دوکتور!

سیز دوغورودان دا حشرتملی بیر اینسانسینیز. حکیم لیک فعالیتینیز دؤرونده، دنیا طبابتینده، خصوصیله ده جراحیه ده او واخت معجزه ساییلان بیر سیرا عملیاتلاری گوجلو مانعهره باخمایاراق (اورک کؤچورمه و س. جراحی عملیاتلار روحانیت اجازه وئرمیردی) ایراندا، بعضیلرینی ایسه شرقدده بیرینجی اولاراق سیز حیاتا کئچیرمیش و بؤیوک اوغورلار قازانمیشسینیز. آؤرت قاپاغی دارلیغی عملیاتی، هیپوتئرمی (سؤیوتما) ایله آچتیق اورک جراحیه سی، اورک و آغ جیگر ماشینیندان استفاده ائتمکله آچتیق اورک و آغ جیگر عملیاتی، بؤیوک

کۆچورمه (توانسپلاتتاسیون) عملیاتی و سر. محض بئله جراحی عملیاتلارداندیر.

سبز حکیم لیکدن باشقا هئچ بیر ایش گۆرمه سهیدینیز بئله، مشهور بیر دوکتور، ماهیر بیر جراح کیمی دونیادا شۆهرت قازاناردینیز. لاکین یوکسک میلی غۇرورونوز، داهیلره مخصوص بویوک تفکورونوز، آمالینیز و البته کی، قاینار قلبینیز سیزی اۆلادی اولدوغونوز عذابکش خلقلین معنوی طالعیندن کناردا قالماغا قویمادی. و سبز جراح بیچاغی ایله ادیب قلمینی جوتلشدیره رک عۇمرونوزو خلقلین فیزیکی و معنوی ساغلاملیغی یولوندا شمع کیمی اریتمگه باشلادینیز. بو یولدا ایندییه دک گۆردویونوز ایشلر بوتۆلۆکده عادی بیر اینسان عۇمرونه سیغمايان، حتا ان فداکار وطنداشین ایمکانلاریندان چوخ بویوک اولان ایشلردیر.

سبزین دنیا شۆهرتلی بیر جراح اولماغینیزلا برابر مختلیف اۆلکه لرده چاپ اولونموش علمی، ادبی، تاریخی و اجتماعی موضوعلو اوندان چوخ سانباللی کیتابینیز، ساییز - حد. اسبیز مقاله لرینیز، سبزه و «وارلیق» نینزا حصر اولونموش یوزدن چوخ یازیلار، سبزین فرانساجراحیلق آکادئمیسینین، ائله جه ده آذربایجانین و تورکیه نین نئچه - نئچه شۆهرتلی آکادئمیلرینین، علمی شورالارینین، جمعیت و بیرلیکلرینین عضوو اولماغینیز، نئچه - نئچه تانینمیش علم اوجاقلارینین، اونیورسیتهلرین فخری پروفیسورو و دوکتورو سئحیلمگینیز، بیر سیرا مکافاتلارین لاؤرئاتلیغینی قازانماغینیز، «وارلیق» کیمی توکنمز، قاینایان بیر بولاغی خاطرلادان ادبی درگی نین تأسیسیچسی و باش رئاکتورو اولماغینیز و س. بونو بیر داه - ت ائدیر.

سبزین حقینیزده چوخ دئییلیب، چوخ یازیلیب. آنجاق من اؤز مشاهدهلریمله سبزی بئله تانیمیش، بئله قبول ائلمیشم.

دوکتور جواد هیتتین آلهدان باشقا ایکی مقدسی، ایکی محبتی، ایکی سئوگیلیسی، چوخلو سئوگیسی و بیر نیسگیلی وار.

ایکی مقدسینیزین بیرى وطندیر، - ایران هله ایکیبه بؤلونموش یارالی آذربایجان. او بیرى سبزه حیات بخش ائدن والدین لر، تاریخی شخصیت، سبزین حیات معلمینیز و اوستادینیز اولان آتانیز مرحوم میرزا علی هیئت دیر.

ایکی محبتینیزین بیرى خلق محبتی دیر، او بیرىسی عایله.

ایکی سئوگیلینیزین بیرى جراح بیچاغی دیر، او بیرىسی قلم.

سئوگیلینیز ایسه چوخ دور. سبزی حیاتى، حقیقتی، دوستلارینیزی، قوهوملارینیزی، یاخشى اینسانلاری و س. سئورسینیز.

نیسگیلینیز ایسه بیر دیر: - آیریلیق. وطنین ایکیبه بؤلونمەسى، خلقلین پارچالانماسى، بیر میلتین ایکی اۆلکه ده یاشاییب آیری - آیری دیلرده یازیب - دانیشماسى دیر.

جناب دوکتور! سبزین چوخلو یوکسک - نسى آدلارینیز، عونوانلارینیز وار. آنجاق مننه گۆره بونلارین ان یوکسگی، ان دوغماسى جاماعاتین سبزه وئردیگی «دهه قورقود» آدیدیر. چونکی، بو آدی سبزه عۇمرونوزو بولوندا فدا ائتدیگینیز و جانینیزدان چوخ سئودیگینیز خلق وئریب. من مختلیف بۆلگهلردن یانینیزا مصلحته، کۆمگه گلن آدمالاری نئجه قبول ائدیپ، اونلارا لینیزدن گلن یاردیمی ائتمگینیزین شاهیدی اولموشام.

ایرانین آیری - آیری شهرلرینده یاشایان، علمه مارق گۆستهرن، تورک دیلی، ادبیاتی، تاریخی اوزره علمی آراشدیرمالارا مثیل ائدن گنجلره، یارادیجیلیقلا مشغول اولان جاوانلارا نئجه قایغی گۆستردیگینیزی، اونلارلا

ساعاتارلا صُحبت ائدیب، پروقراملار و تاپشیریقلار و ئردیگینیزی مشاهیده ائتمیشم. بو ایشلردن سونرا سیز اؤزونوزو قطعياً یورغون دئییل، عکسینه، چوخ گومراه و شوخ حییس ائدیرسینیز. جان و ئرن خسته یه کؤمک ائدیب، اونا حیات بخش ائدن بیر حکیم کیمی.

یادیمدایر، من «مهر» خسته خاناسیندا یاتاندا باش نئرس یانما گلیب اورمیه دن گلمیش بیر جاوان اوغلانین تآکیدله منی گؤرمک ایسته دیگینی بیلدیردی. منی تعجب و ماراق بورودو. آخی، منیم اورمیه ده هئج بیر تانیسیم یوخ ایدی. اورتا بویلو، ائلی چیگینلی، پریشان ساچلی بیر گنج ایدی. یولدان گلدیگی او ساعات بیلینیردی.

- سلام! من اورمیه دن گلمیشم، دده نی آختاریرام.

- خوش گلمیسن دده کیمدی، قارداش؟ (من هله ائل آراسیندا سیزه «دده قورقود» دئدیکلرینی بیلیمردیم.)

قوناق یقین کی، لهجه مدن او ساعات بوتایلی اولدوغومو بیلدی:

- دده قورقودو دئییرم ده، دوکتورو، - جواد هیئتیی. سیز، دئیه سن، اوتایلی قارداشلار سینیز، ائله می؟

- هه، بیز باکیدان گلمیشیک.

خیلی خوب، - اوزومه باخیب - نه یاخشی. هه، من «وارلیق» اگئتدیم، آقای محمدرضا دئدی، سیز، دوکتورون مرضیسینیز ده. من ده اوستادین یانینا گلمیشم، بعضی مصلحتلریم وار. دئدیلر گون اورتا سیزین یانینیزدا اولاجاق. ائلخان حکیم قوناغا چای سوزدو. صُحبت ائناسیندا او، آذربایجان ادبیات تاریخی ایله علاقه دار علمی آراشدیرمالار اوزه رینده ایشله دیگینی و سیزین یانینیزا پره ام و مصلحتلر آماق او چون گلدیگینی دئدی.

اونونلا و سیزین اطرافینیزدا اولان دیگر آدمالارلا صُحبتلردن معلوم اولدو کی، حتا جاماعات، خصوصاً ضیالیلار، اولادلاری (نوله ری) اولاندا چوخ واخت دده نی، یعنی سیزی دعوت ائدیب خواهیش ائدیرلر کی، اوشاغا آد قویاسینیز. لاپ «دده قورقود» داستانیندا اولدوغو کیمی.

خلق شاعیری محمد آراز دئییر:

وطن منه اوغول دئسه نه دردییم، مامیر اولوب، قایاسیندا بیتردیم!..

ائی وطن اوغلو! مودریک ائل آغ ساقالی! سنین داهان دردین وار؟ وطن سنه اوغول دئییب!

حیاتدا ان شرفلی اولان بو آدی، سیز، میلت قارشیسیندا کی خیدمتلرینیزله قازانمیشسینیز. سیز بیر عؤمورله، حیاتدا کی عمللرینیزله اؤزونوزه و آدینی شرفله داوام ائتدیردیگینیز هیئت لرنسلینه ائله بیر معنوی قالا اوجالتیمیشسینیز کی، بو عظمتلی قالا ایران و آذربایجانین تاریخینه قووشاراق نسیلدن - نسیله کئچه جکدیر.

حؤرمتلی دوکتور!

عزیز اوستاد!

هر شئی او چون سیزه اؤز آدیمدان، عایله عضولریم، دوستلاریم و یاخین قوهوملاریم آدیندان درین متتدارلیغیمی بیلدیریرم.

بهروز آخوندوف

تحصیل نشریاتی نین دیرئکتورو

دستبردهای ادبی ملک الشعراء بهار

● رضا همراز تبریزی

ملک الشعراء بهار یکی از مطرح‌ترین و نام‌آورترین رجال و شاعران قرن حاضر است. او در دو جبهه ادبیات و سیاست به موازات هم صاحب نظر بود. از مرحوم ملک الشعراء بهار کتب و رسالات فراوانی به یادگار مانده که مهم‌ترین آنها «احزاب سیاسی»، «سبک شناسی» و «دیوان بهار» می‌باشند. اگرچه در این چند سال اخیر شعر و شاعری آن ادیب بیشتر مورد توجه قرار گرفته ولی همیشه زاویه‌ای از سوی نویسندگان و ارادتمندان بهار مکتوم و پوشیده مانده است. البته در سالهای قبل و حتی در زمان حیات بهار به این زاویه اشاره رفته ولی دوستان و حتی خود بهار خواستند این مسئله پوشیده بماند. مسئله مورد بحث، مسئله ملک الشعراء بهار و مرحوم بهار شیروانی است. اگرچه دیوان بهار شیروانی مفقود شده و منبع کاملی در دست نیست تا به قضاوت نهایی نشست ولی قرائنی موجود است که مرحوم بهار گاهی وقت‌ها از اشعار این و آن در اشکالی مختلف به نام خود ثبت کرده است. یک مورد از این دستبردها را دکتر سیروس شمیسا نویسنده سرشناس که کتابهای متعددی در زمینه ادبیات تألیف نموده، در مجله «کتاب جمعه» نوشته است: «در کتابی عربی به نام مدارج القراءة به قطعه‌ای موسوم به «الفلاح و بنوه» برخوردم که مضمون آن بعینه در شعر معروف بهار «رنج و گنج» تکرار شده است.»^(۱) وی می‌افزاید: «بهار این شعر را به عینه از شعر جرجس همام ترجمه کرده و این که چرا مأخذ خود را ذکر نکرده محل بحث است.»^(۲) بعد از آن نمونه اشعار اصل و ترجمه را آورده که جهت خالی نبودن عریضه ذیلاً تقدیم می‌گردد.

رنج و گنج

بروکار می‌کن مگو چیست کار
که سرمایه جاودانی است کار
نگر تا که دهقان دانا چه گفت
به فرزندگان، چون همی خواست خفت

الفلاح و بنوه

اصاب یوماً عاملاً فی الارض
داد عیاء بالقضاء المقفی
وحین اذ طالت علیه العله
وقد علت من جراها القله...

۱- کتاب جمعه، سال اول، شماره ۲ صص ۱۵۹ - ۱۵۸. نک اشعار بهار و ترجمه.

۲- همانجا.

مرحوم عارف قزوینی نیز در قطعه‌ای به دستبردهای ادبی مرحوم ملک‌الشعرا اشارت دارد. عارف طی یک مثنوی نسبتاً طویل چنین سروده:

...مکرر بگوش من این داستان
فرورفته از گفته راستان
شنیدم چو طومار عمر و بهانه^(۱)
به پیچید اجل زد خزانش ببار
ز شروان سوی طوس آمد فرود
بخان تو مهمانکش آمد فرود
شدی میزبان سیه کاسه‌اش
ببردی به تاراج سرمایه‌اش
چو از تن برون شد روان جان او
ببست تو افتاد دیوان او
بعمری بدش هر چه اندوخته
تو اندوختیش ای پدر سوخته
اگر زنده از مرگ او نام توست
حقیقت نمی‌میرد ای نادرست
من این راز بنهفته بودم مگر
که خود فاش گردد به دست دگر
چه سازم تو ناجس نگذاشتی
میان من و خود ره آشتی
تو آنی و جز این نمی‌شایدت
وزین پس تخلص خزان بایدت
فرومایه با سایه دیگران
به سرمایه‌داران چه‌ای سرگران
تو خود دانی ای شاعر مستطاب
که در زندگانی نداری کتاب
چو درد کتابت عنوان تو
بما تحت طبع است دیوان تو...^(۲)

مرحوم ملک‌الشعرا بهار خود در یادداشتی با عنوان «تصحیح و توضیح» که در آن به رد انتساب ترکیب‌بندی

۱- منظور بهار شیروانی است.

۲- عارف قزوینی شاعر ملی ایران، سیدهادی حائری (کوروش) ۱۳۶۴، تهران، جاویدان، ص ۴۷۷.

چاپ شده در مجلهٔ ارمغان بنام ادیب‌الممالک فراهانی پرداخته، خطاب به وحید دستگردی مدیر مجلهٔ ارمغان می‌نویسد: «البته در خاطر دارید که روزی این مطلع غزل موشح مرا که گفته‌ام:

آفرین باد بر آن ساغر مستانه زدن
وان کمر بستن و آن زلف سیه شانه زدن

یکی از اعزّه دوستان بدون اینکه با من شوخی داشته باشد در انجمن محترم ادبی بنام بهار شیروانی خوانده و آنرا مطرح ساخته بود و سپس بنده از آن دوست عذرت بجز سبب این التباس نازیبا را جویا شدم و [او] به غیر از معذرت و شرمساری دلیلی نیاورد و من هم از تعقیب آن صرف‌نظر کردم...^(۱) جالب اینجاست که، این غزل در دیوان مرحوم ملک‌الشعرا بهار مسطور نیست.^(۲) و در ص ۴۲ سخنوران نامی معاصر به نام بهار شیروانی ثبت گردیده است.^(۳) از قراین و شواهدی نیز پیداست که مرحوم ملک‌الشعرا چندان دلخوشی نداشت که مسئله او و بهار شیروانی مطرح شود. او که به خوبی می‌دانست بهار شیروانی در خانه آن‌ها فوت کرده و سپس جنازه‌اش به تبریز انتقال یافته در جایی نوشته: «بهار شیروانی در تهران مرحوم شده و عیالی داشته است کردیه و به طریقی که مرحوم ایرج میرزا نقل می‌کرد پس از مرگش زنش دارایی و کتب و اشعار او را برگرفته و به کردستان آذربایجان [؟] که همانجا بوده رفته است...».^(۴) دیگر کسی که پرده از دستبردهای ملک‌الشعرا بهار برداشته، مرحوم عبرت نائینی، شاعر و تذکره‌نگار معاصر است. عبرت در تذکره‌ی «مدینهٔ الادب» که اکنون به صورت خطی محافظت می‌شود می‌نویسد: «... در ۱۲۷۵ قمری به همراهی ادیب ناصر به طهران آمده از آنجا به خراسان رفته در خانهٔ صبوری ملک‌الشعرا آستانهٔ رضوی بود. دیوانش در آنجا بماند و بدست بهار پسر صبوری افتاد و اکثر اشعار که از سبک او بیرون است و به خود میبندد از بهار شیروانی است».^(۵) ادبیات‌شناس و نسخه‌شناس بنام و سترگ آذربایجان پروفیسور حمید محمدزاده که خدایش عمری طولانی عطا نماید در مقاله‌ای که به شرح حال و میراث ادبی مرحوم بهار شیروانی پرداخته می‌نویسد: در تذکره «مدینهٔ الادب» عبرت نائینی دو قصیده به اسم بهار [شیروانی] نوشته شده که مطلع آنها بدین قرار است:

۱) خیز و طعنه بر مه و پروین زن
در دل من آذر برزین زن
۲) تا به چند اندر پی عشق مجازی
چند با یار مجازی عشقبازی^(۶)

چنانکه پروفیسور محمدزاده آورده‌اند تذکره‌نگار و تذکره‌شناس معروف استاد احمد گلچین معانی می‌نویسد: «مؤلف کتاب [مدینهٔ الادب] عبرت، دو قصیده‌ی معروف ملک‌الشعراء بهار خراسانی را به اشتباه اینجا آورده است

۱- مجله ارمغان، سال ۵، شماره ۱۱ و ۱۲، ص ۵۹۱.

۲- دیوان بهار، مهرداد بهار، چاپ پنجم (اول طوس)، ۱۳۶۸، تهران.

۳- سخنوران نامی معاصر، سیدمحمدباقر برقی، ص ۴۲.

۴- بهار و ادب فارسی، مجموعه ۱۰۰ مقاله از ملک‌الشعرا بهار، به کوشش محمد گلبن، ج ۲، تهران ۲۵۳۵، چاپ دوم شرکت سهامی کتابهای جیبی، ص ۱۹۶.

۵- زندگی و آثار بهار شیروانی، پروفیسور حمید محمدزاده، مجله وارلیق آذر و دی ۱۳۶۱ صص ۷۶ - ۷۵.

۶- همان. ص. ۷۹.

که هیچ شباهتی هم به سبک بهار شیروانی ندارد»^(۱).

البته نظر استاد دانشمندی چون گلچین معانی صائب است ولی با اندک اشعاری که در لابلائی جنگها و تذکرها می‌باشد هیچ وقت نمی‌توان چنین نظریه‌ای را ارائه کرد و «باید گفت تا وقتیکه تمام قصاید بهار شیروانی جمع‌آوری نشده است ادعای اینکه اسلوب این دو قصیده شباهتی به اسلوب بهار شیروانی ندارد، دقیق و مستند به نظر نمی‌رسد»^(۲).

دیوان اشعار بدست آمده بهار شیروانی را پروفیسور حمید محمدزاده گردآوری و تدوین کرده‌اند که انشاءالله با چاپ آن بخش عظیمی از نقطه‌ها و گره‌های کور ادبیات روشن خواهد شد. اکثریت قریب به اتفاق تذکره‌نگاران و ادبا تاریخ تولد مرحوم بهار شیروانی را ۱۲۵۱ و موطن او را شماخی (شهری در آذربایجان شمالی) نوشته‌اند و تاریخ فوت‌اش را ۱۳۰۴ شمسی و منزل مرحوم ملک‌الشعرا صیبری پدر ملک‌الشعرا بهار خراسانی و مدفنش را مقبره‌الشعرا تبریز آورده‌اند. البته بعضی از منابع مدفن بهار را مشهد نوشته‌اند. که جای تردید و شبهه می‌باشد ولی مشخص و معلوم نیست که ملک‌الشعرا بهار با استناد به کدام منبع و مأخذی محل فوت بهار شیروانی را تهران نوشته که محل بحث و جای سؤال است!!! البته ما را سر این نیست که مرحوم بهار را مجرم بدانیم. چرا که اینچنین کارهایی در تاریخ ادبیات سراسر دنیا وجود دارد و در تاریخ ادبیات ما نیز چنین دستبردهایی بی‌سابقه نیست و نخواهد بود که ارائه نمونه‌ها خود حدیثی می‌شود مثنوی هفتاد من کاغذ. در خاتمه با ابیاتی از بهار شیروانی تحقیق مفصل در این مورد را به محققین ذیصلاح و ارباب ادبیات سپارم.

در گوش دارم این سخن از پیر می‌فروش
کای طفل بر نصیحت پیران بدار گوش
گر زانکه خنده ساز کنی چون ترا بخند
ورزانکه باده نوش کنی چون پیاله نوش
کان یک هزار خنده نمودست و دیده تر
وین یک هزار جرعه کشیدست و لب خموش
روزیکه آستین مرادت بود بدست
دریاب قدر صحبت پیران ژنده‌پوش...^(۳)

۱- همانجا.

۲- همانجا.

۳- مرحوم بهار شیروانی با بزرگان بسیاری افت و خیز می‌کرد که پاره‌ای از آنها را استاد محترم جناب پروفیسور حمید محمدزاده در مقاله خود به انضمام شرح حال کامل بهار نوشته‌اند که اطلاعات بیشتر منوط به مراجعه به آن مقاله است (مأخذ ۹) صرف‌نظر از مقاله یاد شده مقداری اطلاعات نیز در کتاب «زندگی و اشعار ادیب نیشابوری» که به همت یدالله جلالی پندری ترتیب یافته آمده است.

الیفبا سئمیناری

۱۳۷۹- جو ایل خورداد آی نین ۲۷-۲۶ - جی گونلرینده دیلچی عالیملریمیز و الیفبامیز اوزهرینده تدقیق ائدن سویداشلاریمیزین اشتراکیله تهرانین شفق مدنیت سالونوندا «اورتوقرافی آراشدیرمالاری و ایمللا بیرلیگی» موضوعلارینا حصر اولونموش علمی بیر سئمینار کنچیریلیمیش و سئمینار اشتراکچیلاری طرفیندن الیفبامیزین ایصلاخی بارهده مختلف فیکرلر ایرهلی سورولموشدور.

قاشقای، تورکمن و فریدن کیمی ایرانین مختلف بؤلگه لرینده یاشایان تورکلرین هم ده ایشلتدیگیمیز الیفبادا بامباشقا بیر یازی اولوبونو مدافعه ائدنلرین اشتراکی و یا اولمادیقلاری تقدیره معروضه لری نین اوخونماسی ایله کنچیریلن الیفبا سئمیناری نین سونوندا علمی هیئتین، مختلف فیکر و تکلیقلری نظرده توتاراق، آلدیخی قرارلار اشتراکچیلارا اوخونموش و داها سونرا قطعنامه شکلینده چاپ اوچون قزئت و درگیلره وئریلمیشدیر.

سئمیناردا وارلیقین و باشقا تورک دلیلی مطبوعاتین ایشلتدیگی و اکثریت طرفیندن قبول اولونان الیفبا اساس گؤتورولموش و ایصلاخلار اونون اوزهرینده آپاریلمیشدیر.

سئمینارین قوروجولاری آشاغیداکیلاردان عبارت اولموشدور:

وارلیق درگیسی، مهدآزادی، نوید آذربایجان، امید زنجان، پیام نو، ارک، صاحب، آوای اردبیل، شمس تبریز و فجر آذربایجان قزئتلری.

چیچکلر قورولوشو، نسیمی مدنیت اوجاغی، میشوو کولتور درنگی، اندیشه نو نشریاتی.

سئمینارین باشقانی دوکتور جواد هیئت و سئمینارین دییری (کاتبی) ابراهیم رفر اولموشدور.

سئمینارین علمی هییتی: دوکتور جواد هیئت، کریم مشروطه چی سؤنمز، حسن مجیدزاده ساوالان، علیرضا صرافی، ابراهیم رفر، اکبر آزاد، حسن راشدی، میرهدایت حصاری، محمدرضا هیئت، حسین محمدخانی گونئیلی، رسول اسماعیل زاده، بابک دانشور، ع. ممی زاده، دوکتور جمال آیریملی، آغشین آغکمرلی، اسماعیل هادی، دوکتور فیض اللهی وحید، حمید آرش آزاد.

سئمینارین مشاوره هییتی: یحیی شیدا، دوکتور محمدعلی فرزانه، عزیز محسنی، دوکتور حسینقلی سلیمی، دوکتور محمدزاده صدیق، پروفیسور حمید محمدزاده، دوکتور یوسف معماری، رسول کشتیبان، محمدرضا کریمی، توحید ملک زاده، حبیب قنبرپور، وحید درگاهی، بهروز ایمانی، حسن خدائی تاپماز، اسدالله مردانی، مهرشید رهنما، محمد اشراقی.

دیقت: درگیمیزین بو ساینداکی آلینما کلمه لرین یازیلیشی تکلیف کیمی ایرهلی سورولموشدور و قطعنامه ده بو مسئله، اورتوقرافی سؤزلوگو حاضرلانینجایا قدر سربست بوراخیلیمیشدیر.

بورادا همین قطعنامه نی اوخوجولارین دیقتینه چاتدیریریق:

⊖ سسى نين يازىلىشى اوزه رينه قشيدلر

۲/۱) كلمه نين بيرينجى هجاسى نين اورتاسيندا و سونوندا «ه» حرفى يازيلما ياجاقدير:
نه، دهه، سس، كسمك، ترله مك

۲/۲) ايكى و چوخ هجالى كلمه لرده «ه» حرفى نين هارادا يازىلىب يازيلما ياجاغىنى تثبيت ائتمك اوچون ايكى
مئتوددان فايدالانماق مومكوندور:

بيرينجى مئتودا گۆره «ه» حرفى ايلك هجادان باشقا سونو فتحه ايله بيتن بوتون هجالاردا يازيلما ياليدير:
گۆزله مك، سپه له مك، سرينلتمك.

ايكينجى مئتوددا كلمه مورفتملره بۇلونور و ⊖ سسى ايله بيتن مورفتملرين سونو «ه» اشاره سى ايله يازيلير:
سپه له مك (سپ + ه + له + مك)، مينيمسه مك (من + يم + سه + مك). خاطر لانتماق لازيمدير كى، مورفتم ان
كيچيك معنا واحيدلرى يا ان كيچيك قراماتيك وظيفه داشييان حيصه لره دئىيلير. مثلاً گلمه ميشدير (مورفتم
حيصه لرى: گل + مه + ميش + دير) دۆرد مورفتمدن عبارتدير و داها كيچيك واحيدلره بۇلونه بيلمه ين هر مورفتم
اۆزونه مخصوص وظيفه داشييبير.

تبصره ۱: صيفير هجالى مورفتم اۆزوندن اۆنجه كى مورفتمله بير مورفولوژيك واحيد ساييلير. مثلاً گيزلنمك
(مورفتملره بۇلسك: گيز + لن + مك) كيمي سۆزلرده صيفير هجايا ماليك اولان مورفتم (ن) اۆزوندن اولكى
مورفتم (له) ايله واحيد بير مورفتم كيمي سايا سالييبير. (له + ن = لن). اودور كى، بو كلمه گيزله نمك بيجيمينده دئىيل،
گيزلنمك بيجيمينده يازيلير. باشقا ميثاللار: ايستك (مورفتملره بۇلسك: ايسته + ك)، ديلك (ديله + ك).
تبصره ۲: منسوبيت اكلرى حتا صيفير هجادان تشكيل اولونسادا، مستقل مورفتم ساييلير. مثلاً: دهه، نه ن،
اۆزنگه م.

۲/۳) ايملاسى بير - بيرينه بنزه ين كلمه لرى آيبرد ائتمك اوچون «ه» حركه سيندن فايدالانماق اولار: ايرى،
ايرى.

۱(ا) سسى نين يازىلىشى اوزه رينه قشيدلر

۲/۴) بو حرفين دياكريتيك علامتىنى هر يئرده يازماغا گرک يوخ. آنجاق اونون اوشاق درسليكلرى، ياد
سۆزلر، لهجه لر و فولكلورا عايد اولان متلرده يازيلماسى تۆصبه ائديلبير.

۳- سس سيزلرين يازىلىشى

۳/۱) عربجه يه مخصوص اولان حرفلر (ص، ض، ط، ظ، ع، ذ، ث، ح) عرب منشالى كلمه لرده مۇطلق

يازىلمالى و توركجه كلمه لرده قطعياً يازىلما ماليدير (آذربايجان سؤزو استثنادير).
۳/۲ ۷ ساده جه «و» شكلىنده يازيلير و هنج بير دياكرىتيك علامتى يوخدور: وارلىق، سؤگى.

۳/۳ H «ه، ه، ه» شكىللىرىنده يازيلير و هنج بير دياكرىتيك علامتى يوخدور: هميشه، ساهمان، آلاه،
مه، شه، هله.

۳/۴ ۷ ساده جه «ى» بيجيمينده يازيلير و هنج بير دياكرىتيك علامتى يوخدور: يايلىق، بايرام، آى.

۳/۵ ايكى ا سسى نين آراسيندا گلن ۷ سسى «گ» (يوشاق گ) حرفيله يازىلما ماليدير: ايگيد، ايگيرمى،
چيگين، گتيرديگيم.
بگ و چيگ سؤزلى ده يوشاق گ ايله يازىلما ماليدير.

۳/۶ كلمه نين گؤرونوشونو ساخلايب، كؤكونو ايتيرمه مك اوچون «ك» حرفى ايكى سسلى آراسيندا قاليب
سسنى ديشيديرديگى زامان يوشاق گ ايله يازىلما ماليدير: گله جگيم، چؤرگيم، شاعيرلر درنگى.

۳/۷ K (قالين ك): ياد ديللردن ديليميزه كئچن قالين ك - لى كلمه لر «ك» ايله يازىلاجاق: دؤكتور،
دموكراسى، كاراكتئر.

۳/۸ تشديد علامتى ياليز عرب ديليندن آلنما كلمه لرده ايشله نه جك: تعجب، تأسوف.

۲ اكلر يازىسى

۴/۱ اكلر عوموميتله كؤكلره بيتيشيك يازيلير: آذربايجان + ين = آذربايجانين، گلميشم، گلديلر، ائللر،
گؤزلدير.

۴/۲ «مى» و «مو» سؤرغو اكلرى اورتادا بيتيشيك، سوندا ايسه يان - يانا يازىلما ماليدير: گلدى مى؟، گتدى مى؟
ائسى بيقرار سسينده نئشترميسن، نه سن؟ پشيكانميسان، كؤنولموسن، اخگرميسن، نه سن؟
(قوسى تيريزى)

۴/۳ «دا»، «ده» سؤزلى اك كيمي ايشلنديكلىرى زامان بيتيشيك، يوخسا آيرى يازىلما ماليدير: بو سؤالين جاوابى
منده دير. حسن ده گلدى، من ده.

۴/۴) اوزون کلمه لرین یازیلیشین آسانلاشدیرماق اوچون دؤرد و داما چوخ هجالی کلمه لر سسلی ایله بیتن مورفتمدن سونرا پارچالانیب، یان - یانا یازیلمالیدیر: موسیقی چیلر، موسیقی سی نین، ییزیمکی لردندیر. تبصره: ن + ین «نین» اکی هر زمان آیری، آنجاق یان - یانا یازیلماق دیر: سسی نین، کلمه سی نین، یازماغی نین.

۴/۵) اوج سس سیز آردیجیل کلدیگی زمان کلمه ایکی مورفتم آراسیندا پارچالانیب یان - یانا یازیلماق: سس سیز.

۵- مرکب کلمه لرین یازیلیشی

۵/۱) مرکب کلمه لرین ترکیب حیصه لری مستقل آنجاق یان - یانا یازیلمالیدیر: آغ ساققال، آغ بیرچک، ککلیک اوتو، قانوناویغونلوق، دیک باشلیق.

۶- آیینما کلمه لر

۶/۱) أوروبا دیل لریندن آیینمیش کلمه لر ایراندا اولدوغو کیمی، عمومیتله فیرانسیز تلفوظو ایله، هم ده مومکون اولدوغو قدر اوز ایملامیزلا یازیلماق: تلتویزون، تلتفون، رقداکسیون، رقالیست، ناسیونال.

۶/۲) اوریزینال ایملاسیندا G ایله یازیلان و آذربایجان لاتین ایفباسیندا Q ایله ایفاده اندیلن حرف بیزده «ق» ایله یازیلماق: اؤرتوقرافی، قیژامتر، قاز

۶/۳) همزه لی کلمه لر اولدوغو کیمی یازیلمالی و کلمه نین سونونداکی همزه یازیلما مالیدیر. عینی زاماندا کلمه نین سونونداکی «ع» همیشه یازیلماق دیر: مسؤل، تأثیر، رئیس، مأخذ، ایمل، موضوعو، میصراعسی. دیقت: «سؤال» کلمه سی دیلیمیزه اویغون اولراق بورادا گؤروندیو کیمی یازیلمالیدیر.

۶/۴) آیینما دنیملر و تعبیرلر اوریزینال شکیلده یازیلماق دیر: بسم الله، الی الابد، الی ماشالله، نعوذ بالله.

۶/۵) رسمی سندلرده فارسجا و عربجه شخص آدلاری نین یازیلیشیندا اوریزینال ایمل قورونمالیدیر: محمد، حسین، ابوالقاسم، منوچهر، عبدالناصر، کبری.

۶/۶) دوغمالاشمیش عرب و فارس منشالی شخص آدلاری اوز ایملامیزلا یازیلماق دیر: علسگر، فاطما.

۶/۷) جۇغرافىيە ئادىتىدا ايشلىنىدىكى كىمى، آنجاق ايمكان داخىلىندە اوز تلفوظوموزه اويغون شكىلدە يازىلاچاق: لهىستان، اۆزبكىستان، هيندىستان، لوبنان، اۆترىش، توركيه، كوردوستان.

۶/۸) سون يوزايلده غرض و يا بىلگى چاتىشمازلىغى اوزوندىن دىيشدىرىلمىش يتر ادىلارنى ايمكان داخىلىندە اورىزىنال شكىلدە يازىلاچاقدير: تۇقارقان، سىيدآوا، ساين قالا، سۇلدوز، آخماقاي.

۶/۹) «غ» ايله باشلانان آنجاق بيزده «ق» تلفوظ اندىلن كلمه لر اصلينده اولدوغو كىمى يازىلاچاق: غم، غوصه، غرب، غزل.

۶/۱۰) فارسجادا ايشلىنمكده اولان تورك سۇزلىرى اوز ايملامىزلا يازىلاچاق: بۇشقاب، اوتو، شۇلوق، اۇمود، قۇلدور.

۶/۱۱) فارسجادا كى «واو معدوله» لى كلمه لر اصلينده اولدوغو كىمى يازىلمايدىر: آزادىخواه، خواننده، خواهىش، خوارزم.

۶/۱۲) آلىنما كلمه لرده كى «اى» سسلىرى بيزده ساده جه بىر «ى» ايله ايفاده اولمايدىر: سياست، رياضيات، تسويه، قيمت، خيابان.

۶/۳) اوروبادان آلىنما كلمه لرده كى «ae» سسلىرى بيزده «آيه» بىچىمىندە يازىلاچاقدير: aeroport، آىروپورت، آىروپلان.

۶/۱۴) عربجه دن آلىنما كلمه لرده كى «aw» مخرجى بيزده «ؤ» شكىلنده تلفوظ اولدوغو اوچون «ؤ» شكىلنده ده يازىلاچاق: دؤلت، اؤلاد، نؤع، مۇضوع.

۶/۱۵) عرب و فارس دىللىرىندىن آلىنمىش مىنلرجه كلمه نىن يازىلىشىنا گلدىكده ايسه دوغمالاشمىش كلمه لر اوز ايملامىزلا يازىلاچاقى قارار آلىنمىشدير. سۇزلىرىن هانسى نىن دوغمالاشدىغىنى تىيىن ائتمك ايشى اورتوقرافىك سۇزلوگو حاضىرلاياچاق هىتتىن عۇده سىنه بوراخىلمىشدير. مبتدىلر اوچون حاضىرلانمىش متنلرده آلىنما كلمه لر اوز يازىلىشىندا دىكارىتتىك علامتلردن فايدالانماق تۇصيه اولونور.

آلینما کلمه لر

و تکلیفلریمیز

(۱)

● آمبولانس (en.) ambulance:

بو کلمه اوچون تورک خلقلری آراسیندا چشیدلی کلمه لر ایشلمکده دیر. آذربایجاندا «تعجیلی یاردیم ماشینی»، قیرغیز و تاتارلاردا «تئز یاردیم»، تورکیه ده «آمبولانس و جان قورتاران»، اویغورلاردا «قوتقوزوش ماشینیسی» و اوزبکلرده «تئز طبیی یاردیم» کیمی مختلف شکللرده ایفاده اولونان بو اصطلاحلارین آراسیندا بیزجه دیلیمیزه ان اویغون اولان و باشقا تورکلر طرفیندن ده راحتجا آنلاشیلان «جان قورتاران» ایفاده سیدیر.

اؤرنک: کئچن ۲۴ ساعات ایچینده ۱۷ خسته جان قورتارانلا خسته خانایا کؤچورولموشدور.

● ائکولوژی (en.) ecology:

فارسجادا بوم شناسی قارشیلیغی ایله ایفاده اولونان بو کلمه یه تورک دیل قورومو چئوره بیلیمی ایفاده سینی تکلیف ائتمیشدیر. فارسجادا بعضاً سینونیم اولاراق ایشله دیلن زیست محیطی آنلامینی دا ایچینه آلان «چئوره بیلیمی»، تورکجه میز اوچون ده اویغون بیر قارشیلیق سایلا بیلیر.

اؤرنک: چئوره بیلیمی ساحه سینده یوزلرله متخصصه احتیاجیمیز واردیر.

● اجنبی (en.) foreigner:

فارسجادا بیگانه و خارجی دئییلن بو کلمه اوچون آذربایجاندا خارجی، تورکیه ده یابانچی، تورکمنلرده دیشاری یوردلو و باشقا تورک خلقلرینده یاد ائلی کلمه لری ایشلمکده دیر. بو سؤزون قارشیلیغی اولاراق تورکجه میزده هم «یابانچی» هم ده «یاد ائلی» کلمه لری نین قبول ائدیلمه سی تکلیف اولونور.

● محمدرضا هیئت

احتياج دۇيولمادى.

● پروژىكتور (fr.) projecteur:

«چوخ اوزاقلارا قدر گوجلۇ شكىلدە ايشىق ساچما ايشىنى گۇرن بىر آلت» آنلامىنا گلن بو كلمه فارسجادا «نورافكن» سۇزۇ ايله ديشىدىرىلمىشىدۇر. تورك دىل قورومو ايسه هامىمىزىن چتىن لىك چكەدن آنلايا بيله جگىمىز «ايشىلداق» كلمه سىنى تكليف اتمىشىدۇر. بىز ده همىن كلمه نىن توركجه مىزده ايشلنمەسى نىن تاماميله اويغون اولدوغو فىكرىندە بىك.

اۇرنىك: «استادىوما تاخىلان ايشىلداقلار (پروژىكتورلار)، فوتبال مىثدانى نىن هر يانىنى ايشىقلاندىرىمىشىدۇر».

● پرىنتىر (en.) printer:

فارسجادا سون زامانلار چاپ گور دىيىلن بو كلمه يه تورك دىل قورومو طرفىندىن يازىچى كلمه سى تكليف اولونموشدۇر. پرىنتىر كلمه سى نىن يازمانلا هئىچ بىر ايلشگىسى اولمادىغىنى و يازىچى سۇزونون بىزده و باشقا توركلرده يازار (نويسنده) آنلامىنا گلدىگىنى نظره آلاراق بو كلمه اوچون «باسىچى» قارشىلىغىنى تكليف ائدىرىك.

اۇرنىك: رنگلى باسىچى، لىتزر باسىچىسى و...

● پسوند (en.) suffix:

فارسجادا پسوند قارشىلىغى ايله ايفاده اولونان بو كلمه اوچون چشيدلى كلمه لر تكليف اولونموشدۇر. قوزنى آذربايجاندا شكىلچى كىمى كئچن بو كلمه يه توركيه ده اك و بىزده ده هر ايكىسى ايشلنمكده دىر. قازاقلارنىن سوفيگس و قيرغىزلارنىن موچۇ دندىكلرى بو تىرمىن اوچون تانارلار، اويغورلار، اۇزبكلر و

اۇرنىك: تهرانىن بۇيوك اورك خسته خانالارىندا هر گون آشغى - بوخارى ۲۰ اينسان اوزه رىنده دامار كۇچورمه عملياتى آپارىلير.

● پارت تايم (en.) part-time:

«بىر گون اوچون نظره آينمىش ايش ساعاتىندان داها آز ساعاتلىق چالشماسى» آنلاماق اوزه رده ايشلەنن پارت تايم كلمه سى اوچون هم فارسجادا هم ده توركجه ده بعضى قارشىلىقلار بۇلونماقتادىر. فارس دىلنده پاره وقت كلمه سى نىن قارشىسىندا توركجه ده «يارىم گون» ايفاده سى نظره آينمىشىدۇر. دىل قورومونون اۇنردىگى بو كلمه توركجه مىز اوچون ده تاماميله اويغون سايلىر.

اۇرنىك: يارىم گون چالشان ايشچىلرىن باشقا بىر يىرده ده چالشماسىمكەنلرى واردىر.

● پاك كن (en.) erarer:

آدى كئچن كلمه اوچون توركجه مىزده مىداد سىلن سۇزو هله ده ايشلنمكده دىر. قوزنى آذربايجاندا پۇزان و توركيه ده سىلگى دىيىلن بو كلمه اوچون يىنى بىر قارشىلىق تاپماغا گرگ بوخ. آنجاق مىداد سىلن سۇزونون يالنىز مىدادى سىلمه ايشىنده يارايماچاغىنى نظره آلاراق كئنىش آنلامدا «سىلگى» و ماشىن سىلگىسى (سرف پاك كن) اوچون «قارسىلن» كلمه لرى تكليف اولونور.

اۇرنىك: آيدىن بىن مىداد، قلم و يازى تاختاسىنا مخصوص آيرى - آيرى سىلگىلرى واردىر.

باسقى سايسى بىشش مىن نوسخەدن عبارت اولموشدور.

● خستە خانە (en.) hospital:

فارسجاسى بيمارستان اولان بو كلمە، آذربايجاندا خستە خانە، قازاق و قيرغيزلاردا آوروخانا، تاتارلاردا شفاخانە، توركيەدە حاستانە، توركمەن و اۆزبەكلەردە كسل خانە و اويغورلاردا دوختورخانە كىمى چنشىدلى كلمەلرلە ايفادە اولونماقتادير. بيزىم تكليف ائتديگىمىز كلمە ايسە اسكى توركجەدە بولونان و ايندى دە بعضى آغيزلاردا ايشلنمكده اولان آليز و ائو سۇزلىرى نىن بيرلشمەسندن دوزلمىش «آليز ائوى» دير. آنجاق خستە خانە سۇزونون آرتىق دىلېمىزىن مالى اولوب ۷۰ مىليوندان آرتىق بير توپلوم طرفىندن ايشلنيلمەسى اونو اورتاق بير كلمە حالينا سالمىشىدور.

اۆرنك: تېرىزىن دوه چى محله سىندە ۱۵۰ ياتاقلى بير آليز ائوى (خستە خانە) تىكىلمكده دير.

● دئپارتمان (fr.) departmant:

دىلېمىزده موسسه، قوروم و فاكولتەلرلر بۇلوملرى اوچون ايشلەنن بو كلمە يە فارسجادا «بخش، گروه» و آذربايجاندا باشقا بوتون تورك لهجه لرلنده «بۇلوم» كلمەسى قارشىلىق سئچىلمىشىدور. توركجەمىزده دئپارتمان كلمەسى نىن يئرلر بۇلوم سۇزونون ايشلەدىلمەسى مقصدە اويغون سايلير.

اۆرنك: فاكولتە نىن تورك دىل و ادبىياتى بۇلومو.

● دامپىنگ (en.) dumping:

«رقىليرى ايفلاسا اوغرادىب، بازارىن قىمىتىن سىندىرماق مقصدىلە داها اوجوز قىمەتە ساتماق»

توركمەنلر قوشومچا كلمەسىنى تۇرەتمىسبراك سۇزونون داها قىسا اولدوغونو و يازىلاريمىزدا تىز - تىز راستلاشديغىمىزى نظره آلاراق قارشىلىق كىمى اك كلمەسى نىن ايشلەدىلمەسىنى توصىه ائدريك.

اۆرنك: «قان» اكى فعلدن ايسم دوزلدن بير اكدور.

● تىست ائتمك (en.) test:

«امتحان ائتمك، سىناماق، تحليل ائتمك» آنلامىندا ايشلەنن بو كلمە اوچون فارس دىل قورومو «آزمودن» تورك دىل قورومو ايسە دنەمك، اؤلچمك و تادينا باقماق كلمەلرلر سئچمىشلر. بيزجە توركجەمىزده ايشلنمكده اولان سىناماق، يۇخلاماق و يىتمكده ايسە دادينا باخماق ان اويغون قارشىلىقلاردور.

اۆرنك: اوچونجو سىنىف نىن اۆرنجىلرى تاريخى معلومات باخىمىندان يوخلايدىلار (تىست ائدلىدىلر).

● تىراژ (fr.) tirage:

دىلېمىزده باسقى سايسى آنلامىندا بۇل - بۇل ايشلەنن بو كلمە فارسجادا «شمار» و سونرالار «شمارگان» سۇزلىرلە ايله دىشىدىرىلمىشىدور. تورك دىل قورومونون تكليف ائتديگى «باسقى سا...سى» ايفادەسى بوتون تورك خلقلىرى اوچون آنلاشلىير اولدوغو كىمى آذربايجان توركجەمىزده ده تىراژ اوچون اويغون بير قارشىلىق دىر.

اۆرنك: دىلېمىزىن تاريخىنە عايد يايىنلانان «تورك دىلى تاريخى» كىتابى نىن ايكىنچى چاپى نىن

● زلزله (earthquake(en.)):

فارسجادا زمین لرزه دئییلن بو کلمه یه تورکیه ده دپرم، فازاقلاردا یئر سیلکه نیش، اؤزبکلرده یئر گیمیرلاش، تورکمنلرده یئر تیتره مه سی و آذربایجاندا زلزله کلمه لر ایشلنمکده دیر. ترپنمک (دپرم)، سیلکنمک (سیلکه نیش)، گیمیرلنمک (گیمیرلاش) و تیتره مک (تیتره مه) فعللریندن تۆره نیش یوخاریداکی کلمه لر آراسیندا سیلکه نیش سۆزونون داها شیدتلی بیر تیتره ییشی گۆستردیگی اوچون «یئر سیلکه نیشی» کلمه سی نین زلزله و دهرمله یاناشی ایشلنمه سینى تکلیف ائدیریک.

اؤرنک: «کچن ایل تورکیه ده باش وئرن یئر سیلکه نیشینده (دپرمده) ۲۰ مین اینسان حیاتینى ایتیرمیش و مینلرجه اینسان دیدرگین دوشموشدور».

● سنسور (sensor(en.)):

«ایشیق، سس، ایستیلیک و... قارشیسیندا رئاکسیون گۆسترن بیر آلت» آنلامینی داشییان بو کلمه فارسجادا «حس گور» و تورکیه تورکجه سینده «دویار» کلمه لرله دیشدیریلیمیشدیر. دویماق (حیس ائتمک) فعلیندن دوزلمیش دویار کلمه سی سنسور کلمه سی اوچون او یغون بیر قارشیلیقدیر.

اؤرنک: «ایرانین بؤیوک بیر فابریکاسی سون واختلاردا استحصال ائتدیگی سوبالاریندا (بؤخاری) دویار دئییلن پارچالاردان دا فایدالانمیشدیر».

● سفیر (ambassador(en.)):

سفیر کلمه سی اوچون آذربایجاندا باشقا بوتون تورک خاقلاری «ائسلیچی» و سفارت اوچون

آنلامینا گلن بو تجاری اصطلاح اوچون فارس دیل قورومو «بازار شکنی» و تورک دیل قورومو «دوشوروم» کلمه لرینی تکلیف ائتمیشلر.

اؤرنک: «اؤلکه اقتصادیاتینی دوشوروم قارشیسیندا قورومان اوچون، دولت کابینه سی ایدخال قانونلارینی دیشدیرمگه قرار وئردی».

● دوبلئکس

فارسجادا اصلینده اولدوغو کیمی دوبلئکس دئییلن بو کلمه اوچون تورک دیل قورومو ایکی قاتلی ایفاده سینى تکلیف ائتمیشدیر. بو کلمه نین دیلیمیزده ایکی مرتبه لی آنلامینا گلدیگی اوچون دوبلئکسه قارشیلیق اولراق «قوشا قاتلی» ایفاده سینى تکلیف ائدیریک.

اؤرنک: سون زامانلاردا تیریزده قوشا قاتلی ائولرین تیکلمه سی مۇدا (مۇد) حالینا گلیمیشدیر.

● دیش واشتر (dishwasher(en.)):

فارسجادا ماشین ظرف شوئی کیمی ایفاده اولونان بو کلمه اوچون آذربایجاندا قاب یویان، تورکیه ده بۇلاشیق ماکینه سی و تورکمنلرده قاب - قاج یوما ماشینی کیمی چئشیدلی کلمه لر بۇلوناقدادیر. بونلارین آراسیندا تورکجه میزه آن او یغون اولان و دیش واشترین مفهومونو تامامیله چاتدیران «قاب یویان» ایفاده سی ان مناسب قارشیلیقدیر.

اؤرنک: ایراندا استفاده اولونان قاب یویان ماشینلاری نین بؤیوک قیسمی آلمان مالیدیر.

«اٹلچى ليك» كلمه سىندن فايدالانيرلار. بو كلمه لر ين قارشىلىق كىمى ايشلنمەسى طرفىمىزدەن دە تكليف اولونماقتادير.

اؤرنك: ايران اسلام جمهورىتى نين ايتاليداكى اٹلچىسى (اٹلچى ليگى).

● طياره (airplane(en.)):

عربجهده طير (اوچوش) كلمه سىندن تۇره ديلن طياره كلمه سىنه قارشىلىق اولاراق فارسجادا «هوا» و «بىمودن» ين تركيىبىندن «هواپىما»، توركيهده اوچماق فەلىندن «اؤچاق» و توركمنلرده ده اوچماقدان «اؤچار» كلمه لرى تۇره دىلمىشىدیر.

بىز، قوزى اذربايجاندا ياواش - ياواش طياره و ساماليوت كلمه لرى نين يثرىنى توتان و قولاقلاريمىزا تانىش اولان عثىنى زاماندا دىلمىزىن قانونلارى بىله تام اؤيوشان «اؤچاق» كلمه سى نين داها اويغون بىر قارشىلىق اولدوغو فيكرىنده بىك.

اؤرنك: بويىنگ اوچاغى، ميگ ۲۹ ساواش اوچاغى و... .

● فراكسيون (fraction(fr.)):

بو گونلرده تنز - تنز ائشيديلن فراكسيون سؤزو اوچون فارس ديل قورومو طرفىندن هئچ بىر قارشىلىق تكليف ائدىلمەمىشىدیر. تورك ديل قورومو همىن آنلامدا «حزب و بؤلوتتو» كلمه لر ين قارشىلىق كىمى تكليف ائتسه ده، بىز ساده جه بؤلوتتو كلمه سىنى ايشلمگى مقصدە اويغون سايرىق.

اؤرنك: آلتىنچى اسلامى شورا مجلسىنده بىر نئچه بؤلوتتو (فراكسيون) قورولماقتادير.

● فرىزىر

فرىز ائتمك سؤزونون دىلمىزده دؤندورماق آنلامىنا گلدیگىنى، عثىنى زاماندا يىخچال سؤزجو يونه قارشىلىق اولاراق سنچيلن سويودوجو كلمه سىنه بستزليگىنى نظره آلاراق «دؤندوروجو» كلمه سى تكليف ائدىلیر.

اؤرنك: ات، يىتگى و س. يشمك ماده لر ينى اوزون مودت ساخلاماق اوچون دوندورجودان فايدالانماق اولار.

● فشار خون (blood pressure(en.)):

فارسجادا فشار خون دئىيلن بو كلمه به تورك خصلقلى آراسىندا چئشىدلى قارشىلىقلار ايشلنمكده دیر. اذربايجاندا قان تضيقي، قيرغىز، تاتار، اويغور و اوزبكلرده قان باسىمى، توركيهده تانسىون و توركمنلرده داولفتى اصطلاحلارى ايچهرىسینه ان چوخ ايشلەنن و توركجه موز اوچون ده اويغون سايلان «قان باسىنجى» تكليف ائتىدىگىمىز قارشىلىقدیر.

اؤرنك: يوخارى قان باسىنجى، آشاغى قان باسىنجى.

● فۇل تايم (full time(en.)):

«قانونى اولاراق قبول ائدىلميش ايش گونو» آنلامىنا گلن بو كلمه اوچون فارسجادا تمام وقت ايفاده سى ايشلنمكده دیر. بو كلمه به قارشىلىق اولاراق توركجهده «تام گون» كىمى گؤزل بىر قارشىلىق تكليف ائدىلمىشىدیر.

اؤرنك: «گلن آيدان اعتباراً تام گون چاليشان ايشچيلرين ماعاشى يارىم قات آرتاقتادير».

● فیلتر (fr.) filtre:

ایشلنمکده دیر. آنجاق بیزیم چوخ بگندیگیمیز و قارشیلیق اولاراق تکلیف ائتدیگیمیز کلمه اویغور تورکلری نین ایشلندیگی «دیک اوچار» ایفاده سی اولموشدور.

«بیر - بیرله قاریشمیش ماده لری بیر - بیریندن آیرما ایشینه یارایان آلت و یا اویژئکتیوین اؤنونه تاخیلان و رنگ تونلارینی عیارلاماغا یارایان شیشه» آنلامینا گلن بو کلمه اوچون فارسجادا «پالایه» کلمه سی تکلیف اولونموشدور. تورک دیل قورومو «سوزک» سؤزونو اؤنرسه ده اسکی زامانلاردان بری آذربایجاندا گؤزل «سوزگج» سؤزجو یو ایشلنمکده دیر.

● یخچال (Fr.) refrigerateur:

اسکیدن دولاب دئدیگیمیز بو کلمه سونرادان اؤنودولاراق بیزده یئرینی یخچالا و قوزئی آذربایجاندا یئرینی روسجا خالادئلنیک سؤزونه وئریمیشدیر. تورکیه ده بۇز دؤلابی، قازاقلاردا تونازیتقیش، قیرغیزلاردا سۇزدا تقیچ، تاتارلاردا سوویتقیچ، تورکمنلرده خالادئلنیک، اویغورلاردا موزلاتقو و اوزبکلرده موزلاتقیچ آدلانان بو کلمه اوچون سون زامانلاردا قوزئی آذربایجاندا ایشله ن «سۇبودوجو» کلمه سی بیزیم ده سئچیمیمزدیر.

اؤرنک: «هاوا سوزگجی، یاغ سوزگجی، کامترا (دوربین) سوزگجی».

● میکسر (en.) mixer:

«چشیدلی یشمک ماده لرینی قاریشدیرماغا یارایان آلت» آنلامیندا ایشله ن بو کلمه فارسجادا «هم زن» تورکیه تورکجه سینده ایسه «چارپیچی» کلمه لرله دیشدیرلمیشدیر. بو کلمه نین قارشیلیقی اولاراق بوتون تورک لهجه لرینده عینی معنادا ایشله ن قاتماق فعلیندن دوزه لتدیگیمیز «قاتیچی» کلمه سی تکلیف اولونور.

اؤرنک: سوده حاضیرلانمیش بوتون یشمکلرین سو بودوجودا ساخلانماسی لازیمدیر.

اؤرنک: یشی چیخمیش قاتیجیلار (میکسرلر) داها قیسا مودتده و داها کیفیلی شکیلده قاریشدیرما قابلیتینه مالیکدیرلر.

● هئلی کوپتر (en.) helicopter:

فارس دیل قورومونون داها اؤنجه تاجیکلردن آلاراق ایشلندیگی چرخ بال و سونرالار تکلیف ائتدیگی بال گوردان کلمه سی نین سبونی می اولاراق، تورکیه ده هئلی کوپتر باشقا تورک خلقلرینده ایسه روسجادان آیینمیش وئرتالیوت کلمه لری

آردی گله جک ساییدا

اوغوز قروپو تورک دیلرینده ساده جومله نین گنیشلنمه سی

● سئوئندیک ولی یئف

ساده جومله لر مختلف واسطه لرله گنیشله نه بیلر. همجینس عضولر حئسایینا گنیشلنمه بونلار آراسیندا موهوم یئر توتور و باشقا واسیطه لر دن داها چوخ سئچیلیر. فعلی بیولشمه لرین، همجینس عضولرین، خیطاب و آرا سؤزلرین ایشلنمه سی ساده جومله نین مضمونونو مرکب لشدیرمکله اونو گنیشله دیر، لاکین بونلار اونو ساده جومله چرچیوه سیندن کنارا چیخارمیر.

تورک دیلرینده ساده جومله لرین گنیشلنمه ایمکانلاری چوخدور. بئله جومله لر فعلی ترکیبلر، همجینس عضولر و باشقا واسیطه لر حئسایینا گنیشله نه بیلر. بو زامان جومله نین سئماتتیکی زنگینه شیر، لاکین قورولوشا خلل گلیمیر، یعنی جومله ساده لیگینده قالیر.

ساده جومله نین پارامترلری اوغوز قروپو تورک دیلرینده فعلی صیفت، فعلی باغلاما و مصدر ترکیبلری نین حئسایینا داها دا گنیشله نیر.

ساده جومله نین فعلی صیفت ترکیبلری
حئسایینا گنیشلنمه سی

اوغوز قروپو تورک دیلرینین هامیسیندا بو ترکیب حئسایینا گنیشله ن ساده جومله لرده بیر سیرا اوخشار مورفولوژیکی گؤستریمیچیلر اشتراک ائدیر. بونلار آشاغیدا کیلاردیر:

۱- ساده جومله نین - آن، -ن، -ن شکیلچیلی فعلی صیفتله قورولان ترکیب حئسایینا گنیشلنمه سی. بو جور ساده جومله لر اوغوز قروپو تورک دیلرینده گنیش یا ییلمیشدیر:

ایمرانین قاش - قاباغی نین تۆکولدیونو گۆرن
زینب گولدو (ا. شیخلی، آی، ۱۰).

۲- ساده جومله نین -میش شکیلچیلی فعلی صیفتله قورولان ترکیب حئسایینا گنیشلنمه سی. چاغداش تورکجه میزده گنیشلنمیش بو جور ساده جومله لر چوخدور. مثلاً:

کۆساوغلو قارشیسیندا دایانمیش اوغلانی تپه دن
دیرناغا سوزدو (ا. شیخلی، آی، ۱۳).

بئله ترکیب حئسایینا گنیشله ن ساده جومله لر
تورکمن و قاقاوز تورکجه لرینده راست گلینیر.

۳- ساده جومله نین - دوک - دیق شکیلچیلی فعلی صیفتله قورولان ترکیب حئسایینا گنیشلنمه سی: مثلاً: قدیرین قازاماتا دوشدو یونو هنج کس بیلمیردی (دانیشیق دیلیندن).

۴- ساده جومله نین -جک -جاق شکیلچیلی فعلی صیفتله قورولان ترکیب حئسایینا گنیشلنمه سی. مثلاً: هر شئی آلاجاغیمیز جاوابدان آسیلی ایدی (دانیشیق دیلیندن).

۵- ساده جومله نین -مەلی -مالی شکیلچیلی فعلی صیفتله قورولان ترکیب حئسایینا گنیشلنمه سی. مثلاً: منه مان جان قوربان ائله مەلی اوغلان دیر (س. رحیموف)

قاقاوز و تورکمن تورکجه لرینده -مالی شکیلچیلی فعلی صیفتله قورولان ترکیب حئسایینا گنیشله ن ساده جومله یه تصادوف ائدیلمیر.

۶- ساده جومله نین -سی شکیلچیلی فعلی صیفتله قورولان ترکیب حئسایینا گنیشلنمه سی. مثلاً: اورا گئدیله سی یئر دئیل (دانیشیق دیلیندن).

بو جور شکیلچیلی ایله گنیشله ن ساده جومله لر باشقا اوغوز قروپو تورک دیلرینده بوخدور.

باشقا تورک دیلریندن فرقلی اولاراق چاغداش تورکجه تورکجه سینده ساده جومله نین گنیشلنمه سینده

جگ شکیلچیلی فعلی صیفتله قورولان ترکیب حیصله ده معین رول اویناییر. بو شکیلچی دیگر اوغوز دیلرینده گوزولن -آن، -ن شکیلچیسینی وظيفه سینی یثرینه یئتیریر. مثلاً:
بو یاکاریشلاری ایشیته جگ (ائشیدن) ویجدانا صاحب کیمسه بۇلونا مادی.

مقایسه لر گؤستریر کی، اوغوز قروبو تورک دیلرینی سادده جومله لرینی فعلی صیفت ترکیبی حسیبنا گئیشلندیرن مورفولوژیک گؤستریجیلرده او یغونولوقلار چوخدور. لاکین بعضی دیلرده (تورکیه و تورکمن تورکجه لرینده) بیر شکیلچی باشقا شکیلچینی وظيفه سینی یثرینه یئتیرمیشدیر.
سادده جومله نین فعلی باغلاما ترکیبیلری حسیبنا گئیشلنمه سی.

فعلی باغلاما دان اۇنجه ایشله نیب، اونونلا فراماتیق علاقه ساخلایان سؤزلر فعلی باغلاما ایله بیرلیکده بوتؤو بیر کونستروکسیون عمله گتیریر کی، بونا دا فعلی باغلاما ترکیبی دئییلیر (معاصر آذربایجان دیلی، ۱۹۷۲، ۲۷۶).

اوغوز قروبو تورک دیلرینده فعلی باغلاما ترکیبیلری حسیبنا گئیشلنمه ن سادده جومله لر آشاغیدا کی شکیلچیلرین کۆمگی ایله فورمالاشیر.
آذربایجان تورکجه سینده: یپ، اراق، اندا، ديقدا، مادان، ینجا، ارماز، ارمز، الهی، ارکان، وس.

۱- سادده جومله نین -یپ (یپ) شکیلچیلی فعلی باغلاما ایله قورولان ترکیب حسیبنا گئیشلنمه سی.
بو ترکیب حسیبنا گئیشلنمه ن سادده جومله لر اوغوز قروبو تورک دیلرینده گئیش یا ییلیمشدیر. مثلاً:
زینب چایینکی گؤتوروب چیخدی (ا. شیخلی، ۱۰، ۱).

۲- سادده جومله نین -رک -اراق شکیلچیلی فعلی باغلاما ایله قورولان ترکیب حسیبنا

گئیشلنمه سی. مثلاً:

آذ. تور: سایالی گؤز یاشلارینی سیله رک لامپانین پیلته سینی قالدیردی (ا. شیخلی، آی، ۴۲).
تور. تور: کادینجاغیز دا کالکیر آجی - آجی آغلا یارا ک اؤرمانین یؤلونو توتتو («تورک ادبیاتی»، ۱۹۹۴، ۱۰۱).

معاصر تورکمن تورکجه سینده بعضاً -یپ و اراک شکیلچیلی فعلی باغلاما ترکیبیلری -دی -دا، -ار، -دا ائلمنتلریله ایفاده اولونور کی، بو فورمایا آذربایجان تورکجه سینده راست گلنیمیر. مثلاً:
قافا ووز تورکجه سی: سالداتلار گیتتی دا (گئدیب) میندی فایتونونا (ن. بابوقلو، ک. ا. ف. ۲۸).

۳- سادده جومله نین -اندا، -انده، -ائنده، شکیلچیلی فعلی باغلاما ایله قورولان ترکیب حسیبنا گئیشلنمه سی. مثلاً:

مشهدن مکتبه اودون گتیرمگه گئندنه شخصاً اؤز الیمله سچمیشم (ا. شیخلی، آی، ۱۲)
قافا ووز تورکجه سینده -اندا فعلی باغلاما شکیلچیسینی وظيفه سینی سادده جومله نین گئیشلنمه سینده -دیینان، -دوینان شکیلچیسینی یثرینه یئتیریر، بیز بونو دانیشیق دیلی نین ائلمنتتی حساب ائدیریک. مثلاً:
بانی (منی) ائشیتیینان (ائشیدنده) اشکولانین کاپوسونون یانینا دؤروکلاندى (ن. بابوقلو، ک. ا. ف. ۱۹۰).

تور. تور: چاریبیم بو گولشنده - بایکؤشلار اؤتوشنده - چاریبلیک نه چتینمیش - باش یاستیغا دوشنده (تورک ادبیاتی، ۱۹۹۴، ۷۹).

۴- سادده جومله نین -دیقدا (دیکده) شکیلچیلی فعلی باغلاما ایله قورولان ترکیب حسیبنا گئیشلنمه سی. قئید اتمک لازیمدیر کی، بو شکیلچی اوغوز قروبو تورک دیلرینده ایشله دیلن -اندا،

-انده، -کن، -ئن شکیلچى لرى نین سینونیمی کیمی چیخیش ائدیر، عینی سئمانتیک فونکسیونو یئرینه یئتیریر. اوغوز قروبو تورک دیلرینده ده بو شکیلچیلر بیری او بیرسی نین یئرینده ایشله نرکن ساده جومله لرین گئنیشلنمه سینده موهوم رول اویناییر. مثلاً:

آذ.تور: سوفرنی ییغیشدیردیقدان سونرا کؤهر قاری قبه نین اوستونده بارداش قوروب اوتوردو. (ا. شیخلى، آی، ۹۶).

تور.تور: بونلاری سؤیله دیکتن سونرا اختیار اورتسadan کایب (غیب) اولور (تورک ادبیاتی، ۱۹۹۴، ۴۰۱).

۵- ساده جومله نین -مادان، -مه دن شکیلچیلی فعلی باغلاما ایله قورولان ترکیب حئسابتا گئنیشلنمه سی. بو شکیلچى نین اوغوز قروبو تورک دیلرینده -ما (+میش)، -مه (+میش) فورمالی سینونیمی ده ساده جومله نی گئنیشلندیرن واسیطه کیمی چیخیش ائدیر.

آذ.تور: زینب هئچ نه یه فیکیر وئرمه دن ایره لیله ییر (ا. شیخلى، آی، ۴۸).

تور.تور: دورسون سینی چیکارمادان یورودو (امینه ایشینسو، سانجی، ۱۹۹۴، ۶۸).

تورکمن دیلینده بو فورمانی «ماقام» شکیلچى سی عوض ائدیر. مثلاً: شو بؤلوشلارینا قورکما قام بیلله بولار (ن. خوْجا گلدی یئف، انه، ۸).

قاقا روز دیلینده «مادان» فورماسی ایشله نیر. مثلاً: بو تاکیم زورلارا باکمادان دا چؤزوک کاییلدی هپ اشکولایا گیتسین (ن. بابوقلو، ک. آ. ا. ۲۹).

۶- ساده جومله نین -دیقجا (دیكجه) شکیلچیلی فعلی باغلاما ایله قورولان ترکیب حئسابتا گئنیشلنمه سی. مثلاً:

آذ.تور: کوساوغلو دئییلنلره قولاق

وئسردیکجه اورگسینده شادلانیردی (ا. شیخلى، آی، ۱۱۴).

تور.تور: هر سنه گیتیکجه گؤزلشدی (تورک ادبیاتی، ۱۹۹۴، ۱۰۰).

قا.تور: بن اونساری ایسلادیکجا، اونسار سنئر (ل. آپوکروفسکایا).

۷- ساده جومله نین - ینجا شکیلچیلی فعلی باغلاما ایله قورولان ترکیب حئسابتا گئنیشلنمه سی. مثلاً:

آذ.تور: قیزلار گؤزلری یاشارینجا گولدولر (ا. شیخلى، آی، ۹۶).

تور.تور: ساریبا دؤنونجه آنه سینی، دولگرین قیزینی ایسته مگه یوللار (تورک ادبیاتی، ۱۹۹۴، ۹۲).

چاغداش آذربایجان تورکجه سینده دیگر اوغوز دیللریندن فرقلی اولاراق ساده جومله نین گئنیشلنمه سینده - ینجا شکیلچى سی ایله یاناشی -جاق (-جک) شکیلچى سی ده فعالیق گؤسته ریر. مثلاً:

منی گؤرچک هوشونو ایتیردی (دانیشیق دیلیندن).

چاغداش تورکمن تورکجه سینده باشقا اوغوز دیللریندن فرقلی اولاراق منکجه فعلی باغلاما شکیلچى سی ساده جومله لر ی گئنیشلندیریر. مثلاً: آدمالار اؤزونه گلگه ائتیشمنکه، قیر آتلی اؤبانی پاران کسپ گئچپ گیتدی (ن. خوْزا گلدی یئف، انه، ۵).

چاغداش آذربایجان و قاقا روز تورکجه لرینده ساده جومله - ار، - ماز (- آر، - مز) شکیلچیلی فعلی باغلاما ایله ده گئنیشلنمیر. مثلاً:

دسته کنده چاتار - چاتماز حادثه باش وئردی (دانیشیق دیلیندن).

تورکیه تورکجه سینده ایسه ییر، ماز فورماسی

ایشلکدیر: هانوننه بو حابری آلیر - آلماز آغلامایا باشلامیشتی (ها.آدی وار).

باشقا تورک دیلیریندن فرقلی اولاراق آذربایجان و تورکیه تورکجه لرینده - ا... - (ا... - ا... - ا... - ا... - ا... - ده - شکیلچیلی فعلی باغلامالار دا اؤز اطرافیندا ترکیب عمله گنیره رک ساده جومله نی گنیشلندیرمگه خیدمت گؤستریر. مثلاً: آذ. تور: بؤیوک دورا - دورا، کیچیک دانیشماز (آتالار سؤزو)، کنده چاتار - چاتماز او فیکرینی ذیشدی (دانیشیق دیلیندن).

تور. تور: بیر گورچین کانات وورا - وورا گلیر، کندینی سازای پنجره سی نین دیکنلی تغلینه چارپار (تورک ادبیاتی، ۱۹۹۴، ۹۵).

قاقاوز تورکجه سینده - الی، - کی، - ئلی ایله باشلانان فعلی صیقلر، تورکیه تورکجه سیندن فرقلی اولاراق ایشلنمیر. اولار اساساً، خلق ماهنیلاری نین مستلرینده حفظ اولونموشدور (تورکولو قیچنسیکی ایسسلندؤوانیا، ۱۹۶۳، ۷۰).

تورکمن و قاقاوز تورکجه لریندن فرقلی اولاراق آذربایجان و تورکیه تورکجه لرینده - ارکن، - رکن شکیلچیلی فعلی باغلاما ترکیبلری ده ساده جومله لری گنیشلندیریر.

م. حسین زاده یازیر کی، غیر ی قطعی گله جک، ایندیکی و نقلی کتچمیش زامان شکیلچیلریله - ایکن اداتیندان عمله گلمیش - ارکان (سوکن)، - یوکن، - میشکن شکیلچیلرینی فعل کؤکلرینه علاوه ائتدیکده زامان و حال و وضعیت مضمونو ایفاده ائدن فعلی باغلامالار عمله گلیر (حسین زاده، ۱۹۸۳، ۲۲۵-۲۲۴). نمونه لر:

آذ. تور: جوانشیر دانیشارکن هامی سوسه. شدو (دانیشیق دیلیندن).

تور. تور: تام آلائی اورماکتان گشچرکن کادین تاشی بیگین بئلینه باغلار دا حیرلا آرابانین پنجره سیندن

فیرلاتیر، فریادی دا کؤپاریر (تورک ادبیاتی، ۱۹۹۴، ۹۲).

قاقاوز تورکجه سینده بو شکیلچیلی نین فونکسیونو - کان، - کسن یئرینه یئتیریر: بن کازاتیوکن، سن یاتیردین (بو جاکتان سسلر، ۱۹۵۹، ۴۳).

ساده جومله نین مصدر ترکیبی حشایینا گنیشلنمه سی:

تورک دیلرینده ساده جومله لر - ماق، - مک شکیلچیلی نین عمله گنیردیگی ترکیبلر حشایینا دا گنیشله نیر. اوغوز قروبو تورک دیلرینده ساده جومله نین بئله گنیشلننن نؤعو ایله تئز - تئز قارشیشماق اولار. مثلاً:

آذ. تور: ایمرانی قاش - قاقالی گورمک اونا هر شئیدن آغیر گلیردی. (ا. شیخلی، آی، ۱۰۴).

تورکون تور: اولار زیلاوی (جیلوؤو) اؤز اللرینه آلاماق، آتی اؤز لری سورین کیمی بؤلؤپ گورونمک ایسه ییلر (ن. خوزاگلدی یئف، انه، ۱۰).

تور. تور: اوغلونو، حالاسی قیزی ایله ائولندیرمک و آقچاقیزی اؤلدورمک ایستر (تورک ادبیاتی، ۱۹۹۴، ۹۵).

ساده جومله نین همجینس عضولره گنیشلنمه سی:

اوغوز قروبو تورک دیلرین نین ساده جومله لری همجینس عضولر واسیطه سیله ده گنیشله نیر. غیر ی محدود کمیته مالیک اولان همجینس مبتدالار، خبرلر، تاماملیقار، تعیین و ظرفلیکلر ساده جومله نین قورولوشونو بؤیودور.

معلوم دور کی، جوت ترکیبلی ساده جومله لر مختصر و گنیش قورولوشا مالیکدیر. همجینس عضولو جومله لر گنیش قورولوشو جومله لر آراسیندا موهوم یئر توتور. همجینس عضولو جومله لر اوللر

بیتیشیک جومله لر کیمی آراشدیریلیردی. بو مسئله یه توخوناراق آم. پشکوکوسکی گؤسته ریر کی، بیتیشیک آدلانان بو جومله لر باشقا جومله تیپلری کیمی چوخ قدیم تاریخه مالیکدیر و بو بیتیشمه، قووشما پروئسینی مشاهده اتمک چوخ چتیدیر.

اوغوز قروپو تورک دیلرینده ساده جومله نی آشاغیداکی همجینس عضولر گئیشلندیریر:

۱- همجینس مبتدالار ساده جومله نی گئیشلندیریر. مثلاً:
آذ. تور: قوشلار، حیوانلار و بالیقلار باهاری سالاملایردی (دانیشیق دیلیندن).

تورکمن. تور: خالناظارین (خال نظر) قودالاری، اؤزی، ائنه بیرنجه لری آشیرین داشینا گئچدیلر (کربابایف، ۳۴۱).

تور. تور: کارینیز دا، سیز ده بونو بیلمه لیسینیز (دانیشیق دیلیندن).

۲- همجینس خبرلر ساده جومله نی گئیشلندیریر. مثلاً:

آذ. تور: هر بایرامدا اوخودو، اوینادی (ا. شیخلی، آی، ۳۷).

تور. تور: آدم بگ اؤکؤیور، اوغره نیبور، حایاتی آنلاماغا چالیشییور (بوغرا، ۵۳).

۳- همجینس تاماملیقار ساده جومله نی گئیشلندیریر. مثلاً:

آذ. تور: کوسا اوغلو اوتاغین اورتاسیندا دایانیب اعتیناسیز جاسینا دیوارداکی شکیللره، کیتاب ایشکافینا، قالاق - قالاق بیغلمیش قرتلره، کیتابچالارا باخدی (ا. شیخلی، آی، ۶۶).

تور. تور: او گنجه بیاض پئنییر، زئیتون و اکمک یئدیگ (بوغرا، ۳۵).

۴- همجینس ظرف لیکلر ساده جومله نی گئیشلندیریر. مثلاً:

آذ. تور: اونلار اداره ده، چؤلده راستلاشدیلار (ا. شیخلی، آی، ۱۰۴).

تور. تور: هر کؤیدن، هر شهیردن بؤیله حابرلر (خبرلر) گلکته (ع. نسین).

۵- همجینس تهیینلر ساده جومله نی گئیشلندیریر. مثلاً:

آذ. تور: یاستی، یومرو تپه لر اوزاقدان گورورودو (دانیشیق دیلیندن).

تور. تور: چاپراز، جیلیز، سؤلوک بیرگونش اؤدایا سوزولوردو (یئنی حیکایه لر، استانبول، ۱۹۵۶-۱۹۵۱، ۵۶).

قایناقلار:

۱- حسین زاده م.، معاصر آذربایجان دیلی. مورفولوگیسی. ۳- جو حیصه، معاریف نشریاتی، باکی ۱۹۸۳، ۳۱۹.

۲- معاصر آذربایجان دیلی، ۳- جو جیلد، سینتاکسیس، باکی، علم نشریاتی، ۱۹۷۲.

۳- بوغرا. تاریخ، بوتون اثرلری، فرعون ایمانی، اؤتوکن، استانبول ۱۹۹۳.

۴- بوجاقدان سسلر، لیتراتورا یازیلاری، ایزد، وؤ «کارتیا» مئلدوونئاسکی کیشینف، ۱۹۵۹.

۵- امینه. ایشینسو، سانجی، اؤتوکن، استانبول، ۱۹۹۴.

۶- اسماعیل شیخلی، آیریلان یوللار، آذربایجان اوشاق و گنجلر ادبیاتی نشریاتی، باکی ۱۹۵۷.

۷- کربابایف ب. اثرلر توپلوسو، ۳ توم، عشق آباد ۱۹۵۹.

۸- خوزا گلدی یئف ن. ائنه، رومان، تورکمنیستان نشریاتی، عشق آباد، ۱۹۸۳.

۹- و بیر نجه روس دیللی قایناق.

خبرلر

بیز بۇ فداکار قارداشیمیزا جان ساغلیغی، اۇزون عۆمور، اۇز دۇغما ائلی نین موسیقی سینی زنگین لشدیریپ احیا اتمکده نائلیتلر و اوغورلار آرزو ائدیپ ح.م. ساوالانین او مجلسه دایر غزلینی سۆنوروق:

ائى كۆنول شىنلىك ياغیر بوردا در و دیواردان یىنى بوللوقدور گۆزلیکدن، محبت ساریدان کیم ائىل اوغروندا محبت بىله ییب عزت گۆرور آدلانىر ائىل خادیمی، خوشدور بۇ هر ایناردان وارلا ثروتچین قیلیر صرف عۆمرونو بىر چوخلاری بعضیلرچین ائىل سئورلیک یاخشیدیر هر واردان ائىل سئور اۇز موسیقی، اۇز چالغی، اۇز صنعتکارین اینجه سیر وار بوردا سۇرساق عارف و هوشیاردان هارمونیکدیر چون بیزیم دیل، سۆزلیرین آهنگی وار موسیقيله بىرله شیر معجز دۇغور تکراردان ائىل کامانلا، تارى اوچلوکچون سئچیرکن بىلمه ییب کیم چالان وار قارمانی اوستون کامانلا، تاردان خواهیش ائیلیر دوستلارین محفل گۆزل، ساکیت، متین خوش موغاملار دینله سینلر یاخشی صنعتکاردان یعنی دینجلیسین، قیدالانسین، سئوینسین روحوموز دینله یکن «زابول سئگامی» بیز علی گولزاریدان ائى ساوالان بۇردا پارلاق شخصیتلر اگله شیب سۆز اۇزاتماقدان ساقین، ال چک اۇزون اشعاردان شعرینی تقدیم ائله دوستون علی گولزاری یه چون سۆز اۇل اندازه خوشدور چيخمايا مقداردان ■

شنبه گونو آبان آیین سگیزینده، تهرانین شاهید سینما سالونوندا اینجه صنعت خایینی و بسته کارلاریمیزدان اولان اوستاد علی گولزاری نین آنادان اولماسی نین ۷۳- جو ایل دۇنومو مناسبتيله بىر آغیرلاما و قوتلاما مراسیمی کئچیریلیمشیدیر. مراسیمین قوروجوسو «ساوالان موسیقی مکتبی» نین صاحبی ع. اسدالهی ایدی و مجلس شاعر مجیدزاده ساوالان طرفیندن آپاریلیردی. ایرانین خصوصيله آذربایجانین مختلف شهرلریندن گلن قوناقلارین اشتراکيله کئچیریلن بو مراسیمده بىر چوخ ضیالی و صنعتکار دا قاتیلیمشیدیلار.

بیز بورادا اوستاد علی گولزاری حقیقنده اوخوجولاریمیزا قیسا معلومات مژمک ایسته ییریک. اوستاد علی گولزاری نین عایله سی ساراب شهریندن اۇلوب، آتاسی مرحوم عباس کیشی و اختيله عایله سینی سارابدان گۆتوروب قوزنی آذربایجانا کۆچموشدور. او، ۱۳۰۶ - جی ایله دنونیا یا گۆز آچمیش و ۱۳۱۳ - جو ایله دن عایله سی ایله بىرلیکده ایرانا قایتمیشدیر.

اۇ زامان چالغیچیلار قولاق یولو ایله موسیقی اۇیره نیردیلر. اما علی گولزاری یوسف یوسفزاده آدلی موسیقی معلمی نین یانیندا علمی موسیقی اۇیره نیر و اللى ایلدن چوخدورکی، بىر موسیقی خادیمی کیمی اۇز دوغما خلقی نین موسیقی سینه خیدمت ائدیر و ۴۰ ایلدن آرتیق دیرکی، بوتون آذربایجان موسیقی سینی تۇپلامیش، لنت و کاستلره دۆلدوروب اۇز خلقینه چاتدیرمیش و اۇزون زامان رادیو و تله ۰۰ نوندا بسته کارلیق و ایفاچیلیق اتمیشدیر.

راه‌یابی ارکستر «دل غم»

به پنجمین جشنواره موسیقی دفاع مقدس

● احد فرمندی

شرکت در جشنواره اعلام آمادگی نموده بود و نیز با توجه به شناختی که از پاره‌ای از فعالیتهای فرهنگی - هنری سرپرست گروه از قبیل تشکیل کتابخانه «ملا محمد فضولی»، تشکیل اولین ارکستر خواهران در استان، تشکیل ارکستر «ساری تئل» و نویسندگی نمایشنامه کمدمی موزیکال «گجیل قاپیسی» و نقش بسزا در راه‌اندازی نمایش کودکانه «تولکو ناغیلی» و مسئولیت انجمن ادبی «ملا محمد فضولی» و ... داشتم و با عنایت به اینکه فعالیت این هنرمند و

چندی پیش در یکی از کتابخانه‌های شهر تبریز به بولتن پنجمین جشنواره سرود و موسیقی امام(ره) و دفاع مقدس با نام «حماسه» که از سوم تا نهم مهر ماه سال جاری در یزد برگزار گردیده بود برخوردارم. در صفحه ۶۷ بولتن، تیتر درشت گروه «دل غم» روستای اسب خوان از توابع شهرستان هریس به سرپرستی رضا افشارپور متخلص به افشار توجهم را جلب نمود. از آنجائیکه این گروه از دور افتاده‌ترین و محرومترین نقطه کشور (روستای اسب خوان) برای

مدت کوتاهی صدها جلد کتاب نفیس و ارزشمند جمع‌آوری گردید که امید است این اقدام فرهنگی نقش مؤثری در مقابله با تهاجم فرهنگی بیگانگان داشته و جوانان و دانش‌پژوهان را به سوی کتاب و کتابخوانی سوق دهد.

مطلب شایان ذکر دیگر، اینکه شعر «مقدس دیفاع مارشی» سروده استاد بیت‌الله جعفری (شاعر افتخاری گروه‌های «دل غم» و «ساری تئل») در بولتن پنجمین جشنواره به علت ناآشنایی ویراستار محترم بولتن با زبان بالنده و غنی ترکی، مغلش و غیرقابل درک چاپ شده است که بدینوسیله متن صحیح و کامل شعر یاد شده در اینجا آورده می‌شود.

مقدس دیفاع مارشی

شوکر آلاها سگگیز ایلده
ظولمه قارشی وحدت اؤلدو
جهبه بیویو سنگرلرده
عار و ناموس غئیرت اؤلدو
حق یؤلوندا جؤشدو فانلار
نمره چکدی قهرمانلار
«باکری» لر، «یساغچیان» لار
حافظ حوریت اؤلدو
هر نه کوفر ائتدی ایراده
قؤیمادیق چانسین موراده
حؤجّت حق یئتدی داده
بیبرلیک اؤلدو هسیمت اؤلدو
«شفیغزاده» توپلار آتدی
دوشمنی توپ تک داغیتدی
ایراننا شوکت یاراتدی
جان نیشار، میلت اؤلدو

گروه‌های هنری شهرمان به علت عدم بضاعت مالی آنچنانکه شایسته است به هنردوستان شریف و دل‌سوختگان فرهنگ و ادب سرزمین اسلامیمان معرفی نگردیده است، بر آن شدم تا با این سطور نارسا انعکاس دهنده گوشه‌ای از زحمات و فعالیت‌های هنری آن عزیزان باشم.

یکی از فعالترین گروه‌هایی که آقای «افشار» سرپرستی آن را به عهده دارد ارکستر «ساری تئل» است که تا کنون در بیشتر مناسبتها و مراسمات رسمی به اجرای برنامه پرداخته و جهت اعتلای فرهنگ عاقلی آذربایجان با صدا و سیمای مراکز آذربایجانشرقی، آذربایجانغربی، اردبیل و شبکه جهانی سحر از نزدیک همکاری می‌کند. استاد بیت‌الله جعفری نماینده مردم ارومیه در دوره سوم و چهارم مجلس شورای اسلامی و مشاور کنونی دیوان محاسبات کشور در وصف ارکستر «ساری تئل» چنین سروده است:

«جعفری» یم سؤز بحرینده اوزهرم
اینجی تاپیب «ساری تئل»ه دوزهرم
میضراب اؤلوب تئل اوستونده گزهرم
اهل ایستهرم سؤز قاندیوا، سؤز قاتا
جا دارد در اینجا به آقای «افشار» دست مریزاد گفت که با سعی وافر و عشقی سوزان قدم به میدان هنر نهاده و با سر و سامان دادن به فرهنگ و هنر روستای «اسب خوان» - شاید برای خیلی از ماها ناشناخته باشد - این ارکستر را تشکیل داده و درصدد اعتلای فرهنگ عاشیقی آذربایجان می‌باشد.

از دیگر کارهای ارج‌دار این هنرمند پرتلاش که حقاً قابل تقدیر و امتنان است تأسیس کتابخانه مردمی «ملا محمد فضولی» می‌باشد که در سال ۱۳۷۱ با همت والای ایشان و مساعدت و همیاری اساتید و مردم خیر آذربایجان با حمایت مجتمع فرهنگی ورزشی کارگران استان (باشگاه کارگران) تشکیل و در

قالخدی جنگه شیر نرلر
 قانلی «یُسری»^(۱)، «برزگر»^(۲) لر
 دوشمنه قارشی ظفرلر
 حق قولوندا قوت اولدو
 مرحبا اهل نجاته
 گؤسته رن صبر و ثباته
 «اشتری»^(۳)، «قامت بیاته»^(۴)
 هر بیر بییر نعمت اولدو
 شیعه آبریلماز علی(ع) دن
 ایلقارین کسمز ویلین
 دؤنمه دیک «سیدعلی» دن
 چون ایمام اومت اولدو
 «جعفری» حقه دایاقدیر
 باش اوجا داغلار سایاقدیر
 یاتامیب، یاتماز اویاقدیر
 دیسه آفت غفلت اولدو

مسئولیت امور فرهنگی - هنری کارگران و مشاورت
 امور فرهنگی - هنری اداره کل بهزیستی استان نام برد.
 یکی از مهم ترین فعالیت های هنری افشار تأسیس
 گروه هنری «فضولی» است که در سال ۱۳۷۲ مرکب از
 سیصد نفر از هنرمندان متعهد موسیقی و تئاتر استان
 شکل گرفت.

شرح گروه:

ارکستر «دل غم» به پیشنهاد رضا افشارپور و با
 حمایت های همه جانبه شورای اسلامی روستای
 اسبخوان، در سال ۱۳۷۸ در این روستا تشکیل
 گردید این گروه با استفاده از تجارب مختلفی که از
 تشکیل گروه های مختلف هنری از جمله ارکستر
 «ساری تئل» و موفقیت های آن همچون راه یابی به
 برنامه های صدا و سیما دارد، فعالیت های خود را دنبال
 می کند. پنجمین جشنواره سرود و موسیقی دفاع
 مقدس اولین گام در این راستاست.

در آخر جهت آشنایی بیشتر با آقای «افشار» این
 هنرمند جوان و پرکار شهرمان بیوگرافی ایشان و
 تاریخچه گروه (دل غم) درج شده در صفحه ۶۷ بولتن
 حماسه عیناً نقل می شود.

«سرپرست ارکستر «دل غم» رضا افشارپور که در
 شعر، افشار تخلص می کند در سال ۱۳۴۲ در شهر
 تبریز به دنیا آمد. وی که کارمند مدیریت درمان تأمین
 اجتماعی استان آذربایجان شرقی است، مدتی در صدا
 و سیما به عنوان مجری، مترجم و نویسنده برنامه های
 ادبی - هنری و مدتی در مطبوعات محلی به عنوان
 نویسنده مشغول به کار بوده است.

افشار در سال ۱۳۷۱ اقدام به تأسیس کتابخانه ای
 به نام عارف والای اسلام و آذربایجان ملا محمد
 فضولی کرد که اینک مسئولیت آن را نیز به عهده دارد.
 از جمله فعالیت های فرهنگی نامبرده می توان از

- ۱- سرداران سپاه پاسداران اردبیل
- ۲- همانجا
- ۳- سرداران سپاه پاسداران زنجان
- ۴- همانجا

بیزه گلن مکتوبلار

● م.ر. هیئت

شهرضا - مهرشید رهنما: سئوگیلی دوستوموز، مکتوبونوزون الیمیزه چاتماسیندان اوزون سورده کئچسه ده قاشقایی قارداشلاریمیزین آنادیلیمیزده بو قدر گۆزل نثر یازماقلاریندان دوغان سئوینچی هله ده یاشاماقداییق. پروفیسور حمید نطقی کیمی بۆیوک بیلیم آداملاریمیزین اؤلوم خبری سیزی ده، بیزی ده یثریمیزده قوروتسا دا سیزین کیمی گنج یازارلارین یئتیشمهسی هم اونلارین روحلارینی سئویندیریر هم ده بیزده بۆیوک بیر اؤمود یارادیر. یئنی مکتوبلارینیزی گۆزله بیریک. ساغ اولون.

تیریز - دوکتور حسینقلی سلیمی: صمیمی مکتوب و دیرلی کتابینیزی آلدیق. بیزه اولان لوطف و محبتینیزه گۆزه چوخ تشکور ائدیریک. ایفبامیز حقیقده کی فیکیرلرینیزدن یارارلانندیق، یارارلاناجاغیق. یئنی مکتوب و اثرلرینیزی گۆزله بیریک. ساغ اولون.

آلمان - محمدعلی حسینی: مکتوب و مقاله لرینیزی آراسی کسيلمهدن آلماقدااییق. بیزیمله سیخ علاقه ده اولدوغونوزا گۆره چوخ تشکور ائدیریک. مقاله لرینیز سیرا ایله باسیلاجاقدیر. ساغ اولون.

مشکین شهر - غلامحسن رئیس گیگلو: مکتوب و شعرینیزی آلدیق. سمندیه، شهریارین روحونا ایتحاف، حافظله بیردم، خیاملا بیردم آدلی شعرلر یازدیغینیزی دا اوخودوق. فقط دیلیمیزین ایملایا قایدالارینی بیلیمه دیگینیز (ویا ایشلمه دیگینیز) اوچون اونلاری اوخوماقدا چوخ چتین لیک چکدیک. یئنه ده بیزه مکتوب یازین. ساغ اولون.

خوی - یاشار تورک اوغلو: عزیز دوستوموز مکتوب و مقاله نیزی آلدیق. حیدر بابایا سلام منظومه سی حقیقده یازدیغینیز فارسجا مقاله درگیمیزده باسیلاجاق. مکتوبونوزدان آنلاشیلدیغی کیمی سیزین تورکجه نثرینیز ده یاخشی دیر. دئمه لی، بوندان سونرا سیزین تورکجه یازیلارینیزی دا گۆزله بیریک. ساغ اولون.

اورمیه - ولی حسن پور: مکتوبونوزدا دوکتور رحیم رئیس نیانین یازدیغی «آزادلیغین سون سنگری» آدلی کتابینا

توخونور، آذربایجان خلقی نین مظلوملوغونندان دانیشیر و بعضی تکلیقلره بؤلونورسونوز. مکتوبو رئیس نیا جنابلارینا وئره جگیک. انشالله اطرافلی جاوابی آلا جاقسینیز. ساغ اولون.

تبریز - مهرداد سرکش: مکتوب و مقاله نیز الیمیزه چاتدی. قیپچاق بویلازی و بعضی یئر آدلاری نین اثیمولوژیسی حقیقده کی سورغولارینیزا آیریجا مکتوب شکلینده جاواب گؤنده ریله جک. درگیده تورکولوژییه عاید مقاله لره داها چوخ یئر وئرلمه سینی ایسته میشدینیز. حالبوکی درگیده کی مقاله لرین آشاغی - یوخاری %۹۵ تورکولوژییه عاید دیر. چونکه بو علم چوخ گئیش دایره یه مالیک اولوب، دبلچلیک، ادبیات، فولکلور، تاریخ و... بوساحه یه داخلیدیر. اونودولموش یئر آدلاری حقیقده کی آراشدیرمانیزی تکمیل لشدیردیکدن سونرا بیزه گؤنده رین. ساغ اولون.

پارس آباد - سلیمان محمدی: «هاراسیندایام» آدلی شعرینیزی آلدیق. شعرده بعضی چاتیشمازلیقلار گؤزه چارپیر. مثلاً «دان آراسیندا، بوگون آراسیندا، یول آراسیندا» قافییه سایلماز. اوندان علاوه بو نوع شعرلره یا ایلک اوچ میصراع عثینی قافیله لی اولمالیدیر ویا ایکنجی و دوردونجو میصراعلار. بونلاری نظره آلاق بیر داها اؤزونوزو سیناین. ساغ اولون.

تبریز-؟: «دنیز عونصورو تورکلرین یارادیلش اوسطوره سینده» آدلی مقاله نین مولفی نین آدی یازیلما دینی اوچون چاپا وئرلمه دی.

گلپایگان حسین مسلمی: «معیار دیل، اونون اورتوقرافیسی و دیلین دئییشلری» آدلی مقاله نیز و دیلمیزین فریدن لهجه سینه عاید اؤزللیکلری ایچینه آلان یازینیزی آلدیق. فریدن لهجه سینده ایشلمکده اولان کلمه لر و اولارین قراماتیک خصوصیتلری بیزی چوخ ماراقلاندیردی. بیزیمله علاقه ساخلاین. ساغ اولون.

اورمییه - بهرام اسدی: «دوینیا تقویمی و تورک تقویمی» آدلی گؤزل و ذیرلی مقاله نیزی آلدیق. بو مقاله گله جک سایمیزدا درج اولوناجاقدیر. اوراداکی تکلیقلرینیز دیقته لایقدیر. آلینما کلمه لره عاید باشقا تکلیقلرینیز وارسا بیزه گؤنده رین. ساغ اولون.

ساوالان ۶۰

آذربایجانین گؤرکملی شاعیری، و من سئور یازاری و درگیمیزین قیمتلی امکداشی حسن مجیدزاده ساوالانین ۶۰ یاشی تامام اولموشدور. بو مناسیبتله عزیز شاعیریمیزی اورکدن تبریک اندیر، اونا اوزون عؤمور، اوغورلو و باشاریلی حیات دیله بیریک. وارلیق

چاغداش تورکجه میزده دهده قورقود داستانلاری

نهایت دوغما ادبیاتیمیزین نهنگ آبیده سی و دنیا شوهرتلی اینجیسی اولان "دهده قورقود داستانلاری" ایشیق اوزو گوردو. من بیر اوخوجو، ادبیات سنور و بیر وطنداش کیمی سنونجیمی گیزلهده بیلمه ییب، اوز مناسبتیمی بیلدیریم.

دوغرودور، آذربایجان ادبیاتی ایسلام انقلابی نین غلبه سیندن سونرا شاهلیق اصول - اداره سی نین قورغوشون کیمی آغیر هاواسیندان چیخاراق جانلانماغا، نفس چکمه گه باشلادی، مختلف قزئت و درگیلر مثیدانا گلدی و آنادیللی کیتابلار نشر ائدیلدی. خصوصیه سون ایلرده بو فعالیت چوخ جهتلی لیگی و رنگارنگ لیگی ایله بوتون آذربایجانلیلاری سنونیدردی.

لاکین ایندی نشر اولونان تورک دیللی ادبیاتین چوخو، ایستر دیل ایستر سه مضمون باخیمیندان داها چوخ فارس ادبیاتیندان قیدالاندیغی اوچون اوریناللیق باخیمیندان یوخسول بیر وضعیتده دیر. آنالار دئمیشکن «اوت کؤکونون اوستونده بیتر». اوز دوغما ادبیاتینا یاد اولان، یاخود ان آزی اورقانیق بیر علاقه ده اولمایان شاعیر و یازیچی هله آذربایجان شاعیری و یازیچیسی آدلاندیرماق اولماز. آذربایجان تورکجه سی نین سوز و ایفاده زنگین لیگی، انون بدیعی قابیلیتی و خلقه باغلی لیغی باشقا ایران دیللی نین هنج بیرینده بو سویده دئییلدیر. تصادوفی دئییلدیر کی، شهریار آنادیللی یارادبجیلیغیندا خصوصیه «حیدربابایا سلام» پوئماسیندا سربست بیر قوش کیمی قفسدن چیخیر و دویغو دنیاسی نین انگین سما سیندا اوچور و اولمز اثر یارادیر.

محض یونا گوره دیر کی، کلاسیک ادبیاتیمیزین نشری هر بیر آذربایجانلی نین باتلیجا وظیفه سی حساب اولونور. دئمک بله اثرلری نشر ائدن هر بیر شخص نه اینکی اوز بورجونو اؤده ییر، اوسته لیک گنج شاعیر و یازیچیلاریمیزین تربیه سینده، آذربایجان صنعتکاری کیمی یتیشمه سینده عوضسیر رول اویناییر. سوز یوخدور کی، عومومیتله کلاسیک ایرتیمیزین و خصوصیه شیفاهی خلق یارادبجیلیغی نین باشیندا "دهده

قورقود داستانلاری " دورور. بیز بورادا دنیا شوهرتلی آبیده میزین اهمیتی، معاصر یارادیجی لیغیمیزین اساس قاینای اولماسی نین ضروری لیگی حقیقده دانشماق فیکرینده دئییلیک، چونکی بوایش مختلف عالیمترین (دنیا سویه سینده) واسیطه سیله گۆرولموش و گۆرولمکده دیر. یز یالنیز بونون نشری، تبلیغی و یاییلماسی حقیقده دانیشیریق.

دده قورقود داستانلاری نین حۆرمتملی دوستوم رسول اسماعیل زاده طرفیندن گۆزل و لایقلی بیچیمده و خصوصیه معاصر دیلیمیزده نشر اولونماسینی هم بیر دوست کیمی اۆزومه فخر بیلیر، خلقیمه شرف حساب ائدیرم، هم ده آذربایجان ادبیاتی تاریخینده بۆیوک بیر حادثه کیمی قیمتلندیریرم.

مینم بو جور قیمتلندیرمگیم اۆز دوستلوق حیسسیاتیمدان دئییل، میلی و خلقی حیسسیاتیمدان ایره لی گلیر. البته بونو دا گیزلده بیلیرم کی، اسماعیل زاده نین و شخصی ایفاده ایله دئسم «میرزه» نین بو ایشی منی سئویندیردی.

قشید ائستدیگیم کیمی سو حادثه نین اهمیتی نین یکی سببی واردیر. بیر خلقیمیزی و خصوصیه صنعتکارلاریمیزی دوغما ادبیاتیمیزین اولو و قاینار بولاغی ایله تانیس ائتمه سی و بو توکنمز سۆز خزینه سینین اونلارین استفاده سینده وئرمه سیدیر، او بیرری ایسه عوموم خلقین یارارلانماسی اوچون معاصر دیلیمیزده نشر اولونماسیدیر.

بونو دا قئید ائدک کی، حۆرمتملی دوستوم اسماعیل زاده نین گۆزل و ساده دیلده یازدیغی مقدمه اوخوجولاری «دده قورقود داستانلاری» ایله تانیس ائتمک و اونون دنیا شوهرتینی آیدینلاشدیرماق و آنا دیللی شعریمیزده اوینادیغی و اوینایاجاغی رولو گۆسترتمک اوچون کیتابین گۆزلیگینی قات - قات آرتیریر. البته سون محاکمه عزیز اوخوجولارا عاید دیر.

من بو شرفلی و مقدس ایشی عزیز دوستوما، حۆرمتملی صنعتکارلاریمیزا و آذربایجان خلقینه تبریک ائدیر و «میرزه» معلیمه داها بۆیوک اوغورلار آرزولاییرام.

او مید ائدیرم کی، بو تشبوت بوتون ادبیات سئورلر طرفیندن موثبت قیمتلندیریله جک و هر کس اۆز نۆبه سینده بئله ایشلر گۆرمکله اونو عنعنیه چئویره جک و آرتیق پهلوی دیکتاتورلورلورغوندان قورتارمیش ایرانیمیزدا قورقود شناسلیغین تملی قویولا جاق دیر.

ع.م. آغداشلی

۷۹/۲/۲۰

حزقیل ذی الکفل مقولهسی

- حزقیل ذی الکفل مقولهسی حاققیندا عمومی معلومات

اصفهان شهرینین چهل ستون موزه سینده ساخلانیلان بو مقوله مسیحیلرین اسلام اولکده سینده دینج شرائطده و باریش ایچینده یاشاماغینا امکان یارادان، امیرالمومنین علی (ع) ایله فلسطین مسیحیلری آراسیندا باغلانمیش اولان اسکى بیر آنلاشمانین داها سؤنراکی عصرلرده اؤزونون کۆچورمه سی و عین زاماندا تۆرکجه یه ترجمه سیندن عبارتدیر. خان بالیق کاغیذینین اؤزینده کوفی خطله یازیلیمیش، ۳۵/۵ سانتیمتر ائنینده و ۶۸۷ سانتیمتر بۇیوندا اولان سندین متنی عرب دیلینده دیر و آدی معلوم اولمایان بیر کاتبین طرفیندن تبریز شهرینده یازیلیا آلینمیشدیر و عین زاماندا تۆرکجه ترجمه سی ده وئرلیمیشدیر. چوخ احتمال کی، حاضیرکی سند داها اسکى بیر سندین اؤزونون کۆچورمه سیدیر. سندین فارس دیلینده اولان بیر ترجمه سی بونون هـ. ق. ۴۴۵- جی ایله تبریز شهرینده یازیلیا آلیندیغینی قئید ائدیر. جمله لرین عربجه قۇرولوشوندا بیر چوخ یانلیشلیقلار و پوزونتولار وار. چوخ احتمالاً گۆره، سندین کاتبی عرب دیلینی چوخ دا یاخشى بیلمه یین بیر تۆرک دیللی شخص اولمالیدیر. کاتبین بعضاً عربجه جمله نین معناسینی دۆزگون باشا دۆشمه دیگی ترجمه سیندن آیدین گۆرونور. سندین سؤن ایگیرمی ایلین ایچینده معین شخصلر طرفیندن بللی مقصدله اللشدیریلمه سی و اؤنون متنیله تحریفلر گتیریلمه سی تامامیله آیدین طرزده گۆرونور. بو تحریفلرین باشلیجاسی و ان کۆبودجاسی «ارمنی» سۆزونو اؤیوشمایان خط و مرکبله متنین ایچینه یئرلشدیرمکدن عبارتدیر.

سندین تۆرکجه متنی دیلچیلیک باخیمیندان اولدوقجا ماراقلیدیر و آذربایجان تۆرکجه سینین کنچمیشده روم تۆرکجه سی ایله نه قدر یاخین مناسبتده اولدوغونا، بو ایکی شیوه نین اصلینده واحد بیر شیوه اولدوغونا دلالت ائدیر. متنی اؤخویارکن آشاغیداکی نۆکتهلره فیکیر وئرملک لازمدیر:

۱ - «□» اشاره سی بیر دؤرغو اشاره سی اولاراق لازم اولان یترده آراشدیریجیلارین طرفیندن متنه آر تیریلیمیشدیر.

۲ - اؤخوناقسیز اولان حصه لرین یترینه آراشدیریجیلارین طرفیندن اؤنریلمیش حصه لر دیرناق داخلینده یازیلیمیشدیر.

- مقوله نین فارسجا مقدمه سی

این عهدنامه ایست در دیر حزقیل ذی الکفل در چهل سال از هجرت گذشته در حضور صاحب ولایت کلیه مطلقه امیرالمومنین علی ابن ابیطالب علیه السلام باعتماد و اشراف نصاری معقود شده بر جمیع مسلمین فرض است که به این عهد و میثاق موکداً عمل شود
حرره الاحقر السید ابوالقاسم الدهکردی النجفی فی شهر رجب المرجب فی شور سنه ۱۳۳۶ سته و ثلثین و ثلاث مائه بعد الالف الهجرى

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

بو مکتوب (عهدنامه^۱ دیر حزقیل ذی‌الکفل^۲ علیه‌السلامده) الله (تعالی‌نک و بنده‌سنگ حمدی) اوزره (یزلدی و اوکا اعتماد و اشراف ایلدر) کیشیلر^۳ عیسایلوک علمالرندن و اهل تقوی‌دن و موّتندن اولندن و اولردن عاقب بله ایدی و سید و عبدالیشوع و ابن حجن و ابراهیم راهب و عیسی‌الاسقف و اوللر ایلله قرق کیمسنه وار ایدی □ عیسایلوک ده اکابرلرندن رغبت ایدن رعایانین رعایتنه و حقمده اولان معرفت و حفظ اوزرجه مفارقت ایلدکلری اوزره ویردیم جانبمزدن اولان الحی رسوللرمزه بندرلوک اطرافینده و بونک اوجندن امانوم ویریلیمینه مستوجب اولدیلر و موّت و وفایه عهد ایلدکوم اوزره و کندی جانبمندن جمیع اهل اسلامه مشرقیدن مغربه وارینجه‌دک که بوینمده اوله‌لر مادامکه حال حیانتدیم و وفاتمندن صکره^۴ که الله تعالانک امرینه کیدرایسم مادامکه دین اسلام ثابت اوله و دعوة ایمان ظاهر اوله لازم اولنده عهدومه و میثاقمه جمیع پادشاهلروک ولایتنه و غیرلره مسلمانلردن و دکیزه^۵ اصلدغی^۶ یری و کوکدن اینان قطره‌دک و پرده بتان نباتدن و کیجه یلدرزینک آیدنلق ایلدوکی و یوریا نلره صباح کورندوغی هیچ بر کیمسنه بوظمیه^۷ و تبدیل ایلیمه و نه ایچنده زیاده ایده و نه نقصان ایلیمه زیرا ایچنده اولان زیادت عهدمی فساد ایدر و ایچندن اکسلمسی امانمی اکسلدور زیرا تبدیلی ایلله لازم قیلورکه عذر ویرمک کندو ویردیکوم منوالی اوزره و هرکیمکه کندو ملتمدن باکا^۸ مخالفت ایدرایسه عهدالله بوزمش کییی در^۹ □ تقدس اسمندن و میثاقیندن اضلال ایدرایسه حق تعالی حجتی اوزرینه عزمی اونه و حق تعالانک شهادتیه کفایت اولنور و سید و اسقف مذبورین و عیسایلوک اکابرلری التماس ایلدر کتابمزی تاکه عهدنامه کندولردن دگلی^{۱۰} عیسایلره و اسلامک کولکه سی آلتینده توطن ایدنلره و ایچنده امانت و کفایت آرالرینده و مسلمانلروک آرالرینده عهد اوله اونلره دایما و بندک وفا اولمق عهد ایلدیکوم اوزره و کندو رضای خاطریم ایلله ویرسیسم و دگدمکه^{۱۱} بونک ایلله تمام ایلیکم ذمتمده اولان اشی^{۱۱} □ هر کیمکه حال استقامت اوزره اوله بنیمله اوللروک مابینلرنده و بر وجهله اوزرجه اذالری اولیمه و اهل مذهبمدن اولانلره و بونی شرط ایلمک ایستیریم و مضملمجه^{۱۲} عهد اوله و بللو امان اوله □ قبول و امتثال ایدلر اونی مسلمانلر و مومنلر آنوک ایلله ایدلر و مسلمانلروک اولرنی^{۱۳} احضار ایلدوم و دوستلرومک اولرنی و اوزرجه عهدی تأکید ایلدوم اولکه استیوب دگدکلرنی و شرط یزدوم^{۱۴} کندولره قاله ذریتلرنده اکر کیمسنه عهده خلاف ایدرایسه مسلمانلره اضتهار ایدرلرایسه کیمکه اوللردن پادشاه اولسه و یاخود پادشاه اولسه و پادشاهک اوزرینه تنفیذ ایلیمه امر ایلدکمی تاکه تمام اوله موافقت وفا ایلله و تجلی ایلمک

عهدمه دک و الجا ایلدوم ذمه ايله شرطی کندومدن ویردیکومی تاکه انوک اوزرینه حجة اُولنمیه امرومک مخالفتینه و مسلمانلرؤک اوزرینه واجبدرکه استأذان ایلمیه لر و عهدلرنی اتمام ایلیه لر اولکه اوللره ایتیمیشم تاکه وفا قاپوسنه داخل اوله لر و خیر اوزره باکا یردمجی^{۱۵} اوله لر اولکه انوک ايله اکتفا اولنمشدر و هرکیمکه بنم ینمده^{۱۶} بونا مستوجب اولورایسه معین اوله دعوتک اوزرینه و غیظ اوله تکذیب ایدنلره و شک ایدنلره و تاکه حجة اولنمیه نصرانی لره کمسنه نک اوزرینه که مسلمانلردندر^{۱۷} و هرکیمکه دین اسلامه ابتجال ایدرایسه ذکر ایلدیکومه خلافاً بو کتابده و اُللره وفا ایلمک بنم ینمده مستوجب و مستحق اولدوکلرینه و بو خصوص ایلکین^{۱۸} اتمامنه دعوت ایتیمیش اولور و زیاده ایدر مکارم اخلاق ایلکینه^{۱۹} امر ایدر و کُتُلککه^{۲۰} نهی ایدر و ایچنده دغرولقه^{۲۱} تابع اوله و حق ویرمک انشالله تعالی □ بشلدم ایچنده کندومک اوزرینه ویرم عهد و میثاقلری اوکه بندن سوال ایلدیر و دُکلی^{۲۲} اهل شیعتمدن مسلمانلردن که اوللره ویرم عهدالله و میثاقنی و ذمتمی و پیغمبرلرون و اصفیانون ذمتلرنی و اولیالرین مومن لردن و مسلمانلردن اوایلینده و اواخرینده و عهدمی و میثاقمی و شهادتی حق تعالی نک آلدوغی مرسل پیغمبرلرون اوزره و یاخود مقرب فرشته لروک اوزره طاعت حقدن اتوری و فریضه ویرمک الله تعالی نک عهدینه زیرا رعیتلرمدیر و اهل ذمتمدیر و اوزرلرینه بسطه ایاد ایلدیلر و بوندن اتوری رعایتلری اوزریمه واجب اولور و حفظ ایتمه لری دُکلی^{۲۲} مکروهلردن و اذا ایریشمیه کندولره تاکه بانا ایریشمینجه و یولداشلرومه که دین اسلامه نصرت ویرنلره و از لرلردن اذایی آیریریوم معیتلرنده اولکه^{۲۳} اهل عهد تحمل ایلیه غزا ایدنلردن ذکر ایده جکومدن ماعدا بو شرطک اجنده و هیچ اوزرلرینه جبر و اکراه اولنمیه بر نسنه نک اوزرینه بوندن و نه تغییر اولنه بیر اسقف اسقفلیغیندن و نه راهب رهبانلیغیندن و نه نصرانی نصرانی لیغیندن و نه زاهد صومعه سندن و نه سیاحت ایدن سیاحتندن و نه یقه^{۲۴} بر اوی بیعه لرینک ازلردن و دیارلردن^{۲۵} و نه ادخال ایلیه ازلردن بیر نسنه مسجلدروک بناسنه و نه مسلمانلروک قوناقلرنه^{۲۶} و نه معطل ایلیه اوزرلرینه بیر نسنه ناقوسلردن و دُرُشتم^{۲۷} عاقب ایله و سید ایله و عبدالیشوع و ابن حجن و ابراهیم الراهب و عیسی الاسقف ایله که جزیه ویره لر هر بر نصرانی اوزره هر ییلده تبلیغدن اتوز اوج درهم و ثلث درهم یعنی اتوز آقجه و بر آقجه مثلث و بونی اوزرلرینه مقاطعه و شرط ایلدوم و عهد مرعوب و سَجَل یا بیلمش و اونلره سته محفوظ اوله و اوکا دعا ادن اسلام ایله متمسک اولمش اولور و اجنده^{۲۸} اولان خیردن مستاهل و هرکیمکه بو یزدغوم^{۲۹} شرط ضایع ایدرایسه و خلاف ایدرایسه غیرسنه^{۳۰} و تعدی ایدرایسه امر ایلدیکومه آللهک عهدنی بوزمش اولور و میثاقنه بوزمش اولور و دینینه اهانت ایتیمیش اولور و لعته مستوجب اولور کرک پادشاه اولسون کرک غیرسی مومنلردن و مسلمانلردن و هیچ مخیر ایلیمیه بیر کمسنه مله نصرانیهدن خیر ایله اسلامه و نه مجادله ایلیه الا ایلک^{۳۱} ایله و شفقت قَنَدنی^{۳۲} اوللره کوستره و اوزرلردن کُتُلکی^{۳۳} و مظالم لری رفع و منع ایلیه نه رده بولنورلر ایسه و هر نه رده

اولورلر ایسه و اوللره اکر احتیاج اولورلر ایسه بیعلری موته لرینه و مصلحت دیرلرینه و صومعه لرینه و یا امور دینلرندن بیر مصلحت مسلمانلروک بر یردینه^{۳۴} و قوه اوله کندولره اکر ذمه اوزره یاطورلر^{۳۵} ایسه بیر ذم اوله امور مصلحتلری اوزره و ذمتلرنده اوله و وفا اوله اوللره و وهبه موهوبه اوله اوللره و الله و رسولدن ذمه اوله اوزرلرینه و هر کمسه بو شرطه مخالفت ایدر ایسه ظالم اولوری و پیغمبره عصیان ایتمیش اولور و ستندن^{۳۶} متخلف اولمش اوله و اتمامی لازمندنیر اوللره وفا ایلمک بو شرطلر ایله که اوللره شرط اُلنمشدر و امیرالمومنین اوزره علی ابن ابی طالب اونلره ایلدوکی عهده وفا کندی نفسی اوزره و مسلمانلروک اوزرینه رعایتی لازمدر و حفظلری و اوکا انتها اولنه دایما تاکه قیامت اولنجیه دک و دنیا تمام اولنجه و یزمیشدی بونی هشام ابن عتبه ابن الوقاص حضرة امیرالمومنین علی ابن ابی طالب حضورونده اولمشدر و بو دیر حزقیل ذی الکفل علیه السلامده واقع اولمشدر شهر صفر سنه قرق هجره دن □

نسخه خطوط المحتشمردن و شاهدلردن و نقبا دولت قاهره منصوره که شهادت لرینه دلالت ایدر □

ایضاحلار

- ۱ - بو سندی «فرمان» آدلاندیرماق دوزگون اولماز، سندین «هذا کتاب العهد» سؤزویله باشلانیدیغی بونون بیر «کتاب العهد یا عهدنامه یا آنلاشما» اولدوغونو آیدینجا گؤستریر.
- ۲ - حزقل (حزقیل) ذی الکفل: (Ezekiel, Ezechiel) بنی اسرائیل پیغمبرلریندنیر. توراتین انبیاء، سوره لرینین بیرى همین پیغمبرین آدینی داشیماقدادیر. قرآن مجیدده انبیاء، سوره سینده «ذالکفل» سؤزونه اشاره اولموشدور: «و اسمعیل و ادريس و ذالکفل کل من الصابرين». بعضی تاریخچیلر قرآندا آدی چکیلن ذولکفل پیغمبرین همان حضرت حزقیل اولدوغو فیکرینی ایرلی سؤرموشلر، بورادا ایسه «حزقیل ذی الکفل» سؤز بیرلشمه سی همین فیکری قطعیلشدیریر.
- ۳ - «کیشى» سؤزو اسکی تۆکجه ده اولدوغو کیمی، انسان، نفر، ناس معناسیندا ایشلنمیشدیر: ناساً من علماء النصارى.
- ۴ - صؤکره : سؤنرا.
- ۵ - دکیز : دنیز.
- ۶ - اصلدغی : ایسلادیغی.
- ۷ - بوزمیه : پوزمایا.
- ۸ - باکا : بانا، منه.
- ۹ - بوزمش کیبی در : پوزموش کیمیدیر.

۱۰ - دِلْدِمَكه : دِلْدِم كى .

۱۱ - اِشى : ايشى .

۱۲ - تۆركجه مصل (ميصمیل: تمیز، دورو)، ميصمیللاماق (تمیزلمک)، ميصمیللاشماق (تمیزلشمک)، مَصْمَلْجَه عهد اوله (عهداً مرعياً)، كسكىنلىكله، قطعته عهد اوله .

۱۳ - الولرنى : اولولارنى .

۱۴ - يَزْدُم : يازديم .

۱۵ - يردمچى : يارديمچى .

۱۶ - يَنِمْدَه : يانيمدا .

۱۷ - سنده «كى ارمنيلردندر» سۆزو گۆرونور، بو ايسه بللى سبيلردن سؤنرالار (سؤن ايگيرىمى ايلين ايچينده) متنين ايچينه يرلشديريلميشدير. اصلينده: «كه مسلمانلردندر». لئون ميناسانيين حاضيرلادىغى كيتابچادا نصرانيلردن موراد ارمنيلرين اولدوغو فيكرى ايرلى سؤرولموشدور. بو ايسه عهدنامه نين اساس فيكرينه تاماميله قارشيدير. هرگاه موراد ساده جه ارمنيلر اولسايدى، بو او آنلاما گلردى كى، حضرت امير عليه السلام ارمنيلرله باريش آنلاشماسينا گلْميشدير و باشقا نصرانيلره دؤشمن گؤزويله باخميشدير. بو ايسه او حضرتين مفكوره سينه تاماميله قارشيدير. عهدنامه نين ايچينده ده اونون ماده لرېنى ديشمه مك و پۇزماماق و آرتيرماماق و اسكىلتمه مك اؤزره تآكيد وار: «و دكيز اصلدغى ىرى و كوكدن اينان قطره دک و ىرده بتان نبتادن و كيجه يلدزينك آيدنلق ايلدوكى و يوريبانلره صباح كوروندوغى هيچ بر كِمسنه بوظميه و تبديل ايلميه و نه اجنده زياده ايده و نه نقصان ايليه زيرا اجنده اولان زيادت عهدمى فساد ايدر و اجندن اكسلمسى امانمى اكسلدور زيرا تبدىلى ايله لازم قيلوركه عذر ويرمك كندو ويرديكوم منوالى اوزره و هركيمكه كندو ملتدن باكا مخالفت ايدرايسه عهدالله بوزمش كيى در» .

۱۸ - اِيلِك : ايبىلىك، اِيلِكِن : ايبىلىگين .

۱۹ - اِيلِكِنه : ايبىلىگينه .

۲۰ - متنده: «كملكه»: چوخ احتمالاً گۆره «كُتْلِكِه» (كۆتولوگه) اولمايدير .

۲۱ - دؤغرولقه : دؤغرولوغا .

۲۲ - دُكلى: (تۆكنمك سؤزوندن) جميع، بۆتون، عموم. دُكلى عيسايلر (تۆكلى عيسائيلر)، بۆتون عيسائيلر .

۲۳ - ترجمه نين چاتيشماز جهتلىرىندن بىرى مترجمين عرب صرف- نحو نين قئيدنده اولماغيدير. مركب جمله لر عموميتله عرب دىل نين صرف- نحو قايدالارينا تابعدير: وكدت على نفسى العهد الذى طلبوا و ارادوا (و اوزرومه عهدى تآكيد ايلدوم اولكه استيوب دِلْدِكْلرنى). حال بوكى، بونون دؤزگون ترجمه سى بله اولماييدى: و ايسْتِيوب دِلْدِكْلرى عهدى اوزرومه تآكيد ايلدوم. متنين بىر چوخ حصه لر ينده عربجه نين باغلايىجىلارى اولان «الذى» و «التي» سؤزلىرى «اولكه» بيچيمينده ترجمه اولموشدور: ان يكملوا لهم العهد الذى

جعلته لهم: و عهدلرني اتمام ايليهلر اولكه اوللره ايتميشم. (دۆزگون افاده سي: و اوللره ايتديكوم عهدي اتمام ايليه لر). هابله: ليدعونوا من اعواناً على الخير الذي كافات به: و خير اوزره باكا يردمجي اوله لر اولكه انوك ايله اکتفا اولنمشدر. (دۆزگون افاده سي: و اکتفا اولنمش خيبرله باكا يردمجي اوله لر).

۲۴ - يقه : بيخا.

۲۵ : ديارلريندن : دئيرلريندن.

۲۶ - مسلمانلروك قوناقلرنه: قوناك سۆزو منزل آنلامينداير.

۲۷ - دُرُشْتُمْ : دؤروشدم. بير ترجومه چيليك سهوي اولماليدير. عربجه سينده «وَأَقْتُ» (موافقت ائتديم، آنلاشديم) سۆزو ترجومه چينين طرفيندن «وَأَقْتُ» آنلاشيلاراق «دُرُشْتُمْ» ترجمه اديلميشدير، حال بوكي، سۆزون دۆزگون ترجمه سي «اؤنلارلا آنلاشديم» اولماليدير.

۲۸ - سنده اؤچ نقطه لي ج حرفيندن و باشقا «عجمي» حرفلر (گ، پ و سايره) - دن استفاده اولماميشدير. قيد اتمك يئرینه دؤشركي، دده قورقود كيتابينين درئسدئن نسخه سينده چ و پ حرفي ايشلكدير، آنجاق گ حرفينه تصادف اديلمير (چال قيليجيني قارداش قازان يتديم، قۇپوز، چقورماق...). ديوان لغات الترك (ه. ق. ۴۶۷) - ده ايسه عجمي حرفلردن استفاده اولماميشدير. بو ايسه سندن يازيبا آليما تاريخيني هجري دؤردونجو يا بشينجي عصره عايد اتمك اؤچون توتارلي بير ثبوت اولاييلر.

۲۹ - يزدغوم : يازديغيم.

۳۰ - غيرسنة : باشقاسينا.

۳۱ - متنده نچه دؤنه «حُسن» و «احسن» سۆزونه قارشيليق اولاراق «ايي» سۆزو ايشلنميشدير و آذربايجانا مخصوص اولان «ياخشي» سۆزو ايشلنمه ميشدير. بيلديگيميز كيمي آذربايجاندا «ايي» سۆزو «ياخشي» سۆزونه نسبت داها اسكيدير. بوردان ايسه سندن قدمتي حاقيندا معين نتيجه لري چيخارماق ممكن دور.

۳۲ - قُنْدِي : فاناديني.

۳۳ - كُتْلُكِي : كۆتولوگو.

۳۴ - يَرْدِمِنِه : يارديمينا.

۳۵ - ياطورلر : ياتيرلار.

۳۶ - متنده: «ستندن متخلف اولمش اوله». چوخ احتماللا گۆره: «ستندن متخلف اولمش اوله» اولماليدير.

بسم الله الرحمن الرحيم

هذا كتاب العهد المكتوب بدير حزقييل ذى الكفل عليه السلام بحمد الله تعالى و على عبده ان ناساً من علماء النصرارى و اهل التقوة والمودة منهم و كان منهم العاقب والسيد و عبداليشوع و ابن حجن و ابراهيم الراهب و عيسى الاسقف و كان منهم اربعين نفساً من اكابر النصرارى من رغوانى رعاية عهدى والمعرفة بحقى والحفظ لما فارقونى عليه والاعانه لمن كان من رسلنا فى اطراف الثغور فاستوجبوا بذلك امنى و مودتى و وفائى لما عاهدتهم عليه و اعطيتهم من نفسى على جميع اهل الاسلام من مشرق الارض و غربها لانهم فى ذمتى ما دمت حيات و بعد وفاتى اذا امانى الله ما ثبت دين الاسلام و ما ظهرت دعوة الايمان لازم ذلك من عهدى و ميثاقى جميع ولاة السلاطين و غيرهم من المسلمين ما بك بحر صوفه و ما جات (جات؟) السماء بقطرة والارض بنبات و ما اعضات (اعضات) نجوم انليك ابلين الصباح تلسايرين (لسايرين؟) ليس لاحد نقضه و لا تبديله و لا الزيادة قيد و لا الانتقاص منه لاي الزيادة فيه تفسد عهدى والنقصان منه ينقض امانى و لاي تبديله يلزمين العذر (عذر: خيانت، ايلقارى پوزماق) على ما اعطيت على نفسى و من خالفنى من اهل ملتى فقد نكث عهدالله تقدس اسمه و اظل (اضل؟) من ميثاقه و صارت عليه حجت الله و كفى بالله شهيدا و ان السيد والاسقف والمذكورين و اكابرالنصرارى التمسوا كتابنا ليكون عهدا و ميثاقا لجميع النصرارى انقا (؟) طئين تحت ظل الاسلام و فيه امانة و كفايت بينهم و بين المسلمين عهداً لهم ابداً و وفا منى بما عاهدتهم عليه و اعطيتهم من طيب نفسى واجبت بذلك ان اتهم الضيعه فى الذمة من كانت حاله حال استقامت فيماينى و بينهم و كفى الاذيه عنى و عن اهل مذهبى و ان اجعل ذلك شرطاً و عهداً مرعياً و اماناً معروفاً يمثله المسلمون يأخذ به المومنين (المومنون؟) فاحضرت ذلك روساء المسلمين و افضل اصحابى و (؟) وكدت على نفسى العهدالذى طلبوا و ارادوا و كتبت لهم شرطاً يكون عند اعقابهم بهم (؟) فاذا نكث احدالعهد ليضهروه (ليضهروه؟) عندالمسلمين من كان منهم سلطاناً او غير سلطان و ان على السلطان انفاذ ما امرت به ليستكمل موافقة الوفا و التجلى الى عهدى و الجات الذمه والشرطالذى اعطيت من نفسى ليلا تكون الحججة عليه بمخالفة امرى و على المسلمين واجب ان لا باذنههم و ان يكملوا لهم العهدالذى جعلته لهم ليدخلوا فى باب الوفا و ليدعونوا من اعواناً على الخير الذى كافات به ضمن استوجب ذلك عندى و معين عوناً على الدعوة و غيظاً لاهل التكذيب والتشكيك و ليلا ... يكون الحججة لاحد من اهل النصرانيه على احد لمن بتجك دين الاسلام مخالفة ما وصفت فى هذاالكتاب والوفا لهم بما استوجبو عندى و استحق و كان ذلك يدعوا الى استتام المعروف و يحسن الى مكارم الاخلاق و يأمر بالحسنى و ينهى عن السوء و فيها اتباعالصدق و ايتان الحق انشالله

تعالى فبدات فيه باعطاء العهد على نفسى والمواثيق التى سالو (سالوا؟) عنى و من جميع اهل شيعتى من المسلمين بان اعطيهم عهدالله و ميثاقه و ذمتى و ذمة الانبيائه و اصفيايه و اوليائه من المومنين والمسلمين فى الاولين والآخرين و عهدى و ميثاقى و اشهد ما اخذالله على نبى مرسل او ملك مقرب من حق الطاعة و ايتان الفريضة والوفا بعهدالله لانهم رعيتى و اهل ذمتى و ايدادوا البسطه عليهم و بذالك يحسب على رعائتهم و هفظهم (حفظهم؟) من كل مكروهه و لاتصل الان ايتهم حتى يصل ذالك الى دالى اصحابى الذابين من ينصه الاسلام و ان اعزل عنهم الا اذا فى اللون (اللون؟) الذى يحمل اهل العهد من الغاذيه سوا اذكره فى هذا الشرط و ليس عليهم قهرا و لا اكراه على شىء من ذالك و لا تغيير اسقف عن اسقييه و لا راهب عن رهبائته و لا نصرانى عن نصرانيته و لا زاهد عن صومعه و لا ساير عن سياحته و لا يمدر بيت من بيوتى بيعهم و دياراً لهم و لا يدخلون شىء من بيوتهم فى بناء المساجد و لا فى منازل المسلمين و لا يعطل عليهم شىء من نواقسهم و وافقت العاقب والسيد و عبداليشوع و ابن حجن و ابراهيم الراهب و عيسى الاسقف ان يدا الجزيه من كل نصرانى كل عام مبيع ثلاث و ثلاثين درهماً و ثلث فضته و جعلت ذالك عليهم مقاطعه و شرطاً لهم و عهداً مرعياً و سجلاً منشورا ستة لهم محفوظة من دعاها كان بالاسلام مستمسكاً و لما فيه من الخير مستاهلاً و من ضيع هذا الشرط الذى كتبتة و خالف الى غيره و تعدى فيه ما امرت كان لعهدالله ناكثاً و لميثاقه ناقضاً و بديت (و بدينه) مستهيناً و للعة مستوجباً سلطان كان او غيره من المومنين والمسلمين و لا يخير احد كان على ملة النصرانيه كرهاً على الاسلام و لا يجادلوا الا بالاحسن و يخفض لهم جناح الرحمة و يكف عنهم ايدى المكروه حيث و كانوا و لهم ان يحتاجو (يحتاجوا) فى موته بيعهم و مصلحة دياراتهم و صوامعهم او شىء من مصلحة دينهم الى ... من المسلمين و تقوية و قدرا على ذمه و ان تعانو (تعاونوا؟) و لا يكون ذالك عليهم ديناً بك تقويته على مصلحة امرهم و ذمتهم و وفا لهم و وهبة موهوبته لهم و منه لله و لرسولك عليهم و من خالف هذا الشرط كان ظالماً و لرسولك الله و من ذمته متخلفاً و لا يسعه الا الاتمام والوفا لهم بهذه الشرايط التى شرطت لهم و على اميرالمومنين على ابن ابى طالب على نفسه و على المسلمين رعاية ذالك و حفظ والانتها اليه ابدا حتى تقوم الساعة و تنقضى الدنيا و كتبه هشام ابن عتبة ابن الوقاص بحضرة اميرالمومنين على ابن ابى طالب و ذالك من دير حزقيل ذى الكفل عليه السلام فى صفر سنة اربعين للهجرة والحمد لله تعالى

نسخة خطوط المتحسين والشهود و نقبا الدولة القاهرة النصورة الدالة على شهادتهم

- حزقیل مقاوله سی چاغداش آذربایجان دیلینده

بسم الله الرحمن الرحيم

بودور، هجرتین قیرخینجی ایلینده، الله تعالی نین و بنده سینین حمدی اؤزره، حزقیل ذی الکفل علیه السلامین دئیرینده یازیلیمیش اولان عهدنامه. عیسائیلرین علمالریندن و اهل تقوادن و موؤتدن اونا اعتماد و اشراف ائله دیلر، او جمله دن عاقب و سید و عبدالیشوع و ابن حجن و ابراهیم راهب و عیسی الاسقف و اونلارلا یاناشی عیسائیلرین اکابرلریندن اولان قیرخ نفر کی، عهدیمین رعایتینه و حقیقی تانیماغا رغبت گوؤستردیلر و حفظ اوزریمه مفارقت ائله دیکلری اؤچون و سرحدلره گوؤندردیگیمیزده بیزه یاردیمچی اولدوقلارینا گووره امانیم و موؤتیم و صداقتیمه لایق اولدولار و مشرقدن مغربه دک یاشایان بوؤتون مسلمانلار کیمی اونلار دا، نه قدر کی من یاشاییرام و تانرینین امری ایله وفات اتدیگیمدن سونرا، نه قدر کی اسلام دینی ثابتدیر و نه قدر کی، ایمان چاغیریشی دوام ائدیر، منیم ذمتیمده اولاجاقلار. بو عهد و میثاقه رعایت ائله مک بوؤتون مسلمانلارا، هارالاردا کی، دنیز یئری ایسلادیر و گوؤیدن قطره لر ائیر و یئرده بیتکیلر بیتیر، و هارالاردا کی، اؤلدوزلار یولچولارلا یول گوؤسترنلیک ائدیر، هامی اؤچون، ایستر پادشاه اول، ایستر غیر پادشاه، هامیا لازمدیر بیر کیمسه اونو نقض ائتمه مه لی، اونو دییشمه مه لی، قئیدلرینی آرتیرمالی و اوندان نه ایسه اسکیلتمه مه لیدیر، چونکی اونا بیر شئی آرتیرماق عهدیمی پوزماق، اوندان بیر شئی اسکیلتمک ایسه امانیمی نقض ائله مک و اونو دییشمک اؤز طرفیمدن وئردیگیم عهد خیانته آنلامینا گلیر. اؤز ملتیمدن هر کیم منه قارشى چیخیرسا، اؤلو تانرینین حجتی اؤزره و اؤنون شهادتی ایله آدی گوؤزل تانرینین عهدینی پوزموش و میثاقیندان آزمیش کیمیدیر. و سید و اسقف و عیسائیلرین آدی چکیلن اکابرلری، ایستدیلر کی، بو عهدنامه بوؤتون عیسائیلرین ایچینده و اسلامین کولگه سی آلتیندا یاشایانلار اؤچون بیر ایلقار اؤلسون و بو عهدنامه اؤزره اونلار دا مسلمانلار کیمی مسئولیت داشییر و اونلار اؤچون بیر همیشه لیک عهد و منیم اؤچون کونوللو اولاراق وئردیگیمه صداقت بلگه سیدیر و دیله دیم کی، بوؤنونلا ذمتیمده اولان ایشى بیتیرمیش اولام. منیمله اونلارین آراسیندا هر کیم کی، دؤزگون یولدا یوروسه و منی و اهل مذهبیمی ایذا، اتمکدن آل چکسه، بو شرطی و آیدین عهدی و بللی

امانى قۇيورام كى، بۆتون مسلمانلار و مومنلرە اۆرنك اۆلسون. و مسلمانلارین بۆيوك باشلارینی و اۆز يۆلداشلاریمین اۆلولارینی چاغیردیم و مندن ایسته دیکلری عهدی اۆنلار تآكید ائتدیم و گله جك نسیلرینده قالسین دئیە اۆنلار شرط یازدیم. و هر كیمسه بو عهدی پۆزسا، ایستر پادشاه اۆلا، ایستر غیر پادشاه، مسلمانلار تانیتدیریلسین. پادشاهلار ایسه، موافقت وفا ایله تمام اۆلسون دئیە، امریمی یثرینه یتتیرسینلر و عهدیمه یۆكسك قیمت و ثرسینلر. و منیم امریمه قارشى مخالفت اۆچون هر هانسی بیر حجت اۆلماسین دئیە اۆز طرفیمدن و ثردیگیم ذمەیه و شرطه الجا ائتدیم. و وفا قاپیسینا داخل اولماق اۆچون و خیر اۆزره منه یاردیمچی اۆلماق اۆچون مسلمانلار و اجیدیر كى، اۆنلاری سیخیتیدا قۇیماسینلار و اۆنلارلا باغلادیغیم و كفايتلندیگیم عهدی تمام ائتسینلر و بونا مستوجب اۆنلار و منیم چاغیریشیما یاردیمچی اولانلار تانینسین و تكذیب ائدنلر و شبهه ائدنلرە قارشى غضب اۆلسون و نصرانیلر مسلمانلاین قارشیسیندا بو عهدنامه نین مضمونونا ضد اۆلاراق هر هانسی بیر حجتە معروض قالماسینلار و منیم یانیمدا مستوجب اۆلدوقلارینا و حق ائتدیکلرینه وفا اۆلسون، بو ایسه، آلاە دئین اۆلسا، یاخشیلیغی اتمام ائتمگه و اخلاق کرامتینه چاغیریش و کۆتولوکدن چکینمک و بونونلا دؤغرولوغا تابع اۆلماق و حقى قۇروماق آنلامیندادیر. و اۆده مگه باشلادیم آلاھین عهدینی و میثاقینی و اۆز ذمتیمی و پیغمبرلرین و اصفیانین و اولیانین ذمتینی كى، مندن و اهل شیعتیمدن اۆلان بۆتون مسلمانلاردان ایسته میشدیلر. و آلاھین اۆز گۆندریدیگی نبی ایله و یاخین مَلکَلری ایله اطاعت بۆرجونو یثرینه یتتیرمک اۆزره باغلادیغی عَهدە شاهد کئچیرم كى، اۆنلار منیم رعیتیم و ذمت اهلیمدیرلر و من اۆنلارین ایشینده آچیلیش یاراتمالی و اۆنلاری بۆتون مکروهلاردان قۇرومالییام و بو هدف اؤغرונدا چالیشماقدان بیر آن دایانمایاجام. و اونلاردان بیرینین اۆزرینه بو سبیدن قهر و اجبار یۇخدور و اۆسقوف اۆسقوفلوغوندان، راهب راهبلیگیندن، نصرانى نصرانیلیگیندن، زاهد صومعه سیندن و سیاحتچی سیاحتیندن محروم اۆلممالیدیر. و اۆنلارین ملکیتینده اۆلان ائولردن و اۆنلارین دئیرلریندن بیر شنى مسجدرلرە یا مسلمانلارین ائوینه داخل اۆلممالی و هچ کیمسه اۆنلارین ناقوسلاریندان بیرینی سۇسدورمامالیدیر. و عاقب و سید و عبدالیشوع و ابن حجن و ابراهیم الراهب و عیسی الاسقف ایله راضیلاشدیم كى، هر نصرانى، اۆچده بیرى گۆموش اۆلماق شرطیله، ایلدە اۆتوز اۆچ دیرهم، یعنی اۆتوز آقجا و بیر آقجانین اۆچده بیرى، جزیه و ثرسین، و بونو اۆنلارین اوزرینه مقاطعه و شرط ائله دیم و یازیلی اۆلاراق یایدیم و کسکین عهد باغلادیم.

آذربایجان

اونسو محروم ائله‌دی باغ و گولوستانیندان
او گۆزل جنتده آرتیق هئج اومیدی قالمادی
ارضده یوخدور بئله جنت، بئله یئر دوغرودان
هئج تسایلماز اوردا انسه‌ارین سنین
ارضده آییری بهشتیم وار سانا
یئرده ده خلق ائیلهدیم حوریلری
اوردا دا جنت کیمی گوللر- گولوستانلار دولو
دیقت ائیله ذوق ایله آدمله حوا دینله‌دی
هر طرفده ناز ایله دورموش گۆزل جئیرانلاریم
هر فیرشته ایذن ایستر اوردا بیر گون قالماغا
ارضه ائنسن سن گوررسن مولک آذربایجان
یوز بهشتدن یاخشی بیر یئر جان و دلدن سنودیلر
بۆلمه‌سیله گرچی آبیرومیش دئییبل بیر میلتی
تورپاغی، باغی، گولوستانی، بوتون اینسانلاری
هر یئری جنتده کی باغ و گولوستانلار کیمی
چوخ شوکور سن بیزلره وئردین بهشتی بیر داه
هر یئری جاندیر و یا جاناندیر آذربایجان

تانری قوودو آدمسی روضه‌ی رضوانیندان
امرگلدی ائن یئره آدمله حوا آغلادی
اؤز غمیندن آغلایان حوا سوروشدو تانزیدان
اوردا یوخدور بورداکسی حوریلرین
تانری حوایا دئدی چوخ آغلاما
گۆردویون جنتده کی نعمتلی
اوردا دا باخسان گۆررسن باغ و بوستانلار دولو
بو بهشتین ایسمی آذربایجاندیر سوئله‌دی
بو گۆزل یئرده منیم حوریلریم غیلمانلاریم
حسرت ائیلر جنتین حوریلری بو تورپاغا
غشیدن حوایا بیردن امرگلدی تانزیدان
ائندیلر سا مولک آذربایجانی گۆردولر
گۆردولر جوشغون آراز بۆلموش مقدس جنتی
هر یئری گولله دولو جنت کیمی جئیرانلاری
فیزلاری، اوغلانلاری حوری و غیلمانلار کیمی
ذوقدن آدمله حوا سجده ائتدی آلاها
در حقیقت جنت اعلادیر آذربایجان

دۆکتور احمد فروغ

آوریل ۱۹۹۹

آجی ایتگی

آذربایجان جمهوریتی علملر آکادئمیاسی پرئزیدئنٹی پروفیسور فرامرز مقصودوف وفات ائتدی.

آلدیغیمیز خیره گۆره آکادئمیک فرامرز مقصودوف مؤسکروا دا بیر جراحی عملیاتیندان سونرا آلاهیین رحمتینه قۇوشموشدور.

پروفیسور فرامرز مقصودوف بیر موڈتدن بری بارساق تۇمۇرونندان (کانستر) ناراحات ایدی و موسکروادا اونو ایکی دفعه عملیات ائتمیشدیلر. باکیدا آکادئمی موحیطینده هرکس اونون ساغالیب، وطنه قایتماسینی گۆزلرکن اونون آجی اولوم خبری گلدی.

رحمتلیک فرامرز مقصودوف نخجوانلی و خان عایله سینه منسوبدو. واختیله نخجواندان ایرانا گلیب ایران اورده سۇندا سرهنگ (پالکۆونیک) روتبه سیله خیدمت ائدن و سونوندا اشرارلا محاربه ده

شهید اولان کلبعلی خانین یاخین قوهومو ایدی. او، باکیدا سون دفعه گۆروشوموزده منندن کلبعلی خان باره ده معلومات ایسته میشدی. من ده دوکتور رحیم رئیس نیا واسیطه سیله بو معلوماتی اله گتیر میشدیم. حثیف کی، عۇمرو وفا ائتمه دی و حسرتله گۆزله دیگی بو مقاله نی اوخویا بیلمه دی. بیز بو مقاله نی آنا دیلیمزده وارلیقدان نشر ائده جگیک چونکی کلبعلی خان بیزیم تاریخی شخصیتلریمیزدن دیر و اونون حقیقنده ایندییه قدر آنا دیلیمیزده بیر یازی نشر ائدیلمه میشدیر.

رحمتلیک فرامرز مقصودوف بۆیوک ریاضیاتچی اولماقلا یاناشی عئینی زاماندا چوخ گوجلو حافظه یه مالیک ایدی و مینلرله شعر (بئیت) ازیر بیلیردی.

بو آجی ایتگینی اونون عایله سینه، آذربایجان آکادئمی اعضاسینا و ضیالیلارینا باش ساغلیغی و ثریر، اولو تانریدان اونا رحمت و قالانلارینا صبر و دؤزوم دیله بیرم. روحو شاد اولسون، نور ایچینه یاتسین.

وارلیق درگیسی طرفیندن

دوکتور جواد هیث

موسیقی ایرانی یا موسیقی های ایرانی؟

● مسعود فیوضات

موضوعی که سالیان دراز، هرگز بحثی عمیق بر روی آن بعمل نیامده است و زوایای مختلف آن بدرستی گشوده نشده است، موضوع فرهنگ موسیقی مردمان ساکن در ایران میباشد.

همانگونه که میدانیم، همواره با موضوع "موسیقی مردمان غیر فارس ایرانی" بعنوان "موسیقی محلی" برخورد شده است در حالی که عبارت «موسیقی ملی ایران» یا «موسیقی ایرانی» یا «موسیقی اصیل ایرانی» صرفاً به آن نوع موسیقی اطلاق شده که عمدتاً اشعار، تصانیف، آهنگها یا اجرای آوازهای مقامی آن بزبان فارسی صورت میگیرد. با در نظر گرفتن موضوع اشتراک همه ملتهای مشرق زمین شامل ایران کنونی، کشورهای عربی، ترکیه،

کشورهای موجود در منطقه قفقاز، آسیای میانه، افغانستان، پاکستان، هندوستان و سایر مناطق در گنجینه موسیقی مقامی که نام دستگاهها و شعبات و گوشه‌ها نیز متأثر از این اشتراک میباشد و غالباً نامهای جغرافیایی را مانند بیات ترک، بیات کرده، بیات اصفهان، عراق، هراتی، بیات شیراز، شوشتر، برقع، هور (وجود اسامی و لغات فارسی، عربی، ترکی و.... و ترکیبی از آنها) را منعکس می‌سازد می‌توان نتیجه گرفت که گنجینه موسیقی مشرق زمین، دستاورد بزرگ فرهنگی - معنوی و میراث مشترک ملل شرق میباشد که در رشد و تکامل آن، همه این ملتها سهیم بوده‌اند و از مقاطع تاریخی بخصوصی، هر ملتی با توجه به مشخصه‌های فرهنگی، جغرافیایی، اجتماعی و پسیوکولوژیک خود در سمت و سویی ویژه و منطبق با شرایط خود، آنرا بسط و توسعه و تکامل

بخشیده است. بنابراین ملت بخصوص در شرق نمی‌تواند ادعای توارث، تعلق یا مالکیت در این گنجینه را بنماید. در کشور ما ایران، مردمان و اقوام متنوعی زندگی میکنند که موسیقی آنها نیز جزو خانواده بزرگ موسیقی ملل

شرق محسوب می‌گردد. بنظر نگارنده اکنون زمان نگرش مجدد به مفهوم «موسیقی ملی ایران» یا «موسیقی ایرانی» که صرفاً مسأوری با موسیقی فارسی بیان می‌گردد، فرا رسیده است. از آنجایی که مردم ایران را فقط ملتی تشکیل یافته از مردمان فارس زبان نمی‌توان در نظر گرفت، بنابراین اطلاق موسیقی مربوط به مردم فارس را نیز نمی‌توان بعنوان «موسیقی ملی ایران» یا «موسیقی ایرانی» معرفی نمود. زیرا حقوق معنوی و فرهنگی مربوط به سایر اقوام و مردمان ایرانی شامل کردها، عربها، بلوچها، آذربایجانیها و سایر مردم ترک زبان (مانند ترکان ساوه، همدان، ترکمنها، قشقایها و...) در این میان نادیده گرفته میشود. بعنوان مثال در مورد موسیقی آذربایجانی نمی‌توان ادعا کرد که این موسیقی محلی میباشد. زیرا موسیقی آذربایجانی با توجه به سابقه تاریخی آن، راهی بسیار پر افتخار در پیچ و خم زمانه و تاریخ مردم آذربایجان را پیموده و با گذر از آزمون‌های دشوار و تلخیها و شیرینیهای بیاد ماندنی، پروسه تکاملی خود را طی کرده است.

صرف نظر از موضوع مرزهای جغرافیایی - سیاسی، موسیقی آذربایجانی دستاورد و میراث معنوی و فرهنگی همه مردم آذربایجان است. در ارزیابی دستاوردهای فرهنگی - هنری و معنوی، دخالت دادن مسأله مرزهای سیاسی - جغرافیایی مصداق ندارد. زیرا بقول اندیشمند بزرگ، پدر علم ارتباطات ایران و استاد زبان و ادبیات ترکی مرحوم پرفسور حمید نطقی: «فرهنگ مرز نمی‌شناسد، مرزها مربوط به امور سیاسی هستند که قابل تغییر میباشد، اما فرهنگ مردمان مرزها را در می‌نوردد». این موضوع در مورد فرهنگ موسیقی سایر مردمان ایران نیز صدق میکند. مثلاً موسیقی مردم کرد میراث مشترک کردهای ایران، ترکیه، عراق و سوریه میباشد، یا موسیقی ترکمنی، هم متعلق به ترکمنهای ایران بوده و هم به ترکمنهای جمهوری ترکمنستان.

با توجه به موارد یاد شده و با درک رسالت و آرمانهای دموکراتیک انقلاب اسلامی در توجه به حقوق فرهنگی کلیه مردمان ایران که در اصل ۱۹ قانون اساسی مان متجلی گردیده است، لازم است موسیقی مردمان مختلف این مرز و بوم بشکل مناسبی مورد ارزیابی قرار گیرد. بعنوان مثال در خصوص موسیقی آذربایجانی، ایجاد مدارس و هنرهای موسیقی مستقل با حمایت دولتی با استفاده از استادان جمهوری آذربایجان و ایران برای تدریس در رشته‌های مختلف و سبکهای متنوع، تخصیص امکانات لازم برای تشکیل گروههای رقص و موسیقی و برگزاری کنسرتها در داخل و خارج، استفاده عادلانه و متناسب از موسیقی آذربایجانی و موسیقی سایر اقوام رسانه ملی صدا و سیما و نیز شکل‌گیری «خانه موسیقی ایران» بر اساس تفکیک به شعبات مربوط به موسیقی اقوام و ایجاد هیئت مدیره‌ای مرکب از نمایندگان آن شعب از جمله این موارد میباشد. این می‌تواند تجلی بسیار بارزی از مقوله گفتگوی تمدنها گشته که آغاز آن از داخل کشور زمینه تسری بین‌المللی آن را نیز فراهم می‌آورد.

آنا يوردوم

گۈزۈل آنا يۇردوم آذربايجانيم
گۈزۈل آجديم حياتا قوجاغيندا من
كيرييب دۈنموشدوم قاردان كولكدن
اۋد آلديم آليشديم اوجاغيندا من

اوجاليق اۋيرنديم ساوالانيندان
شانلى تاريخيندن آخمش قانيندان
جقه سۆز بسله ين تئل كامانيندان
بولبوله دۈنموشم بوداغيندا من

تاينماميش مين بير هونرين واردير
غثيرتلى قيزلارين، قوچ ارين واردير
ظولمت باغرين سۆكن سحرين واردير
ايدن وئر سيغينيم بوجاغيندا من

گلميشم آنالار گۈزون سيليم من
هۈرومچك تۈرونون ايزين سيليم من
سازيندا تئلرين تۈزون سيليم من
گلميشم خال اولام ياناغيندا من

ستلر ساراسيني اتل خاطيرلاير
ساجلاريني هۈرور، آراز آغلاير
نجابتلى گلين طولمو باغلاير
داغلييام اتليمين بوداغيندا من

قوماكي، قوزغونلار يورد سالا سنده
گلينلر ايناسى تۈز آلا سنده
آنالار كۈنولو قوجالا سنده
تئلين پريشانسا، داراغيندا من

سۈنمه ين آلولو اوجاق سنده دير
قوشا كۈنولره بوجاق سنده دير

وطنچين جان وئرن قوچاق سنده دير
بوى آتيم قوى ايستى قوجاغيندا من

«شهریار»، یوردوسان قهرمان دیار
«ختائی»، «نسیمی»، «فضولی» یه یار
«مهستی»، «ناتوان»، «گولگون» بیر عیار
تاپمیشام دونیالار واراغیندا من

تاجی نین قاشیندا بوزلار سونگو تک
قاماشیر گونه شین گوزو گورونجک
چوللرین بئجه ریر گول اتک - اتک
قیزیلسان گوزه لیم سوراغیندا من

«کوراوغلو»، «بابک» لر، «نبی» لر یوردو
قویماریق گوز آچا سنده هئچ قوردو
آزادلیق تملین «ستارخان» قوردو
سییرلیمیش قیلینجام سیناغیندا من

چال عاشیق اونوت گل دؤران غمینده
یاندر «دیلمینده»، یان «کرمینده»
فانی دونیا یا گول، آخیر دمینده
قوی گولوم کدرسیز خوش چاغیندا من

چال عاشیق قاریشسین نغمه لر سئله
داغلاردان داغلارا اوبایا، ائله
آرزیلار، حسرتلر، قوی گلکسین دیله
ایچیم سئوگی سویو چاناغیندا من

دان عاشیق اوزوندن، دار دونیانی دان
آلدانما قئینه، باش ایمه بیر آن
چیرکین ئیتلری سسله بیر قان - قان
چال عاشیق شعر اولوم بوداغیندا من

جنت سویو آخیر چشمه - چایندان
بورا آذربایجان، جانانه دیر جان
«آفاق» بن عشقی سن قوی ییلسین جاهان
قوی اولوم وطنین آیاغیندا من.

● فریا ابراهیمی «آفاق»

قره باغ در عهد نادر شاه

● صمد سرداری نیا

با سقوط اصفهان، پایتخت صفویان و تسلط افغانه بر ایران، هرج و مرج عجیبی سراسر کشور را فرا گرفت. افغانها که در آغاز می‌خواستند، خود را از تسلط صفویان رها کنند بعد از قبضه کردن قدرت، شروع به توسعه قلمرو خود کردند و در این راستا ستم را از حد گذراندند. در این آشفته بازار، همسایگان نیرومند ایران نیز چون وضعیت را این گونه دیدند، شروع به دست درازی به مرزهای ایران کردند. دولت‌های روسیه و عثمانی در غرب و شمال غرب ایران که از دیرباز چشم طمع به این خطه داشتند، مناطق مختلف آذربایجان را مورد تعرض قرار دادند و بخش‌هایی از آن را به تصرف خود در آوردند.

در این شرایط حساس تاریخی بود که نادرقلی افشار از میان توده مردم قد برافراشت و در یکی از پر آشوبترین و پیچیده‌ترین گذرگاه‌های تاریخ میهنش نقشی تاریخ ساز^(۱) کرد و نه تنها کشور ایران را از دست اشغالگران نجات داد، بلکه توانست غرور ملی تحقیر شده هموطنانش را مجدداً به آنان بازگرداند و شخصیت خرد شده ایرانیان را احیاء نماید.

"نادر از طایفه کوچک قرخلو است از ایل افشار و افشارها دسته‌ای هستند از ترکمانان و یا اوغوزان که مقارن استیلای مغول بر ترکستان از آن دیار مهاجرت کرده در آذربایجان متوطن شدند و در این سرزمین بودند تا آن که شاه اسماعیل اول، ایشان را کوچانده در ایبورد خراسان مقیم نمود. ایل افشار ایام تابستان را در ایبورد و زمستان را در دستجرد از محال دره گز بسر می‌بردند و در همین محل اخیر است که نادر در محرم سال ۱۱۰۰ از مادر بوجود آمده و به همین علت، نادر بعدها در آنجا عماراتی ساخت و دستجرد، مولودخانه نامیده شد."^(۱)

دکتر لاکهارت از ایران‌شناسان معروف، در یکی از سخنرانی‌های خود در ژوئن ۱۳۱۷ در انجمن همایونی آسیای مرکز لندن، درباره نادرشاه به یک نکته جالب اشاره میکند. وی میگوید: "پس از مشهور شدن نادر، هر کشور و شهری در صدد برآمد، نادر را به خود منتسب سازد و افسانه‌هایی برای چسباندن این انتساب در خارج و در داخل ایران جعل شد. تا آنجا که ایرلندیها هم نادر را از خودشان دانستند. به این قسم که نادر بعدها چنانکه میدانیم به "طهماسبقلی خان" مشهور شد و ایرلندیها آترا تحریف کرده "توماس اوکلی" گفته، نادر را ایرلندی دانستند."^(۲)

۲- نادرشاه - با دیباچه احمد کسروی - ص ۱۷۳.

۱- عباس اقبال - تاریخ مفصل ایران - ص ۷۱۰.

پس از سقوط اصفهان به دست محمود افغان، دولتین روس و عثمانی، دست‌اندازی به خاک ایران را آغاز کردند. "در ژوئیه ۱۷۲۲ میلادی، نیروی دریائی روسها به فرماندهی خود پتر اول، راهی سمت جنوب گردید... دولت عثمانی به لشکرکشی‌های روسها و تصرف سواحل بحر خزر توانست بی‌اعتنا بماند و در سال ۱۷۲۳ به ماورای قفقاز نیرو فرستاد. نهایت در سال ۱۷۲۴ میلادی، بین روسیه و دولت عثمانی قراردادی منعقد شد که به موجب آن، ماورای قفقاز، بین روسیه و عثمانی تقسیم گردید. به موجب این قرارداد، دولت عثمانی، تصرف سواحل بحر خزر از طرف روسیه را به رسمیت شناخت و متقابلاً دولت روسیه متعهد شد که به اشغال مابقی نواحی ماوراء قفقاز از طرف عثمانی مخالفتی نکنند... همه مردم آذربایجان با همراهی ارمنیها و گرجیها بر علیه عثمانیها مبارزه میکردند. نهایت عثمانیها به حساب تلفات سنگینی که دادند توانستند گنجه، تبریز، خوی، اردبیل و سایر شهرهای آذربایجان را تصرف نمایند."^(۱)

قبل از آنکه نادر، به دفع افغانه مبادرت ورزد، از روسیه واگذاری ولایات ساحلی بحر خزر را که این دولت تصرف کرده بود خواستار شد. دولت روسیه هم در این ایام به علت تلفاتی که از بدی آب و هوای سواحل بحر خزر به سپاهیان روسی وارد آمده بود خود به تخلیه این ایالات میل داشت، ولی چون نمی‌خواست که عثمانی آن نواحی را متصرف شود به شاه طهماسب پیغام داد که به گرفتن آنها اقدام نماید.

"در سال ۱۱۴۵ نمایندگان ایران و روسیه در رشت معاهده‌ای بستند و روسها به موجب آن تمام اراضی ایران را که در جنوب شهر سالیان و نهر گُر بود فوراً به ایران برگرداندند ولی تخلیه دریند و باکو را موکول به وقتی کردند که ایران ایروان و قفقازیه را از عثمانی پس بگیرد و راه استیلای ایشان را به سواحل بحر خزر ببندد. این دو ولایت هم در سال ۱۱۴۷ پس از آنکه نادر شاماخی و داغستان را فتح نمود در نتیجه معاهده دیگری به ایران پس داده شد"^(۲)

نادر پس از مطیع کردن طوایف مستقر در خلیج فارس در اوایل بهار سال ۱۱۴۷ هـ.ق. نماینده‌ای همراه عبدالکریم افندی قاضی عسکر دولت عثمانی پیش عثمانیها فرستاد و پیغام داد که:

"مقصود ما، ولایات آن طرف آب ارس است. اگر به تصرف دادند فبهاالمراد، والا مهمان‌پذیر باشند که خود در این اوقات انشاءالله تعالی و تقدس، به ملاقات ایشان رسیده، بنای کار را می‌گذاریم."^(۳)

این پیام در شرایطی تسلیم سفیر عثمانی شد که "شاهزاده سرگئی دیمیتروویچ گولیتزین" یا بقول میرزا مهدی خان «کتاس» نماینده سیاسی و کهنه‌کار روسیه نیز به ایران آمده و طبق دستور نادر همه جا در مرکب او بود.^(۴)

در اردبیل معلوم او شد که پاشایان عثمانی از قبول مصالحه‌ای که او و احمد پاشا بسته بودند استنکاف دارند و دولت عثمانی نیز عبدالله پاشا کوپرلی‌زاده والی مصر را با لشگری تازه به سمت ایران روانه داشته و اختیار جنگ و صلح را به داده بودند.

عبدالله پاشا از نادر دو سال برای تخلیه ولایات غربی ایران مهلت خواست. خان افشار بلاتامل از اردبیل به شیروان که تحت تسلط سرخا‌پخان لگزی دستنشانده سلطان عثمانی بود تاخت و در ۲۵ ربیع‌الاول ۱۱۴۷ از نهر کر

۱- تاریخ آذربایجان - پیشین - ص ۱۱۹. ۲- اقبال - پیشین - ص ۷۱۵.

۳- میرزا مهدی خان استرآبادی - جهانگشای نادری - ص ۲۲۹.

۴- پناهی سمنانی - نادر شاه - ص ۱۳۳.

گذشته داخل شاماخی شد و سرخای گریخت و از پاشایان مقیم تفلیس و گنجه کمک خواست. خان افشار سردار معروف خود طهماسب قلی جلایر را که از کار فارس و دفع محمد خان بلوچ فارغ شده بود به تعاقب سرخای فرستاد و سرخای پس از یکی دو شکست دیگر که از دست سپاهیان ایران یافت به بلاد چرکس گریخت و داغستان به تصرف درآمد و خان افشار از همانجا طهماسب قلیخان جلایر را به سرداری قندهار فرستاد خود به فتح گنجه رفت و صفی خان بغایری را هم به محاصره تفلیس فرستاد.^(۱)

"نادر چند نفر از اعیان ولایت قره‌باغ را به رسالت نزد گنجعلی پاشا^(۲) و قوچعلی پاشا بیگلر بیگیان آن حدود فرستاده نامه‌ای مبنی بر تهدیدات و وعیدات... در قلم آورده روانه نمود."^(۳)

سپاهیان نادر، از اکتبر سال ۱۷۳۴ گنجه را محاصره کردند و جریان رود گنجه را به سوی قلعه برگرداندند، دیواره‌های قلعه به تدریج زیر آب فرو ریخت ولی نادر نتوانست گنجه را به دست آورد.^(۴)

محمد کاظم مروی در عالم آرای نادری قلعه گنجه را هنگام محاصره نادر این چنین توصیف میکند:

یکی قلعه‌ای بود کز محکمی	کشیده از آن چرخ مینا کمی
چو سد سکندر شده در سما	فکننده کنون سایه بر مهر و ماه
حصاری ز آجر ز سنگ رخام	کشیده بدین چرخ مینای فام
حصاریش مریخ و برجش زحل	گرفته مدور قمر در بطل
همه کنگره‌ش کوکب بی شمار	به دورش نمایان چو نیلی حصار
یکی قلعه دیگری در میان	به چرخ برین داده خود را نشان
بسنایش ز سنگ سیه بود تام	به فرموده [اش] قیصر نیکنام

قلعه‌ای است که در استحکام آن کوه البرز و دماوند از آن نمونه‌ای و جبال الوند و سولان [سبلان] در معنی گنجینه‌ای است.^(۵) آنجا که سرداران و سپاهیان نادر نتوانستند قلعه گنجه را تسخیر کنند، نادر منشیان و مستوفیان را خواست و به طنز گفت: حالا که اینها نتوانستند، شما با قلمتراش و قلمدان حمله برده قلعه را تسخیر کنید.^(۶)

از بلاد ایرانی که عساکر عثمانی در فاصله بین استیلای افغانه و ظهور نادر تصرف کرده بودند چهار قلعه ایروان، گنجه، قارص و تفلیس پناهگاه عثمانیها بود و نادر بدون تصرف آن چهار گوشه مستحکم نمی‌توانست لشکریان دشمن را از این قسمت ایران براند.

در موقعی که نادر و سرداران او به محاصره این چهار قلعه مشغول بودند عبدالله پاشا با ۷۰ هزار سوار و ۵۰ هزار پیاده برای تعرض به سپاه نادر به حدود ایروان آمد و در جلگه باغاورد یا مرادتهپه با او روبرو شد. نادر در ۲۶ محرم ۱۱۴۸ در این محل لشکر عثمانی را شکستی عظیم داد و ۵۰ هزار تن از ایشان با عبدالله پاشا و پاشای دیاربکر کشته شدند و در نتیجه این فتح گنجه و تفلیس هر دو تسلیم شدند، لیکن ایروان و قارص هنوز پایداری میکردند.

- عباس اقبال - پیشین - ص ۷۲۱.

- در منابع دیگر نام فرمانده عثمانیها در گنجه "علی پاشا" یاد شده که به اتفاق فتح‌گرای سلطان از خانهای کریمه از گنجه دفاع میکردند. (پاورقی ص ۳۸۰ عالم آرای نادری). ۳- محمد کاظم مروی - عالم آرای نادری - (ج ۱) - ص ۳۸۰.

- ن. قلی‌اف - پیشین - ص ۱۱۵. ۵- محمد کاظم مروی - پیشین - ص. ۳۸۱، چهل، ۳۸۹ و ۴۰۹.

- همانجا.

اولیای عثمانی، احمد پاشا والی بغداد را مأمور عقد صلح با نادر کردند و حاضر شدند که ایروان را هم تسلیم کنند به شرط آنکه قارص به تصرف ایشان بماند. به این ترتیب در اوایل سال ۱۱۴۸ صلح سابق بین عثمانی و نادر از اطراف بابعالی تصویب شد و ولایات غربی و شمال غربی ایران مسترد گردید.

بعد از ختم این غائله، نادر به سرکوبی پادشاه عاصی گرجستان و شورشیان داغستانی و لژگی رفت و پس از آن که در جمیع این نقاط از طرف خود مأمورینی گذاشت، در هشتم رمضان ۱۱۴۸ به ساحل ارس آمد و در صحرای مغان اردو زد.^(۱)

تصرفات نادر، قشون روس را در سواحل خزر به هراس انداخت. پس از مردن پطر اول، اوضاع داخلی روسیه در هم شد، سپاه روس روبه ضعف نهاد. از طرفی نیز، انگلستان، ایران و عثمانی را در جنگ علیه روسیه تهبیح میکرد. در چنین شرایطی به موجب معاهده‌ای که در اردوگاه نادر در نزدیکی گنجه در ماه مارس ۱۷۳۵ میان دولت روسیه و نادر منعقد شد، سپاهیان روسی از ولایات ساحلی خزر رانده شدند و به موجب آن بازرگانان روسی اجازه یافتند که در اراضی ایران آزاد و بدون پرداخت حق گمرک، امتیاز بازرگانی کسب کنند.^(۲)

بنا به نوشته محمد کاظم مروی: «نادر عصر روز جمعه ۱۳ ذیحجه ۱۱۴۷ از گنجه عزیمت کرد... و چون امیر کشور ستان، خاطر خطیر همایون را از لوٹ وجود طایفه رومیه پاک نمود، اوغورلوخان ولد کلبعلی خان زیاد اوغولی قاجار را که از سکنه گنجه بود، به حکومت قراباغ و گنجه سرافراز گردانیده، حسنعلی خان برادر مشارالیه را به ایالت بردع تعیین فرمود».^(۳)

بدین ترتیب نادر قلی افشار با تلاش شبانه‌روزی خود تمام سرزمینهایی را که در چند سال گذشته از دست رفته بود دوباره به مام میهن برگرداند. او با نبوغ کم نظیری استقلال و تمامیت ارضی ایران را تأمین نمود و بحق به عنوان منجی ایران شناخته شد. وی تا آنروز به عنوان نایب‌السلطنه در رأس امور قرار داشت و سلطنت اسماً با خانواده صفوی و عملاً با او بود، لذا پس از تأمین و تحکیم استقلال و تمامیت ارضی ایران و استقرار حکومت مرکزی، وی لازم می‌دید که صورت ظاهری و قانونی آنرا نیز تغییر دهد. پس: «فرامین مطاعه به جمیع ممالک محروسه عز صدور یافت که حکام و رؤسا و قضات و علما و اشراف و اعیان ولایات در ۱۵ جمادی‌الآخر ۱۱۴۹ در صحرای مغان در پایه سریر فلک مسیر به قوریلتهای حاضر شوند».^(۴)

تا برنامه حضور این افراد در دشت مغان تحقق یابد، به هوای استراحت و شکار فرمان داد که از ولایات قره‌باغ و دشت ارس و اطراف و جوانب، حکام و ضابطان هر محل، مردم را به راندن جانوران وحشی وادار سازند. این شیوه از شکار که "جرگه انداختن" نام دارد، خاص قدرتمندان و پادشاهان است و از زمان‌های دور سابقه دارد. شکارها به حوالی دشت مغان رانده شدند. این نمایش جنون‌آمیزی بود....

در ملتقای رود ارس و کر، در محلی به نام "پل جواد"^(۵) دوازده هزار آلاچیق مدرن با چوب و نی بنا

۱- اقبال - پیشین - ص ۷۲۲. ۲- ن. قلی‌اف - پیشین - ص ۱۱۵.

۳- محمد کاظم مروی - پیشین - ص ۳۸۱، چهل، ۳۸۹، ۴۰۹.

۴- جهانگشای نادری - ص ۲۶۷.

در این منطقه شهر جواد قرار دارد در سالهای اخیر، به احترام شاعر شهیر آذربایجان میرزا علی اکبر صابر، صابر آباد نامیده می‌شود. درباره پل جواد در تعلیقات جهانگشای نادری (ص ۷۰۲) آمده است:

کردند. مسجد و حمام و بازار و میدان احداث شد. برای شخص نادر و حرمسرای او نیز کاخی اختصاصی ایجاد شد. جمعیت مجتمع در دشت مغان را، میرزا مهدی خان استرآبادی به یکصد هزار نفر بالغ می‌کند. ترکیب این جمعیت، تقریباً تمام گروه‌های اجتماعی را شامل می‌شده است. مجتهدین شیعیه و امامان جماعت و قاضیان، اسقف بزرگ (آبراهام کرتاس) و (کاتولیکوس ارمنی)، (علی پاشا) نماینده دولت عثمانی و حتی عده کثیری از کدخدایان کوی‌ها و دهکده‌ها به این محل دعوت شده بودند.

در این روزها، نادر شخصاً روزانه حدود چهار ساعت به امور جاری رسیدگی می‌کرد و دعاوی را حل و فصل می‌نمود و مسائل جاری کشور را رتق و فتق می‌کرد.^(۱)

نادر روزی مجلس جشنی فراهم ساخت و ابتدا برای نمودن اقتدار و سیاست خود یکی دو تن از اتباع خود را به بهانه‌ای کشت، سپس در امر سلطنت آغاز سخن کرد و گفت که من آنچه لازمه کوشش بود کردم و ایران را از چنگ افاغنه و عثمانی‌ها و روسها نجات دادم. شاه‌طهماسب و عباس میرزا پسرش هر دو سلامتند، هر کدام را می‌خواهید به سلطنت بردارید، خیال من این است که چندی برای استراحت گوشه‌گیری کنم و در خراسان در کناری به آسودگی بنشینم.

حاضرین که اصل خیال او را می‌دانستند و مقتضای حال را نیز فهمیده بودند گفتند جز خان افشار کسی دیگر لایق این مقام نیست.

نادر ابتدا استنکاف کرد تا عاقبت حاضر شد که اگر حضار شرایط او را بپذیرند به قبول این تکلیف رضا دهد. شرایط پنجگانه وی چنین بود:

- ۱- ایرانیان از عقاید گذشته خود نسبت به اهل سنت دست بردارند تا اهل سنت، مذهب جعفری را مانند مذاهب اربعه تسنن و خامس آنها بشمارند.
 - ۲- در خانه کعبه که ارکان اربعه آن به ائمه مذاهب از اهل سنت تعلق دارد، ایرانیان نیز در یک رکن با ایشان شریک شوند و به آئین جعفری نماز بگذارند.
 - ۳- هر ساله از طرف ایران، امیر حاجی تعیین شود که مانند امرای حاج شام و مصر، حجاج ایرانی را به کعبه ببرند و دولت عثمانی با او نیز مانند امرای حاج دیگر معامله نماید.
 - ۴- اسرای طرفین آزاد شوند و خرید و فروش ایشان موقوف گردد.
 - ۵- وکیلی از هر یک از دو دولت، در پایتخت یکدیگر باشند و امور مملکتین را بر وفق مصلحت فیصله دهند.
- نادر بعد از آن که این شرایط را به تصویب و تصدیق نمایندگان بلاد ایران رساند، در ۲۴ شوال ۱۱۴۸ یعنی ۱۲

تقریباً در منتهی‌الیه حد شمالی دشت مغان و مجاور قره قیلوق، آنجا که دو رود ارس و کر به هم می‌پیوندند جسر جواد قرار دارد جواد نام دره سفلی رود ارس است (از مینورسکی در تعلیقه بر تذکره الملوک) ظاهراً این جسر در سال بیست و یکم جلوس شاه عباس اول بسته شده است. زیرا اسکندر بیگ منشی "در ذکر مراجعت مرکب نصرت قرین از شروان" چنین می‌گوید: چون خاطر خطیر از انتظام مهمات شروان و داغستان فراغت یافته، عزم مراجعت مصمم گردید. علیخان بیگ جوانشیر را حکم شد که به جواد رفته به ترتیب جسر پردازد و او متوجه آن خدمت گشته، در اندک روزی جبری در کمال استحکام اتمام یافت. (عالم آرای عباسی - ص ۷۱۳ چاپ دوم).
۱- احمد سمنانی - پیشین - ص ۱۶۲.

روز به نوروز مانده، تاج سلطنت بر سر گذاشت و نادر شاه خوانده شد و سلسله صفویه که در حقیقت در ۱۱۴۵ با خلع طهماسب دوم منقرض شده بود، با عزل شاه عباس سوم بکلی برافتاد.

نادرشاه پس از جلوس، رضاقلی میرزا را به معاونت طهماسبقلی خان جلایر به ایالات خراسان و برادر خود ابراهیم خان ظهیرالدوله را به حکومت آذربایجان منصوب نمود و ولایات دیگر را هم هر کدام به سرداری سپرد و سفرای به دربار روسیه و عثمانی برای اعلام جلوس خود روانه داشت و از آن جمله بود عبدالباقی خان زنگنه که به همین قصد و به نیت بردن شرایط پنجگانه نادر مأمور استانبول گردید.^(۱)

نیابت سلطنت در غیاب نادر به رضاقلی میرزا تفویض شده بود، اما ابراهیم خان ظهیرالدوله برادر نادر، سپهسالار آذربایجان بود و به قول لاکهارت، همان مقامی را که رضاقلی میرزا در شمال خاوری داشت، او در شمال باختری عهده‌دار بود. در کتاب "دولت نادر شاه افشار" آمده که: ابراهیم خان سر فرمانده قشون و حاکم عالی آذربایجان، گرجستان و داغستان بود که همه بیگلربیگ‌ها، خاندان‌های این ایالت تابع او بودند. "آبراهام کرتاسی" خان‌نشین نخجوان، سردارنشین ایروان و تمام ایالت را نیز به این مجموعه اضافه میکند و می‌گوید که ابراهیم خان "شاه دوم" نامیده می‌شد. مقر حکومت ابراهیم خان تبریز بود.

ابراهیم خان مردی کامجو، عیاش و زراندوز بود. شجاعت تصمیم‌گیری نداشت. سپاهیان او در ایذا و آزار مردم ید طولائی داشتند و یکی از علل عصیان طوایف لرگی هم همین بود...

ابراهیم خان قدرت حاکمان محلی را محدود ساخت و آنان را که نافرمانی می‌کردند از میان برد. و بنا به نوشته محمد کاظم مروی در سال ۱۱۴۹ هـ.ق به دستور نادرشاه به آن سوی ارس عزیمت کرد تا دختر طهمورس میرزا والی گرجستان را برای پسرش علیقلی خان خواستگاری کند... وی از پل خداآفرین گذشته، در ناحیه قلعه برگشاد که اول نواحی قره‌باغ بود اتراق می‌کند... و چند نفر از ریش سفیدان سپاه را با تحف و هدایائی پیش والی گرجستان اعزام می‌کند... چون ابراهیم خان از فرستادن شاهزاده گرجستان خاطر جمع می‌گردد از برگشاد حرکت کرده و در دو فرسخی گنجه، بساط نشاط گسترده، مشغول شکار می‌گردد. حکام و عمال و ضابطان جمیع ممالک آذربایجان در نواحی گنجه و قره‌باغ در رکاب سپهسالار آذربایجان بودند.

در این وقت از تقدیرات ملک متعال و قضایای روزگار پر زوال، جمعی از نواحی قراباغ، قریه ینگجه گلین وارد کناره اردوی کیوان‌پوی گردیده، تقریر کردند که در مکان ما آزاری به هم رسیده، که اضافه از سه روز بیماری نکشیده هلاک می‌شوند و سخن‌چینان اردوی عالی، این مقدمه را به سمع بندگان والا رسانیدند.

چون به حقیقت کیفیت آن رسیدند، مشخص شد که آزار طاعون از تمزیرات ملک علام به طایف عاصی پر ضلام رخ داده، بندگان والا از شنیدن این مقال از آن منزل که به قدر یک میل راه مسافت داشت، در حرکت آمده وارد بلده گنجه گردیده و چند روزی در آنجا توقف داشت.

از هنگام ورود تا ایام حرکت اغورلوخان زیاداوغلو که بیگلربیگی آن بلده بود، بندگان والا را با عساکر منصوره به نحوی ضیافت فرمود که عقل بیننده روزگار چنین ضیافت ندیده و نشنیده...^(۲)

بیماری طاعون به زودی در اغلب نقاط آذربایجان شیوع پیدا میکند و ابراهیم خان تصمیم می‌گیرد که به تبریز

۲- محمد کاظم مروی - پیشین - ص ۶۵۰ به بعد.

۱- اقبال - پیشین - ص ۷۲۳.

برگردد. درباره علل شیوع طاعون و دیگر مسائل اجتماعی آن روزگار، ن. قلی‌یف می‌نویسد:

«دهه سی و نیمه نخست دهه چهل سده ۱۸ مرحله مشقت باری در تاریخ این سرزمین است. بازرگانی در تبریز، اردبیل، شاماخی و شهرهای دیگر راکد شده بود. صدور ابریشم قطع شده بود. نادر شاه سعی میکرد در خراسان، مشرق ایران مرکز جدید بازرگانی تأسیس کند و هنرمندان و پیشه‌وران زیادی را از تفلیس، ایروان، نخجوان و شهرهای دیگر قفقاز به این ایالت کوچ دهد و این عمل تأثیر منفی در پیشه‌وری و هنر قفقاز بجا گذاشت.

سیاست مالیاتی نادر، مردم را از هستی ساقط کرد با تکیه به مآخذ مربوط، در آن عهد تقریباً همه محصولات روستائیان به شکل مالیات از دستشان خارج میشد. بنا به نوشته یکی از مورخان این عهد کسانی که میخواستند حتا لقمه نانی را از چشم گردآورندگان مالیات پنهان کنند، به امر نادر شاه «چنان شکنجه‌اش میدادند که به مرگ نزدیک میشد». این بلا همه ایران، قفقاز و گرجستان را در بر کشید. شمارش کسانی که او چشم آنانرا درآورده و با شکنجه کشته است به تصور نمی‌آید.

در سالهای ۱۷۴۶-۱۷۴۵ علاوه بر مالیات تعیین شده خزانه از مردم شیروان ۱۵۰ هزار تومان و از ساکنان گنجه و روستاهای اطراف ۱۱۱ هزار تومان اخذ کرد که بیشتر از مبلغ مالیاتهای سالانه بود. کسانی که قادر به پرداخت مالیات بودند بیشتر اوقات فرزندان خود را در بازار می‌فروختند. یکی از مورخان قفقاز نوشته است: «در این روزهای غم‌آگین کشور ما از هستی ساقط شد آدمها حتی فرزندان خود را می‌فروختند ولی کسی نمیخرد. سرپرست خانواده زن و بچه خود را ترک میگفت و می‌رفت».

در ولایت سواحل خزر روستائیان با بیگاری نفت و نمک استخراج می‌کردند جاده و پل و کشتی می‌ساختند. به امر نادر، رعیت را به خدمت نظامی نیز می‌بردند. بنا به فرمان حاکم آستارا در سال ۱۷۳۷ شش هزار روستائی به زور تجهیز شدند. حاکمان نادر طلب می‌کردند که مردم دختران خود را برای خدمت به دربار نادر و پیش حاکمان و سرکردگان اعزام کنند و این تحقیر بزرگی بود.

در نتیجه جنگ و بدآمد محصول سال در آذربایجان قحطی بروز کرد. در سال ۱۷۳۷ مرض طاعون نیز آغاز شد. (۱)

در دوران سلطنت نادر شاه تغییراتی در قره‌باغ به وجود می‌آید و در سرنوشت آتی این سرزمین تأثیر میگذارد. بنا به نوشته نویسندگان کتاب «ماهیت تحولات در آسیای مرکزی و قفقاز»:

«نادر قلی سنی مذهب بود حال آنکه اکثریت شیعه بودند. در نتیجه همین تعارض آرامنه در دوره نادری میدان عمل بیشتری می‌یابند و شخص نادر نیز توجه خاصی به تشویق و حمایت آرامنه داشت. چنانچه وقتی نادر به شاهی برگزیده شد یک کشیش ارمنی شمشیر بر کمرش بست. در آن زمان حکومت قره‌باغ با طایفه زیاد اوغلو قاجار بود. این طایفه بر خلاف مقاصد نادر اعاده سلطنت به سلسله صفویه را طلب کردند. لذا نادر شاه پس از جلوس بر تخت شاهی از قدرت آنها در قره‌باغ می‌کاهد و بسیاری از آنها را به خراسان می‌کوچاند. محال قزاق و بورچالو را از آنان گرفته در اختیار والی گرجستان برگشاد و خمسه را نیز در اختیار والی تبریز می‌گذارد. تنها در این دوره بود که

۱- ن. قلی‌اف، پیشین، ص. ۱۱۶.

پنج خانواده فتودال ارمنی به طور همزمان بر بخشهای مختلف قره‌باغ حق حاکمیت می‌یابند.^(۱)

در این زمینه در قره‌باغ نامه نوشته میرزا آدی گوزل بیگ نیز چنین می‌خوانیم:

«خانهای گنجه از طایفه قاجار بودند و به زیاد اوغلو شهرت داشتند... آنها فقط بیگر بیگی نبودند.

بلکه سرداران لایقی هم بودند، این بر همه روشن و آشکار بود. حدود خان‌نشین گنجه تا "سوری - داش" بالاتر از "سینیق کورپو" (پهل شکسته) در مرز گرجستان ادامه داشت. مرزهای جنوبی این خان‌نشین تا پهل "خدا آفرین" می‌رسید. گاهی پرچم حکمرانی خانهای گنجه تا دارالسرور (تفلیس) نیز سایه امنیت می‌گسترده، به طوری که تمام ساکنان تفلیس، از فرمان آنها تبعیت می‌کردند.

خانهای گنجه، در همایش دشت مغان، در نهران و آشکار، حداکثر تلاش را به کار بردند که حکمرانی در خاندان صفویه ابقاء گردد و شخص دیگری بر تخت سلطنت جلوس نکند. نگو که تمام نظرات و صحبت‌های اینها را به نادرشاه خبر میدهند... نادرشاه با در نظر گرفتن قدمت و بزرگی طایفه زیاد اوغلوها، مجازات دیگری نسبت به آنان اعمال نکرد، طوایف قازاق و بورچالی را با خانهایشان تحت فرمان امرای گرجستان قرار داد. همچنین دستور داد که طوایف قره‌باغ از جمله جوانشیر، اوتوزایکی و کبیرلی را به خراسان کوچانده و در سرخس جا و مسکن در اختیارشان قرار دهند.

به ملیک^(۲) های خمس نیز امر صادر کرد که از خانهای گنجه اطاعت نکنند و تمام عریضه‌ها و کارهای واجب خود را نوشته و به حضور خود وی برند.

بدین ترتیب، خانهای گنجه، سلب اختیار شدند و پس از تضعیف قدرت، بال و پرشان کنده شده و پریشان گردیدند.^(۳)

درباره چگونگی لشکرکشی ابراهیم‌خان ظهیرالدوله به داغستان و کشته شدن وی به دست لرگیها، محمد کاظم مروی چنین می‌نویسد:

"چون بندگان والا از چگونگی (فتوحات) نواب رضاقلی میرزا مطلع گردید گفت: او بدان طفولیت، ممالک ماوراء نهر را تسخیر کرده، اولی و انساب آن است که ما نیز رفته و ممالک داغستان را تسخیر نمایم. به همین خیالات باطل، از قامات به اطراف بلاد آذربایجان قلمی فرمود، مقرر کرد که خوانین که خوانین و سرکردگان، غازیان تحت خود (را) از سواره و پیاده آنچه موجود شود، برداشته وارد رکاب نصرت انتساب گردند. نظر به فرمان والا، غازیان ارومی افشار و مقدم مراغه و سوپوق بلاغ مکرری و دینلی و برگشاد و قراداغی وارد دارالسلطنه تبریز (شدند) و به استعداد تمام و سررشته مالاکلام و توپخانه و زنبورک خانه و غیره مایحتاج، عازم قره‌باغ گردیدند. و در ورود آن نواحی، غازیان شروانی و ایروانی و گرجستانی و گنجه‌ای و قره‌باغی، هر یک با سپاه فراوان و جمعیت بی‌پایان وارد رکاب عالی گردیدند.

و بندگان جهان آرا از نواحی بردع بر جناح حرکت درآمد و در کنار آب ارس و کر نزل اجلاس فرمود و استادان

۱- منیژه، تراب‌زاده و... - ماهیت تحولات در آسیای مرکزی و قفقاز - ص. ۵۱

۲- ملیک در زبان ارمنی به معنی مأمور جمع‌آوری مالیات و مسئول امور است، برابر عامل و ضابط و پیشکار در فارسی آن دوره (پاورقی صفحه ۴۱۰ عالم آرای نادری).
۳- میرزا آدی گوزل بیگ - قره‌باغ نامه.

صاحب وقوف معماران فیلسوف را مقرر فرمود که جسر بسیار خوبی بر روی آن رود کشیدند و عساکر منصوره به استراحت تمام بدان کنار رود گذشته نزول کردند.

و نواب عالی، در آن حدود، سان غازیان را ملاحظه فرمودند، به قدر سی و دو هزار نفر از عساکر منصوره در رکاب سعادت فرجام مجتمع گردیده بود و جمعیتی در آن محل سر جمع گردیده بودند که چشم بیننده روزگار چنین لشکر آراسته و حشم ملاحظه نکرده بود که در آن سفر خیریت اثر جمع گشته بودند...

در تضاعیف این گیر و دار، ابراهیم دیوانه، بندگان ظهیرالنامی را شناخته، تیر تفنگ مرگ آهنگ به جانب آن افکند. از قضای الهی و تقدیرات ازلی، آن تیر تفنگ بر سرین بندگان ظهیرالنامی آمده، مجروح کاری گردید و تیر دیگر بر علمدار آمده که نگون وار بر هم غلطید. در این وقت اغورلوخان حاکم گنجه، خود را به نزد بندگان والا رسانید، نمره کشید که: فدایت گردم، محل ایستادن نیست. تازیانه بر تکاور زده، خود را به گوشه‌ای برسان که دشمن به مکر و فریب، کار خود را ساخت. بندگان ظهیرالنامی فرمود که: خاک بر سر من، که زنده از معرکه کارزار به روم. اوغورلوخان در مبالغه بود که ناگهان تیر تفنگ دیگر بر سینه آن آمد، که جان را به جان آفرین سپرد و در آن محل نمره‌ای کشید و به برادر خود حسنعلی خان گفت که: تو بندگان والا را به در بیر، که هرگاه خدا ننموده بدان خللی رخ ننماید، فردا به آتش غضب مهابت صاحبقرانی، جمیع مملکت آذربایجان خواهد سوخت که در این وقت تیر تفنگ دیگر بر فرق حسنعلی خان آمده، زخمی منکر برداشت و هر یک از سرکردگان و سرخیلان که به خدمت بندگان والا رسیدند می‌گفتند که: محل ایستادن نیست. فایده‌ای مترتب نگشته، با معاندین کمانداری کرده، دلیران را تحریرص مجادله می‌نمود... (۱)

در این جنگ که در ماه شعبان ۱۱۵۱ هـ ق به وقوع پیوست، علاوه بر ابراهیم خان ظهیرالدوله که به دست "ابراهیم دیوانه" فرمانده لژگیها با شلیک دو گلوله به قتل رسید و آن‌ها جسد ابراهیم خان را به درختی آویزان کردند و سوزانیدند، اغورلوخان بیگلربیگی قره‌باغ نیز به دست لژگیها از پا در آمد. امیراصلان قرخلو پسر عمه نادرشاه به سرداری آذربایجان و حسنعلی خان برادر اغورلوخان که تا آن روز حاکم بردع بود به بیگلربیگی قره‌باغ منصوب می‌گردد. محمد کاظم مروی می‌نویسد:

"امیراصلان قرخلو به سرداری آذربایجان منصوب گردید... چنان مقرر داشت که به عنوان چاپاری، عازم آذربایجان گردد و در دارالسلطنه تبریز رحل اقامت افکند، جمیع حکام و مباشرین آن ولایت را به حضور خود طلبیده، سان عساکر هر ولایت را دیده، اکثر اوقات به وقت بهار، در بیلاقات گنجه و قره‌باغ و گوگجه بیلاقی ایروان به سر برد و در محل قشلاق در دارالسلطنه تبریز توقف نماید. (۲)"

لازم به یادآوری است که: "هنگام شورش دنبلی‌های خوی در رمضان ۱۱۵۶ هـ ق، حاجی خان چمشگرک بیگلربیگی گنجه بوده که به دستور نادر، همراه با عده‌ای از سران به تنبیه دنبلی‌ها اعزام می‌گردد. (۳)"

از جمله رویدادهای آن روزگار که در قره‌باغ رخ داده و ذکرش در اینجا لازم می‌نماید، به شکار رفتن نصرالله میرزا

۱- محمد کاظم مروی - عالم آرای نادری - ص ۱۰۰۰ و ۶۸۰ و ۶۰۰ و ۶۶۷.

۲- محمد کاظم مروی - عالم آرای نادری - ص ۱۰۰۰ و ۶۸۰ و ۶۷۵ و ۶۶۷.

۳- محمد کاظم مروی - عالم آرای نادری - ص ۱۰۰۰ و ۶۸۰ و ۶۷۵ و ۶۶۷.

پسر نادرشاه و سوء قصد به وی در جنگلهای قره باغ می باشد.

نصرالله میرزا در سال ۱۱۵۶ هـ ق مامور سرکوب فتنه سام میرزای ساختگی می گردد و او از همدان حرکت کرده وارد تبریز می گردد و از تبریز روانه شده، بعد از ورود به کناره کر عازم قلعه شاماخی می گردد. سام میرزا که در داغستان به محمد پسر سرخای خان لگزی پیوسته بود. شکست خورده و به گرجستان می گریزد.

محمد کاظم مروی دنباله ماجرا را چنین حکایت می کند:

"از سوانح حیرت افزا [این بود] که در مراجعت از شاماخی، عنان عزیمت به صوب گنجه معطوف، چون محل قره باغ در فصل بهار، نمونه ای است از گلستان ارم و بهشتی است در آرایش سبزه و ریحان و گل و ارغوان خرم، به عزم شکار و تماشای آن دیار، عازم [شدند]. در محل بیات بازاری و پائین شاه بلاغی نواب جهانیانی، به شکار تیز و دراج مشغول بود و به هر طرف کمیت زرین لگام را به جولان در آورده و از قضای فلکی، آهوئی به نظر آن در آمده و سر در قفای آن گذاشته اسب می تاخت. که ناگاه شخصی از کاواکی درخت و میان جنگل تیر تفنگ به قصد سینه شاهزاده گشاد داد. اما حفظ الهی سپرداری و عنایت باری نگهداری نموده، گزندی به ذات مقدس آن سرور راه نیافت. اما تیر قضا بر تنگگاه مرکب زرین لگام رسیده برهم غلطید. تیرانداز یکی از غلامان محمد ولد سرخاب (= سرخای) لزگی بود. (۱)

فکر انتقام و کین خواهی از داغستانی ها همواره فکر نادرشاه را به خود مشغول می داشت. او چندین بار به برادرزادگان خود قول داده بود که انتقام خون ابراهیم خان ظهیرالدوله را از سکنه داغستان خواهد گرفت.

به عنوان اولین قدم، در انتقام گیری از خون ابراهیم خان ظهیرالدوله، نادرشاه هنگام بازگشت از سفر هندوستان "غنی خان ابدالی" را از قندهار مامور سرکوبی لزگی های (جاروتله) نمود.

نیروی تحت فرماندهی غنی خان، عبارت بودند از بیست هزار نفر از سپاهیان افغان و بلوچ و بیست هزار نفر از لشکریان آذربایجان.

غنی خان که سردار شایسته ای بود و بر خلاف ابراهیم خان، از تجارب و مهارت جنگی برخوردار بود، عازم آذربایجان گردید. لشکریان او با پلی که بر رود "کر بستند، خود را به نزدیکی (جار) رسانیدند...

لزگی ها با سپاهی که تجهیز کرده بودند، در قتل و جبال کوه به انتظار سپاه غنی خان ایستادند. در این حال، سپاه دیگری به سرداری حاکم گنجه به کمک غنی خان آمد. در نبرد سهمگینی که روی داد، لزگی ها با وجود قلت سپاه (تعداد جنگاوران لزگی را از دوازده هزار نفر نوشته اند) دلیرانه جنگیدند. بسیاری از سران سپاه لزگی ها همچون: ابراهیم دیوانه، خلیل خان، حاجی شعبان و رفیع به قتل رسیدند و بدین ترتیب، قوای لزگی به سختی قتل عام شد و در هم شکست.

روز دیگر غنی خان، جاروتله را مورد هجوم و غارت و قتل قرار داد. غنی خان گزارش فتوحات نظامی خود را برای نادرشاه فرستاد و منتظر دستور او ماند. نادرشاه به او فرمان داد که به سروان عزیمت نماید. (۲)

پس از آن، نادرشاه خود به سوی داغستان عزیمت میکند، لکن در مصاف با لزگی ها و آوارها نه تنها به موفقیت دست نمی یابد، بلکه شکست وی از مثنی مردان کوه نشین، سبب سرخوردگی و به هم خوردن تعادل روحی وی

۲- پناهی سمنانی - پیشین - ص ۲۵۶.

۱- محمد کاظم مروی - پیشین - ص ۱۰۳۹.

می‌گردد.

"نادرشاه در سال ۱۷۴۲ میلادی، نامه‌هایی برای خانهای داغستان نوشت و فرمان داد تا متابقشان را اعلام دارند. سرخای‌خان، خان داغستان و شروان با دلگرمی و پشتیبانی نیروهای کریمه و عثمانی، از فرمان نادرشاه سرپیچید. به دنبال سرپیچی سرخای‌خان، نادرشاه به داغستان لشکر کشید.

ابتدا غازی قموق را با ده هزار نفر از سربازانش تحت فشار قرار داد و بعد، به علت عدم پایداری نیروهای مذکور، نیروئی ۲۰ هزار نفری را تحت فرمان لطفعلی‌خان اعزام داشت و پس از آن که آنجا را تحت فشار قرارداد، نیروهای مذکور با دادن تلفات و ضایعات فراوان وارد غازی قموق شدند.

اما این موفقیت و پیروزی ایرانیان چندان دوامی نکرد و با وجود به اسارت در آوردن سرخای‌خان و پسرش محمدخان، او را دچار موقعیت دشواری نمود. از طرف دیگر، تمام نیروهای قفقاز تحت فرمان مرتضی علی‌خان متحد شدند. قطع رابطه نادرشاه با پشت سر خود نیز برای وی مشکلات فراوانی ایجاد کرد و از این رو قفقازها به پیروزی رسیدند. به طوری که محمدخان که ایرانی‌ها را در سوغرات (سوگرات) از میان برد، نه تنها انتقام پدرش را گرفت بلکه وارد ابوق شده و وسائل هزیمت ایرانیان را فراهم آورد. نادرشاه با به‌جا‌گذاردن تاج و خزانة خود بسختی توانست خود را به دربند برساند و در آنجا توانست سر و سامانی به وضع خود و سپاهیان بدهد و این ضرب‌المثل «شاه وقتی عقل خود را از دست داد به قفقاز حمله می‌کند». در آنجا رواج پیدا کرد^(۱)

نادرشاه دریافت که قادر به تسلیم‌کردن لژیونها نیست. حتی در یکی از نبردها، نادرشاه خود مورد اصابت گلوله قرار گرفت و به طور معجزه‌آسایی از مرگ نجات یافت و گلوله، فقط شست او را زخمی کرد. اوردوگاه مستحکم او در شمال طبرسران که تلفات و صدمات سنگینی دیده‌بود، از سوی شخص نادر لقب «ایران خراب» گرفت. بیشتر مورخان، درهم ریختگی روحی و بی‌اعتدالی و سفاکی نادرشاه را نتیجه شکست در داغستان می‌دانند.^(۲)

ناکامی‌های نظامی در داغستان، تأثیری مرگبار بر اعصاب نادر گذاشت، چرا که:

"مرد پیروزمند دیگر نمی‌توانست از سرعت عمل و غافلگیرکردن خود استفاده کند، چون فرزندان کوهسار از او تندتر می‌دویدند. امکان تهدید و تخویف شیوخ جبال را هم نداشت، چون آنها چیزی برای از دست دادن و به دنبال آن پشیمان گشتن نداشتند. از راههای ناشناخته و صنع نیز نمی‌توانست بگذرد و دشمن را در محاصره افکنده چون آنها، همه گذرگاهها را بهتر از نادر و کسانش می‌شناختند و به چالاکي بزها بر روی صخره‌ها جست و خیز می‌کردند و سرانجام به توپخانه می‌توانست به کار آید و نه تجهیزات سپاهیگری و سوق‌الجیشی و نیرو و نوبوغ فرماندهی چون اساساً، دشمن معلوم و صف‌بسته، با میمنه و میسره‌ای در میان نبود. مثنی مردم تهدیدست، سخت‌کوش، پسرغور و آزاده بودند، که آنچه را داشتند، همراه خود کرده بودند و برای پاسداری‌اش مایه‌ای نمی‌گذاشتند:

بدین گونه است که یکسال و نیم از عمر و وقت گرانهای نادر در پای کوههای بلند داغستان تلف شد و بی‌حد و حصر بر او و ارتش پیروزمندش که در آن روز، شاید یگانه دهر بود، گذشت و سرانجام هم به بهای خرابی یک منطقه مردپرور ایران و پریشانی اعصاب و اراده نادری پایان پذیرفت.

۱- جمال گوگچه - قفقاز و سیاست امپراتوری عثمانی - ص ۴۲.
۲- عالم آرای نادری - ص ۸۵۸ به نقل از پناهی سمنانی - پیشین - ص ۲۶۴.

ما حاصل، این را باید گفتم که فشارهای نادر، این مردان جنگی نیرومند را از میدان بدر نکرد. چه مبارزه جزء مستمر زندگی آنان بوده، بلکه از عواملی شد که آنها را هر قدر گستاختر و بی‌پروا تر گرداند و نسبت به حکومت ایران بی‌اعتنا تر سازد. تا آنجا که بعدها نیز وقتی که جنگی میان جانشینان بطر و نادر - در زمان الکساندر اول و فتح‌ملی شاه - در این صفحات بروز کرد، زمینه جدائی آنها را از ایران آماده نمود. (۱)

بدین ترتیب، مردی که تا آن روز، خود را فاتح دنیا می‌داشت، با این ضربه مردم از جان گذشته داغستان، نه تنها از نظر روانی خرد گردید، بلکه از لحاظ سیاسی - نظامی نیز ابهتش شکست. در مورد تفرعن و تکبر وی قبل از این شکست، گزارش «کالو شکین» سفیر اعزامی روسیه به ایران که در تهران با نادرشاه دیدار کرده بود در کاخ سن پترزبورگ در حضور تزار و مشاوران و ژنرال‌هایش قرائت شد. «کالو شکین» در پی پیروزی نادر بر عثمانی و فتح هند و امن ساختن ماوراءالنهر برای دیدار با او و اطلاع از طرز تفکر وی به ایران اعزام شده بود. وی هنگامی با نادر ملاقات کرد که در تهران اقامت داشت و پس از آن، در ۱۵ ماه مه سال ۱۷۴۱ در سوادکوه به سوی او تیراندازی شده بود که رفتار او تغییر یافته بود.

«کالوشکین» در گزارش خود نوشته بود: ملاقات با نادر بسیار دشوار است. وی چنان از باده پیروزی سرمست است که صریحاً می‌گوید: هرگاه به خود یک تکان بدهم کره زمین را تسخیر خواهم کرد. (۲)

اخیراً گزارشی از موزه تاریخ شهر منجاق قلعه پایتخت داغستان از اخبار ساعت ۱۴ سیمای جمهوری اسلامی ایران پخش گردید. در این گزارش جالب توجه که بخشهای مختلف این گنجینه به تصویر کشیده شده بود، غرفه‌ای را نشان می‌داد که عکسی از نادرشاه و تعدادی سلاحهای سرد از جمله شمشیرهای متعدد دیده می‌شد که گویا در جنگ بالزگی‌ها بر جای مانده است.

۱- دکتر رضا شعبانی - تاریخ اجتماعی ایران در عصر افشاریه (ج ۱) - ص ۱۰۲.
۲- روزنامه ایران ۷۵/۱۱/۲۷ ص ۱۶.

آبونه فورمو

آبونه اولماق ایسته‌ین عزیز وطنداشلاردان ۱۳۷۹- جو ایلین آبونه پولونو (۱۷۰۰ تومن) «بانک ملی، شعبه داریوش، خیابان بهار، دکتر جواد هیئت، ۲۱۶۳» نومره‌لی حنسابا یاتیریپ، قبضینی بو فورملا بیرلیکده آشاغیداکی آدرتسه گؤنדרمه‌لری خواهیش اولونور.

تهران - فلسطین شمالی ۱۵۱، دفتر مجله وارلیق، تلفن: ۶۴۶۶۳۶۶

آد و سوئی‌آد:

آدرتس:

پؤست نومره‌سی: تلفون:

بابک قلاسی

وارلیق - مجله فرهنگی، ادبی، هنری به زبانهای ترکی و فارسی

شماره امتیاز: ۸۵۳۸

صاحب امتیاز و مدیر مسئول: دکتر جواد هیست

رداکتور و دبیر هیست تحریریه: محمدرضا هیست

آدرس: تهران - شهرک غرب، فاز ۲، خیابان هرمزان، برج ۹، طبقه ۳

و یا تهران - خیابان فلسطین شمالی، ساختمان ۱۵۱، کدپستی: ۱۴۱۶۹

تلفن: ۶۴۶۶۳۶۶

لیتوگرافی، چاپ و صحافی: چاپ بهارستان، خ آزادی، چهارراه اسکندری، جنب بانک ملی، شماره ۱۶۴

VARLIQ - PERSIAN AND TURKISH JOURNAL

CHIEF REDACTOR: DR. JAVAD HEYAT

REDACTOR: MOHAMMAD REZA HEYAT

21TH YEAR, 114 - 3, 115 - 4 SEPT. - MAR. 2000

ADD: 151, NORTH FELESTIN AVE, TEHRAN - IRAN

TEL: 021 - 6466366